



Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара



Центр соціально-політичних
досліджень



Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2022 ТОМ 25 № 2

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2022



Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 25 № 2 2022

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2022

Редакційна колегія

Квітка С.А.

Аяган Б.Г.
Бородін Є.І.
Вятр Єжі
Гао Тяньмін
Городяненко В.Г.
Іваненко В.В.

Іванова С.А.
Ісетті Дж.

Жук С.І.
Журба О.І.
Казакевич Г.М.
Кривошеїн В.В.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.В.
Литвинова Т.Ф.
Окороков В.Б.
Плохій С.М.
Рагімлі Руслан
Ружевічус Юзас
Робертс Кен
Світленко С.І.
Сидиков Е.Б.
Сорокіна Л.М.
Схюрман Паул
Токовенко О.С.

Третяк О.А.
Хейнемаа Сара
Шевцов С.В.
Шляхов О.Б.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.і.н., проф. (Україна)
д.п.н., проф. (Польща)
д. екон. н., доц. (КНР)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст.
наук (Україна)

к. філол.н., доцент (Україна)
д. філос. н. старший науковий
співробітник (Італія)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.п.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
д.соціол.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.соціол.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф., акад. Укр. академії
політ. наук (Україна)
д.п.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua



Scientific and theoretical almanac

GRAN/

25 (2) 2022

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2022

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.I.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao Tianming	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Tretyak O.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Krivoshein V.V.,
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

С. 5

Михайлик Артур

Регіональні особливості формування гуманітарної інтелігенції в Правобережній Україні (60-ті рр. XIX – перші десятиліття XX ст.)

С. 16

Іваненко Валентин, Кривошеїн Віталій

Державна політика пам'яті в сучасній Україні в умовах інформаційної війни (2014–2021 рр.)

С. 22

Ісмайлов Надір, Халафова Севда

Сайти бібліотек, що надають інформацію користувачам (на основі вітчизняного та зарубіжного бібліотечного досвіду)

С. 29

Мусаєва Шафа Хасафат кизи

Єлизаветпольська губернія у системі територіального управління Російської імперії на Південному Кавказі (XIX століття)

С. 35

Боряк Тетяна

Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.)

С. 44

Радецький Назар

Руське (українське) питання в польській еміграційній суспільно-політичній думці 1830-1840-х рр.

Філософія

С. 51

Шніцер Марія

Філософська рефлексія феномену пандемії COVID-19

С. 57

Сіра Лариса

Подолання екзистенційних криз на шляху до щастя: метаантропологічний підхід

Соціологія

С. 65

Попович Василь, Стадник Альона, Ванюшина Олена

Вища освіта в умовах пандемії COVID-19: виклики та загрози

С. 108

Нечітайло Ірина, Борюшкіна Оксана, Назаркін Павло

Стейкхолдер-менеджмент як інструмент соціального партнерства у сфері вищої освіти

Політологія

С. 82

Ставченко Сергій

Динаміка політичних криз: управлінсько-технологічний вимір

С. 88

Мошак Дар'я

Легітимізаційний потенціал сучасної політичної маніпуляції

Contents

History

P. 5

Mykhailyk Artur

Regional features of the formation of the humanitarian intelligentsia in the Right-Bank Ukraine (60s of the 19th - the first decades of the 20th centuries)

P. 16

Ivanenko Valentin, Kryvoshein Vitaly

State memory policy in modern Ukraine in the conditions of information war (2014-2021)

P. 22

Ismayilov Nadir, Khalafova Sevda

Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience)

P. 29

Musayeva Shafa Khasafat gizi

Yelizavetpol Province in the System of Territorial Administration of the Russian Empire in the South Caucasus (Nineteenth Century)

P. 35

Boriak Tetiana

Oral History of Displaced Persons about the Tragedy of the Great Famine in Ukraine as an Instrument of Discredit of Ukrainians in Postwar Europe (1945 – Beginning of 1950s)

P. 44

Radetskyi Nazar

The Ruthenian (Ukrainian) Question in the Polish Emigrant Socio-political thought of 1830-1840's

Philosophy

P. 51

Shnitser Mariya

Philosophical Reflection on the Phenomenon of the COVID-19 Pandemic

P. 57

Sira Larysa

Overcoming Existential Crises on the Way to Happiness: a Metaanthropological Approach

Sociology

P. 65

Popovych Vasyl, Stadnyk Alyona, Olena Vanyushina

Higher Education in the Convention of the COVID-19 Pandemic: Challenges and Threats

P. 108

Nechitailo Iryna, Boriushkina Oksana, Nazarkin Pavel

Stakeholder Management as an Instrument of Social Partnership in the Field of Higher Education

Politology

P. 82

Serhii Stavchenko

Dynamics of political crises: managerial and technological dimension

P. 88

Moshak Daria

Contemporary political manipulation's legitimate potential

Regional features of the formation of the humanitarian intelligentsia in the Right-Bank Ukraine (60s of the 19th - the first decades of the 20th centuries)

UDC: 94-058.237:332.122:37:913:001(477.4)«18»

DOI: 10.15421/172217

Mykhailyk ArturPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>, Step.Rudanskiy@gmail.com*Ivan Ogienko Kamianets-Podilskiy National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)*

Abstract

The aim of the research is to explore the formation of the humanitarian intelligentsia on the territory of the Right Bank of Ukraine. The emergence of this social group in the region had a number of features related to geographical, national and economic factors. The research methodology. Achieving the goal of research and solving its main tasks led to the use of general scientific, general historical and source methods of social sciences. It is important to use the methods of analysis and synthesis, which help emphasize the key elements of the outlined issues. The scientific novelty of the research. It consists in a comprehensive coverage of the role of geographical and economic factors in the formation of the intelligentsia in the large Ukrainian region – the Right Bank of Ukraine. The influence of other factors on its progress in the second half of the XIX century is investigated. Conclusions. The border location of the region and its long stay in Poland led to a weaker cultural influence on the part of the Russian Empire than in other regions of the Dnieper region, and a significant number of local intellectuals were of Polish and Jewish descent. An important milestone in the formation of the Ukrainian intelligentsia were the liberal-democratic reforms of Alexander II, which removed obstacles to the development of capitalism and laid the foundations of social equality in society. It was after the peasant reform, which took place in Right-Bank Ukraine at a faster pace than in other parts of the Russian Empire, that the Ukrainian intelligentsia ceased to be a class, and the very concept that defined this part of society came closer to modern understanding. Under the influence of these factors, the humanitarian intelligentsia of the Right Bank of Ukraine in the early twentieth century not only performs its inherent professional and creative and cultural functions, but also becomes a leading layer of nation-building. Scientific novelty consists in a comprehensive coverage of the role of conditions and factors of the formation of the intelligentsia on the territory of the great Ukrainian region - Right-Bank Ukraine. The influence of various factors on the historical development of the region in the period under study.

Keywords: intelligentsia, features, Right Bank Ukraine, education, culture, society**Citation:** Mykhailyk, A. (2022). Regional features of the formation of the humanitarian intelligentsia in the Right-Bank Ukraine (60s of the 19th - the first decades of the 20th centuries). *Grani*, 25(2), 5-15.

Регіональні особливості формування гуманітарної інтелігенції в Правобережній Україні (60-ті рр. XIX – перші десятиліття XX ст.)

Михайлик Артур*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка**(Кам'янець-Подільський, Україна)*

Анотація

Мета статті – дослідити формування гуманітарної інтелігенції на території Правобережної України протягом 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. Поява цієї соціальної групи в регіоні мала цілий ряд особливостей, пов'язаних з географічним, національним і економічним факторами. Методи дослідження. Досягнення мети дослідження та вирішення його основних завдань обумовило використання загальнонаукових, загальноісторичних і джерелознавчих методів соціальних наук. Важливим є використання методів аналізу та синтезу, що сприяє акцентуванню на ключових елементах окресленого питання. Основні результати: Прикордонне розташування краю та його тривале перебування в складі Речі Посполитої призвели до того, що культурний вплив з боку Російської імперії тут був слабкішим, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини, а значна кількість місцевої інтелігенції була польського та єврейського походження. Важливою віхою на шляху становлення української інтелігенції були ліберально-демократичні реформи Олександра II, які зняли перешкоди на шляху розвитку капіталізму та заклали основи соціальної рівності в суспільстві. Саме після селянської реформи у Правобережжі ці процеси відбувалися більш швидкими темпами, ніж в інших частинах Російської імперії, українська інтелігенція перестає бути становою, а саме поняття, що визначає цю частину суспільства,

Стаття надійшла / Article arrived: 17.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

наближається до сучасного розуміння. Під впливом цих факторів гуманітарна інтелігенція Правобережної України на початку XX ст. не лише виконує притаманні їй професійні і мистецько-культурні функції, але й перетворюється на провідну верству національного державотворення. Наукова новизна полягає у комплексному висвітленні ролі різних умов і чинників становлення інтелігенції на території великого українського регіону – Правобережної України. Розкрито вплив різноманітних факторів на історичний поступ краю в досліджуваний період. Тип статті: теоретична.

Ключові слова: інтелігенція, особливості, Правобережна Україна, освіта, культура, суспільство

Цитування: Михайлик А. Регіональні особливості формування гуманітарної інтелігенції в Правобережній Україні (60-ті рр. XIX – перші десятиліття XX ст.). Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 5 - 15.

Постановка проблеми.

Проблема дослідження особливостей формування та діяльності національної гуманітарної еліти продовжує бути актуальною для історичної науки. Гуманітарна інтелігенція як частина суспільства пройшла низку цивілізаційних етапів свого становлення й розвитку і виступала носієм не лише загальних ознак, властивих своїй епосі, але й специфічних рис соціальної верстви, яка, за визначенням В. Даля, вирізнялася освіченістю та розумовою розвиненістю (Даль, 1881, Т. 2, с. 44). Вона з'явилася в доіндустріальний час, коли виникла потреба у забезпеченні духовних потреб людини. Суттєві зміни в її середовищі відбулися протягом 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. – періоду, який виявився надзвичайно насиченим на події і трансформації політичного, соціально-економічного і культурного життя європейських народів. Посилаючись на джерела, Д. Бовуа зазначає, що «... суспільство не могло протистояти неблаганним вимогам часу і сучасним реформам творення нового демократичного суспільства, без жодного привілейованого стану, в якому всі верстви отримали б громадянські права» (Бовуа, 2020, с. 771). До багатьох із них «доклала руку» інтелігенція, котра протягом того часу не лише пройшла своє становлення й зазнала кількісних та якісних змін. Не була осторонь цих процесів і трансформацій українська інтелігенція, відіграючи дедалі більш помітну роль у суспільному розвитку.

Хоча до проблеми становлення і розвитку інтелігенції в Україні зверталось достатньо багато вітчизняних дослідників, пошуки та осмислення більшості із них вирізнялася опосередкованістю, як правило – в контексті українського національного відродження. Узагальнюючої, комплексної праці, присвяченої названому питанню, поки істориками не створено.

Історіографія.

Матеріал досліджуваної проблеми представлено в фондах Державного архіву Київської області (Ф. 1239), документальних збірниках, публікаціях у часописах, мемуарах і спогадах. Серед перших друкованих видань стала відома праця С. Єфремова, де подаються ґрунтовні відомості про літературний процес та його творців в Україні з часів сивої давнини до XX ст. Особливу увагу автор приділив періоду від початку 60-х рр. XIX до початку 20-х рр. XX ст.,

називаючи його «Добою національного відродження, що виявилось в щиро народному, за формою і змістом, письменництві» (Єфремов, 1995, с. 13). Унікальним дослідженням культурно-освітньої діяльності гуманітарної інтелігенції виявилася «Історія освіти в Україні» С. Сірополька (2001). Значний масив інформації щодо витоків української інтелігенції міститься у синтетичній праці Д. Антоновича «Українська культура» (Українська культура, 1993).

Сучасна українська історіографія представлена роботами С. Даниленка (2013), З. Зайцевої (2006), Г. Касьянова (1993), В. Шинкарука, С. Бистрицького (1996), С. Світленка (1999; 2007), Н. Шип (1991), Р. Шмигало (Шмигало, 2005) та ін., в яких накопичено значний фактичний матеріал, котрий став основою для комплексного дослідження проблеми

Мета дослідження – в спробі комплексного вивчення умов і чинників інституційного становлення та розвитку гуманітарної інтелігенції Правобережної України в 60-х рр. XIX – перших десятиліттях XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Звернення до проблеми умов і чинників формування гуманітарної інтелігенції у Правобережній Україні пояснюється тим, що на її теренах, як і в усіх землях Наддніпрянщини, яка входила до складу Російській імперії, починаючи з 60-х рр. XIX ст., були започатковані швидкі модернізаційні суспільні зрушення, індустріалізація та урбанізація, підґрунтя яких створила низка демократичних реформ Олександра II. Особливої інтенсивності цей процес набув наприкінці XIX – на початку XX ст. (Поліщук, 2016, с. 393). За оцінкою М. Жулинського, «доволі сприятливі процеси соціокультурної модернізації, багато в чому стимульовані європейським науковим, культурно-мистецьким розвитком. Українська інтелігенція відіграла в цьому процесі національного самоусвідомлення і самоутвердження особливу роль, зуміла в значній своїй частині переорієнтуватися з романтизованого українофільства на модерну верству суспільства, відкриту до сприйняття авангардних ідей та інтелектуалізації культури» (Жулинський, 2011, с. 5). Це створило передумови для активізації суспільного життя та формування національної свідомості в українському середовищі. Носієм ідеології та рушієм таких змін виступила інтелігенція, переважно світська, що перебувала в той час на стадії формування як верства (Галушко, 2019, с. 202). Як справедливо зазначає О. Рубльов, у соціально-

історичній генезі інтелігенції це стало переломним етапом, а головними рисами її розвитку виступили: по-перше, стрімке кількісне зростання; по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції); по-третє, колосальне зростання впливу в суспільно-політичному житті; по-четверте, її оформлення у специфічну, окрему верству; по-п'яте, і це було найістотнішим, почала інституціоналізуватися традиція духовної опозиційності до держави (Рубльов, 2005, с. 512).

Приблизно з початку 60-х рр. XIX ст. в українській мові почало вживатися слово «інтелігенція» у його сучасному значенні, а в літературу воно було введено у 1868 р. російськими публіцистами М. Шелгуновим, П. Ткачевим і М. Михайловським. Хоча інтелігенція як соціальна верства виникла на теренах Польщі після втрати її державності наприкінці XVIII ст. за підсумками трьох поділів її території Росією, Австрією та Пруссією. До її появи призвели ідеологічний і соціальний тиск, обмеження свободи й насадження власних цінностей, у тому числі з боку російського царизму (Кеневич, 2011, с. 135). Україна також може претендувати на статус батьківщини поняття «інтелігенція», адже в літературу його ввів її уродженець В. Даль у «Толковому словнику», визначивши як розумну, освічену, розумово розвинуту частину жителів (Даль, 1881, с. 44). У розумінні М. Головатого, «інтелігенція – розуміючий, розумний, суспільний прошарок людей, які мають спеціальні знання в галузі науки і культури і професійно займаються переважно розумовою, творчою працею» (Головатий, 2005, с. 338).

Разом з тим, «інтелігенція чи не найбільш глибоко відчуває (та пропускає через себе) соціальну несправедливість, народну незадоволеність» (Косенко, 2010, с. 38, 39). Новою рисою соціальної природи української інтелігенції в той період стало помітне збільшення її авторитету та впливу на всі сфери суспільного життя. Саме тому її культурним розвитком визначається міра культури народу (Славинский, 1991, с. 416). В цей час, за академіком М. Жулинським, відбувається консолідація національно свідомих митців задля формування нової художньо-образної системи української культури, її форм, видів і жанрів (Жулинський, 2010, с. 9).

Формування й становлення світоглядних цінностей науково-педагогічної, освітньої, літературної, мистецької та іншої інтелігенції, котра об'єднала вихідців із дворянства, духовництва і різночинства, відбулося під впливом різноманітних чинників (Світленко, 2007, с. 110). Специфіка періоду 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. полягала у тому, що формування української інтелігенції на теренах Правобережжя відбувалося, з одного боку, в умовах імперської політики зросійщення, що проводилася під пильним оком жандармів і поліції; з іншого – в умовах гострої конкуренції польськоцентристської схеми історичного процесу і, власне, специфічної української.

Окрім того, ринкова економіка та пов'язана з нею індустріалізація вимагали висококваліфікованих фахівців, здатних забезпечити потреби вільного ринку. В той період здобуті знання та освіта інтелігенції перетворюються на товар і засіб існування для неї. Саме тоді інтелігентами стали називати освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю (Шип, 1991, с. 5). У масовій свідомості остаточно склався соціально-психологічний тип інтелігента, який своїм одягом, манерами, поведінкою, культурними потребами, способом життя і джерелами існування відрізнявся від інших верств. Якщо, за висновком М. Поповича, перша половина XIX ст. була ще добою природознавців старого типу (Попович, 1998, с. 448), то в другій половині, зокрема, починаючи з 60-х рр., дедалі більшу роль у культурі та суспільному житті стала відігравати гуманітарна інтелігенція, впливаючи на загальні умонастрої суспільства. Перефразовуючи Д. Антоновича, наголосимо, що «чим більше різних впливів культурних сприймала, вбирала в себе, перетворювала і розвивала їх далі інтелігенція, тим народ ставав культурнішим» (Українська культура, 1993, с. 21).

Формування інтелігенції на території Правобережної України мало певні особливості, оскільки вона вирізнялася серед інших українських територій як загальною кількістю населення, так і великою етнонаціональною строкатістю. Зокрема, у 1913 р. в Київській губернії проживало 4792,5 тис. осіб, у Волинській – 4189 тис. і в Подільській – 4057,3 тис. За цим показником губернії Правобережжя займали, відповідно, перше, друге та третє місця серед українських губерній, населення яких загалом складало 32638,6 тис. осіб (Рєєнт, & Сердюк, 2011, с. 46). П. Батюшков, справедливо писав: «Цілісність місцевого, російського (тобто українського) населення порушено вторгненням іноземців, переважно поляків та євреїв, пізніше німців і чехів, які в деяких місцевостях зайняли домінуюче становище над туземним, «російським» населенням чи то за суспільним значенням, як поляки, чи то за промисловістю і торгівлею, як євреї, чи то за упорядкуванням сільського господарства, як німці і чехи» (Батюшков, 1888, с. 287).

Тривале перебування регіону в складі Речі Посполитої зумовило потужний вплив польської меншини на всі сфери суспільного життя. Це відбилося на всіх аспектах народного життя, в тому числі тієї частини суспільства, під якою ми розуміємо інтелігенцію. Саме польська національна мобілізація на території регіону спричинила національну мобілізацію в українському середовищі і запустила процеси українського націєтворення. Мабуть, найбільше було зроблено представниками «української школи» в польській літературі, яка ще з 30-х рр. XIX ст. вперше побачила і відкрила для себе і європейської цивілізації світ України зі своєю історією, культурою, самобутністю та ментальністю (Баженова, 2009, с. 347). Вона представлена в польській літературі відомими класиками польської

поезії і прози А. Мальчевським, Ю. Словацьким, М. Гославським, С. Гощинським, Ю.-Б. Залеським, Ю. Крашевським, Ю. Ролле, Л. Словінським та іншими діячами, які так чи інакше були пов'язані своїм життям з Україною і в силу своїх можливостей відстоювали та популяризували свій народ й його право на існування та свободу (Баженова, 2009, с. 4).

Кількісному зростанню і якісному становленню української інтелігенції сприяло відкриття на території України, зокрема її Правобережжя, нових закладів вищої освіти, насамперед Київського (1834 р.) університету. При ньому, згідно статуту 1833 р., функціонував педагогічний інститут, метою діяльності якого була «освіта вчителів для гімназій і повітових учителів Київського навчального округу» (Павко, 2010, с. 105). Хоча мережа закладів вищої освіти в Україні загалом і Правобережній зокрема не встигала за потребами суспільства у висококваліфікованих фахівцях, вона все таки повільно розширювалася. Відтак, на початку XX ст. (1905–1907 рр.) у 27 закладах вищої освіти Наддніпрянщини, у тому числі в трьох університетах – Харківському, Київському, Новоросійському – навчалось понад 35 тис. студентів. Гуманітарну інтелігенцію готували не лише університети, доступ до яких був обмежений, а інтелектуально-політичне життя було строго контрольованим (Бовуа, 2020, с. 713), але й консерваторії в Києві та Одесі (1913 р.), жіночі медичні інститути в Києві (1908 р.) і Харкові (1910 р.), комерційний інститут у Києві (1908 р.), жіночий Фребелівський інститут в Києві (1908 р.), відкриті в університетських містах вищі жіночі курси з різними відділеннями (Бондар, 2010, с. 41, 42), а також нові вчительські освітні заклади, місцем функціонування яких постають повітові міста (Прищепа, 2019, с. 432). Підготовкою кадрів православних священників і учительських кадрів займались реорганізована в 1819 р. Київська духовна академія і створені в усіх дев'яти українських губерніях духовні семінарії.

Практично всі представники гуманітарної інтелігенції Правобережжя, як і загалом Наддніпрянщини, здобували вищу освіту в університетах, створених на споконвічних українських землях, але не призначались для освіти українців (Вища освіта, 2005, с. 32). Іншими словами, вони були «продуктом» імперської освітньої системи з усіма її вадами та перевагами. Світоглядні переконання, соціальні орієнтири та погляди українських інтелігентів були сформовані поколінням вчителів, на яких впливали, з одного боку, русифікаторські прагнення імперської адміністрації, а з іншого – волелюбний дух класичних університетів, який панував у них.

Винятково важливою рисою цієї спільноти, властивою для пореформеного періоду, стало розширення соціальних джерел її формування. Внаслідок цього вона починає бути поліетатною, поліетнічною та поліконфесійною. Підкреслимо, що становість була головною особливістю інтелектуального прошарку Російської імперії: до

середини XIX ст. слова «дворянин» та «інтелігент» часто розглядалися як синоніми. Ключовим аспектом перетворення станового, заснованого на статусі і привілеях, суспільства в суспільство загальної рівності, було звільнення селянства 1861 р. від кріпацтва. На думку західного дослідника Дж. Блюма, до 1914 р. «спадкові стани» були витиснені «класами», що визначалися спільними інтересами та місцем в економічному житті, а потрясіння Першої світової війни було достатньо, щоб остаточно поховати «останні істотні залишки старого порядку речей» (Беккер, 2004, с. 6). Процес руйнації становості інтелігенції в Україні відбувався досить болісно, оскільки царизм, починаючи з 1870-х рр., реалізовував курс на контрреформи. До університетів, наприклад, почали приймати лише тих, хто закінчив класичні гімназії.

Протягом всього століття прошарок інтелігенції залишався одним із найменш чисельних соціально-професійних верств. За даними Л. Кожухар, у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. розумовою працею займалося близько 13 тис. осіб, 57,8 % з яких працювало в місті та 42,2 % – у селі. Частка жінок у складі інтелігенції тоді становила біля 16 % (Кожухар, 2013, с. 87). Дані перепису населення 1897 р. засвідчують, що в підросійській Україні чисельність всіх, хто займався адміністративною, судовою, лікарською, санітарною й виховною діяльністю, здійснював громадську й стану службу, провадив приватну юридичну практику, служив у поліції, працював у науковій, літературній й мистецькій сфері, становила 134352 особи. Серед них найчисленніший загін складали педагоги – 49,6 тис., або майже 36,9 %; медики – 24,6 тис. чи більше 18,2 %. Науковців, літераторів і митців було 4,8 тис. осіб, тобто близько 3,6 %. Частка цих фахівців у загальній масі працюючого населення Правобережної України становила 2 % (серед українців – 0,5 %) (Рубльов, 2005, с. 513), тоді як потенціал міської інтелігенції, тобто грамотних мешканців міст регіону склав близько 43 % (Первая всеобщая перепись, 1904, с. IX).

Науково-педагогічна інтелігенція, що працювала в Україні після 60-х рр. XIX ст., нараховувала близько 1000 осіб: у Харківському університеті працювало 341 викладачів, у Київському – 171, в Одеському – 143, в Ніжинському історико-філологічному інституті – 49 (Шип, 1991, с. 24). Цей загін не тільки забезпечував підготовку фахівців із багатьох галузей народного господарства, але й займався науковими студіями, бо ж до 1917 р. в підросійській Україні не було наукових установ, котрі не були пов'язані з освітньою сферою (за винятком Академії наук, яка мала для цього власний кадровий потенціал). За підрахунками Ю. Курносова, ще біля 4,8 тис. осіб наприкінці XIX ст. можна було віднести до творчої інтелігенції (Курносов, 1994, с. 42).

У зв'язку з тим, що інтелігенція регіону мимоволі змушена були служити інтересам чужої московської чи польської культури, немало її представників

весь свій талант і працю віддавали цим культурам. Разом з тим, тоді, коли «українська інтелігенція та університетська молодь під впливом школи й оточення захоплювалися чужими, часто навіть ворожими українству ідеологіями, жертвували для них не тільки свою працю і гроші, але навіть і життя, серед спольщеної шляхти Правобережної України продовжувався рух на поворот до українства» (Верига, 1996, с. 309). В цьому плані варто назвати хоча б В. Б. Антоновича і Т. Рильського. З іншого боку, мистецьку діяльність багатьох українських письменників, поетів, музикантів, представників багатьох інших творчих професій, царизм почав розглядати як небажану через «малоросійські тенденції» в їх творчості. 1862 р. були заслані до Сибіру А. Стронін, В. Лобода, В. Португалов, В. Щелкан, А. Кониський та ін. (Шип, 1991, с. 85). За високу національну свідомість змушені були залишити Київський університет талановиті вчені В. Тарасенко і П. Тутковський. У 1901 р. 183 студенти Київського університету – найактивніші учасники політичного руху – були віддані в солдати (Сарбей, 1999, с. 233, 253). Ганебною рисою російської імперської політики, яка свідчила про пряме порушення національних прав українців, стала заборона видання рідною мовою навчальної літератури (1863 р.), ввіз з-за кордону україномовної літератури, друк художніх творів, заборона театральних вистав українською мовою та, навіть, нотних текстів (1876 р.).

Тому, мабуть, найважливішою особливістю української інтелігенції XIX ст. був культурологічний вибір – до якого берега пристати? З одного боку, можливість ідентифікації з російською імперською культурою, що передбачало незрівнянно кращі перспективи соціального та економічного існування для себе і своїх родин; з іншого – залишатися в річищі поступу української нації, що включало в себе категоричну опозиційність до влади, постійну загрозу репресій і, зрештою, сумнівні можливості професійної та творчої самореалізації. Другий шлях обрали лише ті, хто мав міцну волю, стійкі переконання та душевну енергію, здатну протистояти політичній асиміляції. Український меценат, громадський і культурний діяч кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленко, який фінансував видання газети «Рада», підтримував матеріально українських письменників, приходив у відчай через нестачу власних фінансових можливостей для підтримки української справи, а перманентні обшуки та поліцейський тиск забирали сили і підривали здоров'я. Описуючи свій психологічний стан після чергового обшуку 1909 р., він написав у щоденнику: «Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваєшся таким приниженим, беззахисним, ображеним» (Винарчук, 2019, с. 80).

Сучасні дослідники К. Бичко та І. Бичко справедливо підкреслюють, що найбільше на інтелігенцію вплинули непрості соціально-історичні реалії, пов'язані з колонізацією і русифікацією України та утвореному на цьому ґрунті «комплексу

меншовартості» (Бичко, & Бичко, 1997, с. 14). Так само, як для російського інтелігента обов'язковим було непримириме, радикальне неприйняття як мінімум, самодержавства, а, як максимум, уварівської тріади, так для українського інтелігента обов'язковим було прагнення до національного і державного творення на власній землі. За умови відсутності такого прагнення, задекларованого в творах, життєвій позиції чи вираженого іншим чином, та чи інша особистість не могла себе позиціонувати в якості українського інтелігента. Тут особливо підкреслимо, що насильство з боку влади чи соціальних груп, котрі ініціюють соціальні трансформації, спрямовано, передусім, на певні соціальні спільноти і групи, визнані цим суб'єктом насильства основними перешкодами, гальмом змін (Слюсар, 2009, с. 181). Зважаючи на це, поняття інтелігенції в той період було більше психологічною, а не соціальною характеристикою.

Найбільшою освіченістю в регіоні відзначалася польська спільнота. Якщо серед українців Правобережжя за переписом 1897 р. частка письменних склала 10,3 (у Подільській губернії – 10,7, Київській – 11,8 і Волинській – 9,4) (Сірополко, 2001, с. 358), то серед поляків тільки 16 % не вміло це робити. Характерним явищем для польських родин була домашня освіта, а діти заможних поляків часто продовжували навчання у кращих європейських університетах. В університеті Святого Володимира 1837 р. навчалось 264 студенти, з них 165 (62,5 %) були поляками, в 1861 р. – відповідно 830 і 401 (48,3 %) (Бовуа, 1996, с. 276–277). Поляки відігравали провідну роль у більшості громадських товариств Правобережної України, хоча їхніми головами з політичних міркувань, обирали, як правило, росіян. Вони складали помітну більшість у керівному складі та мали суттєву кількість з-поміж членів таких організацій (Баженова, 2017, с. 205). Ставлення до поляків у Російській імперії часто було упередженим і недовірливим й визначалося багатьма задокументованими обмеженнями та неофіційними приписами і настановами.

У Правобережжі поляки часто докладали значних зусиль до підготовки і виховання української інтелігенції. Побачивши, що зі звільненням селян від кріпосної залежності та з підвищенням їх добробуту поміщики втрачали свій вплив і владу, вони стали залучати просте населення до польської освіти. З цією метою комітет Товариства сприяння навчанню польському народу, що виник наприкінці 50-х рр. XIX ст., засновував народні школи з польськими вчителями і мовою викладання. В них спеціальна увага приділялася вивченню південноросійської (української) мови із застосуванням польської азбуки. З свого боку, російський уряд, щоб не допустити ополячення українців, також став виявляти більше турботи до стану освіти місцевих мешканців і зменшення шкідливості польського впливу (Подолья, 1891, с. 253–254, 264).

Іншою особливістю регіону була значна кількість

єврейського населення, оскільки Правобережна Україна входила до смуги єврейської осілости. 1882 р. на її теренах проживало 1048335 євреїв: 289920 – на Волині, 339557 – на Київщині і 418858 – на Поділлі, що складало відповідно 14,9, 14,6 й 18,7 % усього населення (Бовуа, 1998, с. 296). Євреї перебували під постійним контролем і тиском імперського режиму. Серед багатьох заборон, які поширювалися на них, було також обмеження в отриманні освіти. Для цього було впроваджено т. зв. «відсоткову норму» прийому євреїв у середні та вищі навчальні заклади, яка діяла з 1887 р. В смугі осілости вона становила 10 %, поза нею – 5 % і в обох столицях імперії – 3 %. Щоправда, після революції 1905–1907 рр. вона фактично втратила чинність. Так, у 1906–1907 навчальному році «особи юдейського віросповідання» становили 20 % студентів Київського університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту. Тому 16 вересня 1908 р. царат знову її ввів спеціальним законом. 11 березня 1911 р. Микола II затвердив постанову Ради міністрів про поширення відсоткової норми на тих євреїв, які складали іспити екстерном (Гаухман, 2011, с. 146).

Сучасний дослідник М. Гаухман пише про появу на території імперії т. зв. російсько-єврейської інтелігенції – прошарку російської інтелігенції єврейського походження. Так, акультурація євреїв була метою діяльності Товариства поширення просвіти між євреями в Росії (ТПЄ), засноване у Санкт-Петербурзі 1863 р. (Гаухман, 2011, с. 147). Між тим, місцеве єврейство для української інтелігенції було певною мірою прикладом взаємодопомоги, прагнення до освіти, підприємливості, незалежності від державних інституцій та інших позитивних якостей, вироблених протягом тривалого періоду життя в умовах утисків з боку різних титульних націй.

Тут підкреслимо три важливих тези. По-перше, формування інтелігенції в Правобережжі і загалом в українських землях, як і модерної української нації, відбулося в межах двох європейських імперій, які поволі перетворювалися з династичних патримоніальних держав Романових і Габсбургів, котрі володарювали «з ласкавості Божої», на модерні бюрократичні держави з раціональним типом легітимації влади. По-друге, воно вирізнялося вкрай болісною емансипацією від Російської імперії. По-третє, наприкінці XIX ст. українська інтелігенція регіону, як і всі українські інтелектуали, за словами З. Когута, «звільнилися від зв'язку з Росією, твердячи, що Україна відрізняється від неї у всіх аспектах: у мові, літературі, культурі, історії та політиці. Це було ознакою народження модерного українського націоналізму, який уже не припускав співіснування різних ідентичностей. Визнавши себе українцями, націоналісти вже не мали можливості бути росіянами» (Когут, 2004, с. 165). Тим більше, що представники російської інтелігенції своєю літературою брали участь у загарбаннях, «впроваджуючи на завойованих територіях наратив своєї присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство»

(Томпсон, 2008, с. 19).

На становлення інтелігенції мав істотний вплив економічний чинник. Географічне розташування Правобережної України, яка межувала з Австро-Угорською імперією (її українськими землями), сприяло проникненню на її терени окремих рис, притаманних західно-європейській (насамперед, німецькій і польській) промисловості. В дореформений період тут відчувався сильний вплив європейської промислової техніки, активно діяв західний торговельний капітал. Іншими складовими цього процесу були широка міграція німецьких і польських ремісників й поява іноземного купецтва. Ці чинники протягом першої половини XIX ст. помітно стримували проникнення через Лівобережну Україну російського господарського впливу. (Оглоблин, 1925, с. 99).

Перебуваючи загрозою для свого існування, український етнос спромігся виробити в собі нову ментальну рису – інтелігентність, яка, а) постала як форма пасивного супротиву етнотерористичним тенденціям; б) як засіб збереження самобутності. Наділені особистісною свідомістю селяни з розвинутою релігійною складовою й гармонійним поєднанням із природою відігравали важливу роль у житті громади, створюючи в її складі особливу – народну інтелігенцію. Саме зусиллями представників в роки революцій і селянських бунтів були збережені для нащадків панські палаци, колекції картин, бібліотеки (Кіндратець, 2009, с. 53).

Основою промисловості Правобережної України на середину XIX ст. стає цукроваріння та гуральництво. Всього на її теренах на початку 90-х рр. XIX ст. працювало 116 цукрових заводів і фабрик. Із них 70 були приватними і 46 належали акціонерним товариствам. Найбільші та найкраще обладнані цукрозаводи належали родинам Потоцьких (чотири), Бобринських (чотири), а також І. Щенявському, К. Сулятицькому та І. Преснухину (Сахароваренное производство, 1892, с. 3). За рівнем устаткування та обсягами виробництва цукроварні регіону не поступалися іноземним і були гордістю тогочасної харчової промисловості. Показово, що серед адміністраторів цукрових заводів було найбільше осіб із вищою освітою – 27 %. До того ж, 23,47 % із них здобули освіту за кордоном. 22,8 % адміністрації всіх цукроварень імперії Романових становили представники т. зв. «руської» народності (під ними розумілися українці і росіяни), 25,8 % становили поляки і 28,1 % – євреї. Закон, який дозволив останнім брати в оренду або наймати посади управителів заводів і фабрик, які перебували в маєтках західних губерній імперії, з'явився лише 8 грудня 1867 р. Фактично, він був викликаний тим, що на цій території багато промислових і торговельних закладів знаходилося в руках євреїв, «а поза їх середовищем практично неможливо знайти людей, здатних керувати млинами і заводами, оскільки для цього потрібно певні технічні знання та навички», – як зазначалося в доповіді однієї з губернських комісій

з єврейського питання, що діяла на Київщині в 1884 р. (Труды губернских комиссий, 1884, с. 436). Серед директорів цукроварень переважаючи більшість становили поляки – 42,5 %, українці і росіяни разом – 20,7 % і євреї – 13,27 % (Толпыгин, 1908, с. 90).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Правобережній Україні швидкими темпами утворюються громадські організації, покликані захистити інтереси працівників і дрібних виробників. Їх керівництво та більшість членів цілком підходять під визначення «інтелігенція», оскільки діяльність таких інституцій була пов'язана з певним освітнім і культурним рівнем. Так, у Києві в 1911 р. відбувся спеціальний з'їзд, куди було запрошено чимало компетентних фахівців, пов'язаних із розвитком кустарної і ремісничої справи. Підсумком його роботи стало ухвалення рішення створити мережу ремісничих навчальних закладів, потрібних для правобережного краю (Держархів Київської області, Ф. 1239, Оп. 34, Спр. 84, Арк. 4). Часто такі об'єднання ставали «школою виховання національної самосвідомості і прикладом служіння інтересам українського народу» (Сарбей, 1999, с. 249). За кількістю їх членів і питомою вагою населення, охопленого кооперацією, Правобережжя посідало перше місце серед регіонів імперії. Особливо зросло число подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місця в Російській державі (Гайдай, 1977, с. 100).

Висновки.

Формування інтелігенції Правобережної України в 60-х рр. XIX – перших десятиліттях XX ст. відбувалося в координатах і цінностях Російської імперії під впливом передусім таких чинників:

1. Географічний: прикордонне розташування краю та тривале його перебування в складі Речі Посполитої призвело до помітного «західного» впливу на всі аспекти народного життя. Місцева інтелігенція мала змогу, не залишаючи батьківщини, спілкуватися з представниками багатьох країн Центральної і Західної Європи. Соціально-економічний і культурний вплив Російської імперії, порівняно з іншими регіонами Наддніпрянщини, тут був набагато меншим.

2. Етнонаціональний чинник, який полягав у тому, що Правобережжя вирізнялося найбільшою етнічною строкатістю, завдяки чому прошарок інтелігенції формувався на поліетнічній, поліконфесійній,

полістановій і соціокультурній основі, в умовах становлення та консолідації української нації, що супроводжувалася активізацією національного руху. Це проявилось в наповненні простору багатьма мовами, символами, нормами, засобами спілкування і діяльності тощо. Наявність великої кількості поляків і євреїв із порівняно високим освітнім рівнем слугувала прикладом служіння власному народові для української інтелігенції.

3. Господарсько-економічний чинник, який полягав у швидкому розвитку капіталізму та капіталістичного ринку після селянської реформи 1861 р., що призвело до швидких змін у всіх царинах народного життя Правобережної України. Промисловий переворот спричинив істотні зміни в освітній і культурній сферах, що неминуче підвищило значення інтелігенції. Крім того, на шляху становлення й розвитку гуманітарна інтелігенція наштовхнулася на необхідність подолання регіоналізму, провінційності і колоніальних наслідків.

Незалежно від національного походження серед представників промислової і торговельної буржуазії, яка швидко чисельно зростала та зміцнювала свої позиції як соціальна верства, дедалі ширше втілювались ідеї соціального партнерства, коли не тільки власники, а й службовці та прикажчики підприємств виявляли зацікавлення в зростанні останніх і спільно працювали для цього. Через це у регіоні, як і в усій Наддніпрянській Україні, набували дедалі більшої активності демократичні процеси, зростання національної свідомості та закономірне висунення вимог розбудови власної держави, здатної забезпечити гідне життя її народу в умовах індустріального суспільства, захищати його політичні і соціальні інтереси та культурну самобутність.

Найважливішим надбанням місцевої гуманітарної інтелігенції в історичному поступі України 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. стало те, що, поряд із виконанням її своїх професійних і культурно-мистецьких функцій в суспільстві кристалізувалися сили національного самоусвідомлення та національної громадянськості. Завдяки цьому набувало сили і впливу обґрунтування історичного права українського народу як самостійної нації на власну свободу і державність. Проте цей процес не був завершений, українська інтелігенція не витримала викликів революційної доби, а революція зазнала поразки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баженова С. Е. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20–90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2009. 400 с.
- Баженова С. Е. Поляки в легальних громадських організаціях України XIX – початку XX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм. 2017. № 24. С. 197–207.
- Батюшков П. М. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. 430 с.
- Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
- Бичко А. К., Бичко, І. В. Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу). Дрогобич : Коло, 1997. 115 с.
- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
- Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта й народ. 1793–1914 рр. Пер. з фр. З. П. Борисюк. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо», 2020. 872 с.
- Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1963). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 409 с.
- Бондар М. П. Українська культура на переломі епох (кінець XIX – 1920) // Історія української культури. У п'яти т. Т. 5. Кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка. 2010. С. 23–111.
- Верига В. В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.
- Винарчук Т. В. Українська інтелігенція: вибір ідентичності наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. № 52. С. 77–84.
- Вища освіта в Україні : навч. посіб. / за ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка та ін. Київ : Знання, 2005. 327 с.
- Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.). Укр. іст. журн. 1977. № 4. С. 100–106.
- Галушко К. Ю. Українські землі у складі Російської та Габсбурзької імперій. Енциклопедія історії України. Т. «Україна – українці». Кн. 2. Київ : Наук. думка. 2019. С. 180–223.
- Гаухман М. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. Дриновський збірник, 2011. №IV. С. 141–150. URL: http://archive.nbuv.gov.ua /portal/Soc_Gum/drzb/2011_4/Gauhman_M.pdf.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. [В. И. Даль. 2-е изд., испр. и значит. умноженное по рукописи автора]. Санкт-Петербург – Москва : М. О. Вольфа, 1881. Т. 2 : И–О. 807 с. URL: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01003895332?page=53&rotate=0&theme=white>.
- Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Укр. іст. збірник. 2013. № 16. С. 119–130.
- Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. 685 с.
- Жулинський М. Г. Передмова / Українська культура на переломі епох (кінець XIX – 1920). Історія української культури. У п'яти т. Т. 5. Кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка. 2011. С. 5–20.
- Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Київ : КНЕУ, 2006. 368 с.
- Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
- Кеневич Я. Интеллигенция и империя. Ab Imperio. 2011. № 1. С. 131–162.
- Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 46–55.
- Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
- Кожухар Л. Український інтелігент другої половини XIX – початку XX століття: крізь призму приватного життя. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2013. № 1. С. 86–100.
- Косенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Філософія. Психологія. Педагогіка. Київ : НТУУ «КПІ». 2010. № 5. С. 35–39.
- Курносов Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). Київ : Ін-т історії України АН України, 1994. Кн. I. 137 с.
- Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев : Госиздат Украины, 1925. 235 с.
- Павко А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у XIX – на початку XX ст. Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 99–115.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XVI: Киевская губерния, 6, XII. 287 с.
- Подолія. Историческое описание с высочайшего соизволения издано при МВД П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва «Обществ. Польза», 1891. 100 с.
- Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
- Поліщук Ю. Соціокультурні трансформації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 391–408.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

- Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне : М. Дятлик, 2019. 688 с.
- Рєсєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 pp.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
- Рубльов О. С. Інтелекція українська. Енциклопедія історії України : В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка. 2005. Т. 3 : Е–Й, С. 511–515.
- Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
- Сахароваренное производство в Подольской губернии. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). 1892. № 87. С. 3–4.
- Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1999. 240 с.
- Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : Зб. наук. праць. Дніпро : Герда, 2007. 460 с.
- Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
- Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос. Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909–1910 / сост., коммент. Н. Казаковой; предисл. В. Шелохаева. Москва : Мол. гвардия, 1991. С. 406–418.
- Слюсар В. Н. Интеллигенция как объект насилия в период трансформации общества. Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации: сборник научных трудов: в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. Улан-Удэ : Изд-во Бурятского государственного университета. 2012. Т. 1. С. 181–189.
- Толпыгин М. А. Ежегодник сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. Киев : Тип. «Петр Барский», 1908. 370 с.
- Томпсон Е. М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
- Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1884. (Ч. II). 1382 с.
- Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; пер. сл. М. Антоновича; додат. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
- Шинкарук В., Бистрицький, Є. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ : Фенікс, 1996. 477 с.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. Киев : Наук. думка, 1991. 172 с.
- Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст. структурування, методологія, художні позиції. Львів : Українські технології, 2005. 528 с.

REFERENCES

- Antonovych, D. (1993). *Ukrainska kultura: Leksii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha* [Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych]. Kyiv: Lybid.
- Batiushkov, P. M. (1888). *Volyn. Ystorycheskye sudby Yuho-Zapadnoho kraia* [Volyn. Historical Destinies of the South-Western Region]. Sankt-Peterburh: Typ. Tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza».
- Bazhenova, S. E. (2009). *Vid romantyzmu do realizmu. «Ukrainska shkola» v polskii literaturi 20–90-kh rokiv XIX st.: etapy diialnosti, istoriia Ukrainy v tvorchosti yii predstavnykiv* [From Romanticism to Realism. "Ukrainian school" in Polish Literature of the 20–90s of the XIX Century: Stages of Activity, History of Ukraine in the Works of its Representatives]. Kamianets-Podilskyi : FOP Sysyn O. V.
- Bazhenova, S. E. (2017). *Poliaky v lehalnykh hromadskykh orhanizatsiakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Poles in Legal Public Organizations of Ukraine in the XIX – early XX Centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats. Kamianets-Podilskyi: Oium*, 24, 197–207.
- Bekker, S. (2004). *Myf o russkom dvorianstve: Dvorianstvo y pryvylehy poslednego peryoda ymperatorskoi Rossyy* [The Myth of the Russian Nobility: The Nobility and the Privileges of the Last Period of Imperial Russia]. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
- Bondar, M. P. (2010). *Ukrainska kultura na perelomi epokh (kinets KhKh – 1920)* [Ukrainian Culture at the Turn of the Epochs (End of the XIX – 1920)]. *Istoriia ukrainskoi kultury. U piaty t. T. 5. Kn. : Ukrainska kultura XX – pochatku XXI stolit. Kyiv: Nauk. dumka*, 23–111.
- Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak, revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmom ta ukrainskymy masamy (1831–1963)* [Nobleman, serf, auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831–1963)]. Kyiv : INTEL.
- Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [Battle for land in Ukraine 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv : Krytika.
- Bovua, D. (2020). *Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta y narod. 1793–1914 rr.* [Triangle of the Right Bank: the tsar, the nobility and the people. 1793–1914]. Per. z fr. Z. P. Borysiuk. Kyiv: TOV «Wyd-vo «Klio».
- Bychko, A. K., & Bychko, I. V. (1997). *Fenomen ukrainskoi intelihtentsii (Sproba ekzystentsialnoho analizu)* [The Phenomenon of the Ukrainian Intelligentsia (An Attempt at Existential Analysis)]. *Drohobych: Kolo*.
- Dal, V. Y. (1881). *Tolkovy slovar zhyvoho velykorusskoho yazyka* [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. T. 2, Y–O. In V 4 t. 2-e yzd., yspr. y znachyt. umnozhennoe po rukopysy avtora. Sankt-Peterburh – Moskva : M. O. Volfa. Retrieved from <https://viewer.rusneb.ru/ru/rl01003895332? page=53&rotate=0&theme=white>.
- Danylenko, S. (2013). *Ukrainska intelihtentsiia v rusi za natsionalno-kulturne vidrodzhennia (dr. pol. XIX – poch. XX st.)* [Ukrainian Intelligentsia in Motion for National and Cultural Revival (Second Half of the XIX – Early XX Centuries)]. *Ukr. ist. zbirnyk*, 16, 119–130.

- Haidai, L. I. (1977). Rol' kooperatsii u rozvytku kapitalizmu v sil'skykh hospodarstvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (1906–1914 rr.) [The Role of Cooperation in the Development of Capitalism in the Agriculture of the Right Bank of Ukraine (1906–1914)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 100–106.
- Halushko, K. Yu. (2019). Ukrainski zemli u skladi Rosiiskoi ta Habsburzkoï imperii [Ukrainian Lands as Part of the Russian and Habsburg Empires]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. «Ukraina – ukrainsi». Kn. 2. Kyiv : Nauk. dumka, 180–223.
- Haukman, M. (2011). Rosiiska natsionalna polityka na Pravoberezhnii Ukraini (1905–1914 rr.): chotyry natsionalni proekty v odnomu politychnomu prostori [Russian National Policy on the Right Bank of Ukraine (1905–1914): Four National Projects in One Political Area]. *Drynovskyi zbirnyk*, IV, 141–150. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/2011_4/Gauhman_M.pdf.
- Kasianov, H. V. (1993). Ukrainska intelihientsiia na rubezhi XIX – XX v.: sotsialno-politychnyi portret [Ukrainian Intelligentsia at the Turn of the XIX – XX Centuries: Socio-Political Portrait]. Kyiv: Lybid.
- Kenevych, Ya. (2011). Yntel'hientsiia y ymperyia [Intelligentsia and Empire]. *Ab Imperio*, 1, 131–162.
- Kindratets, O. (2009). Ukrainska intelihientsiia i vlada [Ukrainian Intelligentsia and Government]. *Politychnyi menedzhment*, 2, 46–55.
- Kohut, Z. (2004). Korinia identychnosti. Studiy z raniomodernoy istoriyi Ukrainy [The Roots of Identity. Studies in Early Modern History of Ukraine]. Kyiv: Krytika.
- Kosenko, V. D. (2010). Fenomen intelihientsii: istorychni etapy stanovlennia [The Phenomenon of the Intelligentsia: Historical Stages of Formation]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho»*. *Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika*. Kyiv: NTUU «KPI», 5, 35–39.
- Kozhukhar, L. (2013). Ukrainskyi intelihient druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia: kriz pryizmu pryvatnoho zhyttia [Ukrainian intellectual of the second half of the XIX – early XX century: through the prism of private life]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii, 1, 86–100.
- Kurnosov, Yu. (1994). Narysy istorii ukrainskoi intelihientsii (persha polovyna XX st.) [Essays on the history of the Ukrainian intelligentsia (first half of the twentieth century)]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy AN Ukrainy, Kn. I.
- Ohloblyn, A. P. (1925). Ocherky ystoryi ukraynskoi fabryky. Predkapytalystycheskaia fabryka [Essays on the history of the Ukrainian factory. Pre-capitalist factory]. Kyev: Hosiysdat Ukrainy.
- Pavko, A. I. (2010). Zahalni rysy y osoblyvosti pidhotovky pedahohichnykh kadrov v universytetakh Ukrainy u XIX – na pochatku XX st. [General Features and Peculiarities of Teacher Training in Ukrainian Universities in the XIX – Early XX Centuries]. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 99–115.
- Pervaiia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi ymperyï 1897 h. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. (1904). Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. stat. kom. MVD, XVI: Kyevskaia huberniia, 6, XII.
- Podoliia [Podolia]. (1891). Istoricheskoye opisaniye s vysochayshego soizvoleniia izdano pri MVD P. N. Batyushkovym. Sankt-Peterburh: Typ. Vysochaishe utverzhdennoho Tovaryshchestva “Obshchestv. Polza”.
- Polishchuk, Yu. (2016). Sotsiokulturni transformatsii v Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. [Socio-cultural Transformations in Ukraine in the Late XIX – Early XX centuries]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*, 3–4(83–84), 391–408.
- Politolohichnyi slovnyk [Political science dictionary]. (2005). Navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. Zakl. Za red. M. F. Holovatoho ta O. V. Antoniuka. Kyiv : MAUP.
- Popovych, M. V. (1998). Narys istorii kultury Ukrainy [Essay on the history of culture of Ukraine]. Kyiv: ArtEk.
- Pryshchepa, O. P. (2019). «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [“Meeting places”: the Cultural Environment of the Cities of the Right Bank of Ukraine (Late Eighteenth - Early Twentieth Century)]. *Monohrafiia*. Rivne: M. Diatlyk.
- Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynok (1861–1914 rr.) [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy.
- Rublov, O. S. (2005). Intelihientsiia ukrainska [Ukrainian intelligentsia]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. V 5 t. Redkol.: V. A. Smolii ta in. Kyiv: Nauk. Dumka, T. 3, E–I, 511–515.
- Sakharovarennoe proyzvodstvo v Podolskoi hubernyy [Sugar production in the Podolsk province]. (1892). *Podolskye hubernske vedomosti* (h. Kamenets-Podolsk), 87, 3–4.
- Sarbei, V. H. (1999). Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy [National revival of Ukraine]. Kyiv: Wydavnychiy dim “Alternatyvy”.
- Shmahalo, R. T. (2005). Mystetska osvita v Ukraini sereidyny XIX – sereidyny XX st. strukturuvannia, metodolohiia, khudozhni pozytsii [Art Education in Ukraine in the Mid-Nineteenth – Mid-Twentieth Century Structuring, Methodology, Artistic Positions]. Lviv: Ukrainski tekhnolohii.
- Shynkaruk, V., & Bystrytskyi, Ye. (1996). Fenomen ukrainskoi kultury: metodolohichni zasady osmyslennia [The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of understanding]. Kyiv: Feniks.
- Shyp, N. (1991). Yntel'hientsiia na Ukrayne (XIX v.): Istoryko-sotsyolohicheskyi ocherk [The intelligentsia in Ukraine (XIX century): Historical and sociological essay]. Kyiv: Nauk. dumka.
- Siropolko, S. (2001). Istorii osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka.
- Slavynskyi, M. A. (1991). Russkaia yntel'hientsiia y natsionalnyi vopros. Vekhy; Yntel'hientsiia v Rossyy: Sb. st. 1909–1910. Sost., komment. N. Kazakovoi; predysl. V. Shelokhaeva. Moskva: Mol. Hvardiia, 406–418.
- Sliusar, V. H. (2012). Yntel'hientsiia kak ob'ekt nasyliia v period transformatsyy obshchestva [The Intelligentsia as an Object of Violence in the Period of Society Transformation]. *Sovremennaia yntel'hientsiia: problemy sotsyalnoi ydentyfikatsyy: sbornyk nauchnykh trudov*: v 3 t. Otv. red. Y. Y. Osynskyi. Ulan-Ude: Vyd-vo Buriatskoho hosunyversyteta. T. 1, 181–189.
- Svitlenko S. I. (2007). Svit modernoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX stolittia [The World of Modern Ukraine in the Late Eighteenth – Early Twentieth Century]. *Zb. nauk. prats. Dnipro* : Herda.
- Svitlenko, S. I. (1999). Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia: Teoretychni problemy dzhereloznavstva ta istorii [Populism in Ukraine in the 60–80s of the XIX century: Theoretical problems of source studies and history]. Dnipropetrovsk : Navchalna knyha.

- Tolpyhyn, M. A. (1908). Yezhegodnik sakharnoy promyshlennosti Rossiys'koy imperii za 1906–1907 gg. [Yearbook of the Sugar Industry of the Russian Empire for 1906–1907]. Kyev: Typ. “Petr Barskyi”.
- Tompson, E. M. (2008). Trubadury imperiy. Rosijska literatura i kolonializm [Troubadours of the Empire. Russian Literature and Colonialism]. Per. z angl. M. Korchinskoy. Kyev: Wyd-wo Solomiy Pavlychko “Osnovy”.
- Trudy hubernskykh komysyiy po evreiskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question]. (1884). Sankt-Peterburh: Typ. MVD. Ch. II.
- Ukrainska kultura: Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha [Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmitry Antonovich]. (1993). Upor. S. V. Ulianovska; vst. st. I. M. Dziuby; per. sl. M. Antonovycha; dodat. S. V. Ulianovskoi, V. I. Ulianovskoho. Kyiv: Lybid.
- Veryha, V. V. (1996). Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Essays on the History of Ukraine (Late Eighteenth - Early Twentieth Century.)]. Lviv: Svit.
- Vynarchuk, T. V. (2019). Ukrainska intelihentsiia: vybir identychnosti naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian Intelligentsia: the Choice of Identity in the XIX – Early XX Century]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 52, 77–84.
- Vyshcha osvita v Ukraini [Higher Education in Ukraine]. (2005). Navch. posib. za red. V. H. Kremenja, S. M. Nikolaienko ta in. Kyiv: Znannia.
- Yefremov, S. (1995). Istoriiia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Femina.
- Zaitseva, Z. I. (2006). Ukrainskyi naukovi rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian Scientific Movement: Institutional Aspects of Development (Late XIX – Early XX Centuries.)]. Monohrafiia. Kyiv: KNEU.
- Zhulynskyi, M. H. (2011). Peredmovna [Preface]. Ukrainska kultura na perelomi epokh (kinets XIX – 1920). In Istoriiia ukrainskoi kultury. U piaty t. T. 5. Kn. 1: Ukrainska kultura XX – pochatku XXI stolit. Kyiv: Nauk. dumka, 5-20.

State memory policy in modern Ukraine in the conditions of information war (2014-2021)

UDC: 323:327(091)+ 327.88+329.733(477)

DOI: 10.15421/172218

Ivanenko Valentin¹Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua**Kryvoshein Vitaly¹**Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3380-7850>, 1-704@i.ua¹*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The aim of the study is to reveal the content of the state policy of memory in modern Ukraine in the post-Maidan period (2014-2021), which was radically reoriented and, in fact, became an important area of countering information attacks during the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine. The research methodology is interdisciplinary, combining methods of historical, political, sociological and legal sciences. The main results of the research: the content of the concept of "memory policy" is revealed, the structure of memory policy in modern Ukraine is determined, the stages of formation and implementation of memory policy in Ukraine on the basis of presidential electoral cycles are traced. Ukraine, which demonstrates a "swing" from Ukraine-centric to multi-vector. In particular, in the initial period (late 1980–1991) during the transformation of the conscious level in the state policy of memory the themes of the Cossacks, the origins of Ukrainian statehood, the Ukrainian national movement, the Ukrainian revolution of 1917–1920, the destruction of temples, the Holodomor 1932–1933, repressions and others; during the presidential terms of Leonid Kravchuk (December 1991 – July 1994) and Leonid Kuchma (July 1994 – January 2005) (as well as Viktor Yanukovich (February 2010 – February 2014)) there is a significant pluralism of memory policy strategies – the Soviet model still continued to exist, but a new Ukraine-centric model was born; during the presidential terms of Viktor Yushchenko (January 2005 – February 2010), Petro Poroshenko (June 2014 – May 2019) and Volodymyr Zelensky (since May 2019), Ukrainian-centric narratives dominate the state policy of memory, and the model is changing radically. state memory policy through the implementation of decommunization policy. It has been shown that during the open phase of the second cycle of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine (which began in 2014 and continues to this day) the most vulnerable and sensitive to information influences is the state policy of memory.

Keywords: tools of state memory policy, stages of formation of state memory policy in modern Ukraine, Soviet model of memory, Ukraine-centric model of memory, historical narrative, hybrid war of the Russian Federation against Ukraine

Citation: Ivanenko, V. & Kryvoshein, V. (2022). State memory policy in modern Ukraine in the conditions of information war (2014-2021). *Grani*, 25(2), 16-21.

Державна політика пам'яті в сучасній Україні в умовах інформаційної війни (2014–2021 рр.)

Іваненко Валентин, Кривошеїн Віталій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Метою дослідження є розкриття змісту державної політики пам'яті в сучасній Україні у постмайданний період (2014–2021 рр.), яка була докорінно переорієнтована і, по суті, стала важливим напрямом протидії інформаційним атакам у ході гібридної війни, яку веде РФ проти України. Методологія дослідження має міждисциплінарний характер, поєднуючи методи історичної, політичної, соціологічної та правової наук. Основні результати дослідження: розкрито зміст концепту «політика пам'яті», визначена структура політики пам'яті в сучасній Україні, прослідковано етапи формування та реалізації політики пам'яті в Україні на основі президентських електоральних циклів, доведено хвилюватий характер розвитку політики пам'яті в Україні, яка демонструє «хитання» від україноцентричності до багатовекторності. Зокрема, у початковий період (кінець 1980 – 1991 рр.) під час трансформації свідомісного рівня у державній політиці пам'яті актуалізуються теми козацтва, витоків української державності, українського національного руху, української революції 1917–1920-х рр., руйнації храмів, Голодомору 1932–1933 рр., репресій та інші; за президентські каденції Леоніда Кравчука (грудень 1991 – липень 1994 рр.) і Леоніда Кучми (липень 1994 – січень 2005 рр.) (а також і Віктора Януковича (лютий 2010 – лютий 2014 рр.)) спостерігається значний плюралізм стратегій політики пам'яті – радянська модель все ще продовжувала існувати, проте народжувалася нова україноцентрична модель; за

президентські каденції Віктора Ющенка (січень 2005 – лютий 2010 рр.), Петра Порошенка (червень 2014 – травень 2019 рр.) і Володимира Зеленського (з травня 2019 рр.) у державній політиці пам'яті домінують україноцентричні наративи, відбувається докорінна зміна моделі державної політики пам'яті через втілення політики декомунізації. Продемонстровано, що під час відкритої фази другого циклу гібридної війни РФ проти України (яка розпочата з 2014 р. і триває дотепер) найбільш уразливою і чутливою до інформаційних впливів сферою державного управління є державна політика пам'яті.

Ключові слова: інструментарій державної політики пам'яті, етапи формування державної політики пам'яті в сучасній Україні, радянська модель пам'яті, україноцентрична модель пам'яті, історичний наратив, гібридна війна РФ проти України

Вступ.

Сьогодні Україна переживає нелегкі часи своєї історії, випробовує численні безпекові виклики, які послаблюють її суверенітет і незалежність. У період 2014–2021 рр. під час гібридної війни Російської Федерації (далі – РФ) проти України спостерігалось запекле змагання різних версій минулого – українське суспільство ще не виробило модель історичної пам'яті, яка б могла консолідувати націю як цілісне політико-культурне утворення. Політика пам'яті постає як одна з найбільш актуальних проблем пострадянського і посттоталітарного розвитку Української держави, оскільки історія як пам'ять суспільства є не тільки дискурсивною практикою, а й виконує важливі завдання легітимації політичного режиму, «узаконуючи» державність, націю, інтереси груп та спільнот тощо. В умовах інформаційної війни, яка є невід'ємною частиною активної фази гібридної війни, що ведеться РФ проти України ще з 2014 р., політика пам'яті стає ключовим напрямом військових дій, від успішності реалізації якої багато в чому залежить перемога в сучасній війні. Справжнім випробуванням для Української державності стала «гаряча» фаза російсько-української війни, розпочата 24 лютого 2022 р., яка є жахливим продовженням агресії РФ проти суверенної України. Ці події надзвичайно загострили проблему політики пам'яті в умовах гібридної війни.

Останнім часом тема гібридної війни, її причини, основні ознаки, складники, форми та методи ведення дуже активно обговорюється в науковій літературі. Помітний внесок в розробку цієї проблематики зробили В. Горбулін, С. Дацюк, Ю. Калиновський, С. Корнієнко, Є. Магда, Є. Мануйлов, В. Осьодло, В. Панченко, Г. Почепцов, Ю. Радковець, С. Савченко, М. Требін, В. Толубко, В. Черниш, О. Цуканова та ін. Інформаційна війна як складова гібридної війни стала предметом наукових доробків таких українських авторів, як Ю. Бабенко, В. Богуш, К. Гринько, В. Гурковський, А. Дубина, О. Караман, І. Костюк, А. Котенко, В. Курило, Н. Марута, М. Маркова, В. Панченко, В. Петрик, О. Сасенко, В. Третьякова, П. Шевчук, П. Шпиго та ін. Ці наукові розкрили сутність, особливості, технології ведення інформаційної війни та її психологічного впливу на населення. Проблеми історичної пам'яті та політики пам'яті у безпековому ракурсі досліджували В. Бабка, В. Бондар, Л. Венгрінюк, В. В'ятрович, О. Готра, Я.

Цитування: Шляхов О. Буржуазія Півдня України та основні сфери її підприємницької діяльності у пореформений період. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 16 – 21.

Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Зерній, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Ковальська-Павелко, В. Кравченко, В. Кулик, В. Масненко, О. Міллер, А. Міхнік, С. Набок, Л. Нагорна, В. Расевич, В. Середя, В. Солдатенко, О. Удод, Б. Чорномаз, Л. Чупрій, Ю. Шаповал та ін.

Не зважаючи на те, що питання історичної пам'яті та політики пам'яті активно обговорюються науковцями-суспільствознавцями, вплив історичної політики на перебіг гібридної війни РФ проти України в цілому та інформаційної війни як її складової, зокрема, не знайшов глибокого осмислення серед українських вчених.

Метою статті є розкриття змісту державної політики пам'яті в сучасній Україні у постмайданний період (2014–2021 рр.), яка була докорінно переорієнтована і, по суті, стала важливим напрямом протидії інформаційним атакам у ході гібридної війни, яку веде РФ проти України.

Результати дослідження.

Феномен пам'яті набуває цілеспрямованого характеру, оскільки конструється державою та її відповідними структурами, відображуючи тим самим певний владний інтерес. Тобто формування домінуючої (офіційної) моделі (матриці) пам'яті вирішальною мірою залежить від діяльності державних інститутів, спрямованої на формування лояльного до чинної влади громадянина. Через політику пам'яті держава нав'язує пересічній людині певні рамки (фрейми) сприйняття, розуміння та запам'ятовування, тобто ті форми мислення, що необхідні для найповнішого контролю над населенням.

У силу своєї специфіки у політиці пам'яті центральне місце посідає держава. Отже, державна політика пам'яті є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті етнонаціональної спільноти (Симоненко, 2010). Алла Киридон зауважує, що державна політика пам'яті трансформується під впливом зміни ідеології, політичного режиму, а це, в свою чергу, впливає на вписування індивідуальної пам'яті в матриці інституційні (державні). Зміна оціночних формулювань та ставлення до подій минулого з конкретною метою є сутнісною характеристикою інституційної версії пам'яті (Киридон, 2011, с. 166).

Інструментарій державної політики пам'яті включає законотворчість, юридичні санкції, меморіалізацію, освітні ресурси, медійні проекти

та низку інших засобів конструювання образів історичного минулого та суспільної пам'яті про нього. У цілому, державна політика пам'яті має три основні складові:

- підручник, який для більшості громадян є єдиною книгою про минуле їхнього народу, тому він мусить містити в собі ті ключові події, які найяскравіше відображають головні ідеї історичної пам'яті, формуючи таким чином національну свідомість;

- місця пам'яті, до яких відносяться окремі споруди, пам'ятники, музеї, заповідники, меморіали, топоніміка – вони є своєрідними «маркерами простору», що створюють певну атмосферу та стають місцями комемораційних заходів;

- історичний календар, який актуалізує для населення найважливіші історичні події (В'ятрович, 2011).

Державна політика пам'яті у її «неартикульованому» вигляді почала формуватися з моменту розпаду СРСР і утворення незалежної України у 1991 р. Пошук відповідної моделі історичного розвитку України спричинив появу державоцентричної (а по суті, україноцентричної) візії минулого (Симоненко, 2010). Саме тому масова свідомість була орієнтована на артикуляцію проблем українського козацтва, Української козацької держави, українського національного руху XIX–XX ст., української революції 1917–1920 рр., Голодомору, політичних репресій 1930–х рр., насильницької ліквідації українських церков та інші сюжети української історії. Саме національно орієнтована історична парадигма стала інструментом легітимації новітньої української держави (Киридон, 2011, с. 164). Не даремно Георгій Касьянов вказував, що для країн нової демократії націоналізація історії виступила чинником створення національної держави; ці країни прагнули відокремити «власну» версію минулого від того, що раніше описувалося як «спільне». Наголос робився на розриві з імперською, радянською історією та з історією блоку країн Варшавського договору. Важливим елементом стає уявне повернення до «коріння», етнізація та регіоналізація політичного процесу, тому «націоналізація» історії сприймається як акт політичної суверенізації (Касьянов, 2018, с. 42–47).

Початок формування в Україні державної політики пам'яті припадає на період Перебудови, коли відбувається трансформація свідомісного рівня (кінець 1980 – 1991 рр.). Саме в цей час розпочалися зрушення свідомісного рівня, викликані зростанням інтересу до минулого, ліквідацією «білих плям» вітчизняної історії тощо. Теми козацтва, витоків української державності, українського національного руху, української революції 1917–1920–х рр., руйнації храмів, Голодомору 1932–1933 рр., репресій та ін. викликали великий інтерес громадськості, що посилювала поява препринтів дореволюційної та діаспорної літератури. Історична проблематика посіла провідне місце в діяльності опозиційних до КПУ

громадянських структур – Народного руху України, Української Гельсінської спілки. По суті, історичні сюжети активно використовувалися для легітимації ідеї незалежної і соборної України.

Подальший розвиток державної політики пам'яті в Україні набуває яскраво вираженого персоналістського характеру. Перший етап пов'язаний з ім'ям першого президента незалежної України Леоніда Кравчука (грудень 1991 – липень 1994 рр.). У цей час з'являються нові державні атрибути, відбувається дистанціювання від Співдружності незалежних держав, здійснюються перші кроки в напрямку інтеграції України до європейських структур. За часів Л. Кравчука спостерігається значний плюралізм стратегій політики пам'яті стосовно ставлення до Російської імперії та СРСР, ролі України в цих державних утвореннях, особливу увагу було приділено процесу входження (включення) України до цієї структури – тут оцінки діаметрально різнилися: визнавалося, що включення України до складу Російської імперії / СРСР відбулося або шляхом завоювання, або як вимушене приєднання, або є цілком добровільним. За президентства Л. Кравчука з публічного простору та колективної пам'яті поступово почала витискатися радянська історична спадщина, яка розглядалася як щось «зовнішнє» до України, вороже національним українським інтересам. Цей етап характеризується амбівалентністю моделей пам'яті – радянська модель все ще продовжувала існувати, хоча її вплив на суспільну свідомість починає згасати, проте народжувалася нова («націоналістична») модель, вплив якої на суспільну свідомість помітно зростає. Тобто виразною рисою суспільної свідомості у цей період було конкурування різних типів пам'яті.

За каденцію другого президента України Леоніда Кучми (липень 1994 – січень 2005 рр.) політика пам'яті також залишалася невизначеною (двоїстою або навіть «багатовекторною»): з одного боку, відбулося офіційне визнання державотворчої ролі Української народної республіки, Михайло Грушевський визнавався «батьком української нації», а з іншого боку, радянська міфологія залишається основоположною в суспільній свідомості. Тобто для періоду президентства Л. Кучми характерним виявилось механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося в історичній еkleктиці, коли паралельно відзначалися протилежні за своїм ідеологічним наповненням ювілеї. Так, було:

- відзначено на державному рівні 350-у річницю Переяславської ради;

- створено робочі групи (із залученням російських істориків) для ревізії підручників з історії, написаних після розпаду СРСР.

За каденцію третього президента України Віктора Ющенка (січень 2005 – лютий 2010 рр.) політика пам'яті набуває чітко вираженого україноцентричного змісту. Саме за президентства В. Ющенка було створено Український інститут національної

пам'яті (далі – УІНП), який став важливою ланкою у виробленні державної політики пам'яті в Україні. УІНП було створено 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Його основними завданнями визначили: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій (Опалько, 2009, с. 47). У період президентства В. Ющенка розгорнулася справжня інформаційна війна національних міфологій України і Росії, яка інколи переходила в дипломатичну і навіть економічну сферу. Не менш запекла боротьба навколо історичної правди відбувалася і в середині країни – влада і опозиція (в особі представників Партії регіонів) використовували спірні питання історії для політичної і моральної дискредитації опонентів, а дискусії з питань перегляду історії на пряму були пов'язані з боротьбою за владу.

Ключовим сюжетом історичного нарративу став Голодомор 1932–1933 рр., який покликаний був виконувати роль основного символу, що має об'єднати історичну свідомість всіх українців. І хоча тема Голодомору завжди залишалася у сфері уваги очільників держави – ще Л. Кравчук у 1993 р. виступив на міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», на якій наголосив, що «це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу... але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії» (Кравчук, 1995, с. 10); у 2002–2003 рр. за президентства Л. Кучми широко відзначалися 70-і роковини Голодомору – проте саме за каденцію третього президента України Голодомор 1932–1933 рр. було визнано актом геноциду проти українського народу (Про Голодомор, 2006).

Другим ключовим сюжетом історичного нарративу в цей період стало ставлення до УПА та її очільників, що, на відміну від Голодомору, не стала об'єднаною ідеєю. На думку багатьох аналітиків, у такий спосіб В. Ющенко хотів повернути українцям ідентичність, від якої їх протягом століть намагалися позбавити (Бондар, 2013, с. 392). І до сьогодні цей сюжет історичного нарративу залишається контраверсійним.

Не можна не погодитися з думкою Г. Касьянова, який стверджував: «Лише з приходом до влади Віктора Ющенка ідеологічні мотиви висунулися на передній план. Ющенко використовував історичну політику як ідеологічну підставу будівництва нації, а в центр історичної політики помістив проблему голоду 1932–1933 років. Втім, і тут звернення до минулого було пов'язано з політичною кон'юнктурою: звернення Ющенка до теми голоду 1932–1933 років збігається за часом з активізацією боротьби за перерозподіл влади (2006–2008). Ще однією причиною інтенсифікації історичної політики при Ющенко був розрахунок на те, що національно орієнтована гуманітарна політика й історична політика як її елемент може стати джерелом “морального зцілення” суспільства

і допоможе відновити морально-політичну єдність України» (Касьянов, 2009, с. 29).

За незавершену каденцію четвертого президента України Віктора Януковича (лютий 2010 – лютий 2014 рр.) політика пам'яті повертається до амбівалентної історичної політики за часів президентства Л. Кучми, у якій поєднувався етносимволізм з радянсько-ностальгічними елементами (Бондар, 2013, с. 395). Тобто спостерігалось поступове зміщення наголосів від національно-орієнтованої парадигми до «інтернаціоналістської» та російсько-центричної. У цей період було змінено статус Українського інституту національної пам'яті – його було реорганізовано з центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом на науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів України. Відтепер його основними завданнями стали: наукове й аналітичне забезпечення державної політики з питань національної пам'яті; розроблення в межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінетові Міністрів України у сфері гуманітарної політики; виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації; науковий і науково-практичний розгляд державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу і соборність; вивчення трагічних подій в історії народів України, участь у вшануванні пам'яті їхніх жертв; залучення до науково-просвітницької, освітньої роботи, пов'язаної з проблемами національної пам'яті (Солдатенко, 2011, с. 53).

За каденцію п'ятого президента України Петра Порошенка (червень 2014 – травень 2019 рр.) політика пам'яті повертається до україноцентристської моделі часів президентства В. Ющенка. Цього разу наголос було зроблено на декомунізацію. На думку Юрія Шаповала, Ірини Васильєвої, Ірини Матвієнко, декомунізація хоча і не є пріоритетним напрямом державної політики пам'яті (Шаповал, Васильєва, & Матвієнко, 2020, с. 121), проте суттєве зменшення електоральної ваги проросійських партій і політиків відкрило додаткові можливості для проведення декомунізації в усіх царинах суспільного життя: люстрація (політикум), заборона комуністичної символіки й топоніміки (соціум), зміна ціннісних орієнтирів в історичній освіті, культурний переворот – від апіорно-компліментарного сприйняття («спільна історія») до конструювання національного гранднарративу (Шаповал, Васильєва, & Матвієнко, 2020, с. 111). Тобто через втілення політики декомунізації відбулася докорінна зміна моделі державної політики пам'яті. Також відбулося перетворення УІНП з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади.

До етапу, розпочатого за президенства П. Порошенка, можна віднести і президентську каденцію В. Зеленського, який у царині політики пам'яті демонструє наступність попередньої моделі, хоча під час електоральної кампанії

лунали гасла, які передбачали повернення до багатовекторності за часів президентства Л. Кучми. Тобто спостерігається хвилеподібний характер розвитку державної політики пам'яті в Україні, яка демонструє «хитання» від україноцентричності до багатовекторності – за часів Л. Кравчука намічаються тенденції до україноцентричності, за часів Л. Кучми – до багатовекторності, за часів В. Ющенка – до україноцентричності, за часів В. Януковича – до багатовекторності, за часів П. Порошенка – до україноцентричності. Очікуване повернення до багатовекторності за поки ще не завершеною каденцією В. Зеленського не відбулося (що, очевидно, пов'язане з тим, що «розмороження» стосунків з РФ не спостерігається).

Починаючи з 2014 р., спостерігаються серйозні зміни не лише в політиці пам'яті, зокрема, в комеморативних практиках та дискурсах пам'яті, але і у всій ідентифікаційній системі. Для сучасної України трансформація ідентифікаційної системи обтяжуються і безпековими проблемами (з огляду на виклики та загрози гібридної війни та її теренах). При цьому треба мати на увазі, що гібридна війна як сучасний тип війни набуває циклічного характеру – латентна фаза (із застосуванням засобів інформаційної війни) змінюється відкритою фазою (коли до засобів інформаційної війни долучаються засоби традиційної війни), яка згодом переходить у латентну фазу, ознаменовуючи початок нового циклу. У контексті гібридної війни проти України з боку РФ перший цикл розпочався ще у липні 1990 р., коли Україною (тоді ще УРСР) було проголошено державний суверенітет, а згодом і незалежність (у серпні 1991 р.) – у цей час робилися неодноразові спроби переведення гібридної війни з латентної фази у відкриту (пригадаємо Кримську кризу 1992–1994 рр., інцидент на о. Тузла в 2003 р. та ін.). Другий цикл розпочався у 2004–2005 рр. (на тлі відкриття європейської та євроатлантичної перспективи України розгорнулася масована пропаганда «Руського світу» та інших проросійських наративів), а відкрита фаза розпочалася з лютого 2014 р.

Висновки.

Державна політика пам'яті як набір практик, за допомогою яких держава прагне затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі, виконує символічну (надання значущості події), інтерпретативну (трактування події для потреб

поточної політики) та ідентифікаційну (вплив на формування національної ідентичності) функції, необхідно брати до уваги безпековий аспект, який в умовах поляризації локальних моделей пам'яті виступає ключовим чинником уведенні інформаційних війн. Формування монолітної історичної пам'яті як результат реалізації державної політики пам'яті має забезпечити націю від культурного, світоглядного, політичного розшарування, підсилить доцентрові настрої в суспільстві.

У державній політиці пам'яті в Україні у різні історичні періоди набували актуалізації різні наративи. У початковий період (кінець 1980 – 1991 рр.) під час трансформації свідомісного рівня у державній політиці пам'яті актуалізуються теми козацтва, витоків української державності, українського національного руху, української революції 1917–1920-х рр., руйнації храмів, Голодомору 1932–1933 рр., репресій та ін. За президентську каденцію Леоніда Кравчука (грудень 1991 – липень 1994 рр.) спостерігається значний плюралізм стратегій політики пам'яті стосовно ставлення до Російської імперії та СРСР, ролі України в цих державних утвореннях – радянська модель все ще продовжувала існувати, проте народжувалася нова україноцентрична модель. За президентську каденцію Леоніда Кучми (липень 1994 – січень 2005 рр.) у державній політиці пам'яті також відбувалася конкурентна боротьба двох моделей пам'яті, проте спостерігалася намагання механічного поєднання парадигм національної та радянської історії. За президентську каденцію Віктора Ющенка (січень 2005 – лютий 2010 рр.) у державній політиці пам'яті починає домінувати україноцентричні наративи (зокрема, теми Голодомору та УПА). Проте за незавершену президентську каденцію Віктора Януковича (лютий 2010 – лютий 2014 рр.) державна політика пам'яті повертається до амбівалентної історичної політики, а за президентську каденцію Петра Порошенка (червень 2014 – травень 2019 рр.) державна політика пам'яті знову повертається до україноцентристської моделі – саме у цей період відбулася докорінна зміна моделі державної політики пам'яті через втілення політики декомунізації. Новий період, який бере відлік з моменту обрання президентом України Володимира Зеленського, характеризується укріпленням україноцентризму в державній політиці пам'яті.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 377–400.
- В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові. *Gazeta.ua*. 2011. 19 листопада. URL: http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoji-pam-yati-tri-skladovi/ 410462.
- Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Лaurus, Антропос–Логос–Фільм, 2018.
- Касьянов Г. Голодомор и строительство нации. *Pro et Contra*. 2009. Т. 13, № 3–4 (май–август). С. 24–42.
- Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів. Київська старовина. 2011. № 2. С. 161–170.
- Кравчук Л. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали / відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 8–11.
- Опалько Ю. В. Взаємодія громадських організацій з органами влади у реалізації державної політики пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2009. № 3 (12). С. 42–49.
- Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28 листопада 2006 р. № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.
- Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. 2010. 26 січня. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269>.
- Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. Вісник НАН України. 2011. № 12. С. 52–63.
- Чорномаз Б. Д. Національна пам'ять як зброя в інформаційній війні. Науково-теоретичний альманах Грани, 2019, том. 22 №11, С. 69-80. <https://doi.org/10.15421/10.15421/171999>
- Шаповал Ю., Васильєва І., Матвієнко І. Українське суспільство у 2014–2020 рр.: проблеми політики декомунізації. Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 110–124.

REFERENCES

- Bondar, V. (2013). Derzhavna polityka istorychnoyi pam'yati v Ukraini 1990–2000–kh rr.: osnovni tendentsiyi [State policy of historical memory in Ukraine in the 1990s and 2000s: main trends]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 377–400.
- Chornomaz, B. (2019). National memory as a weapon in the information war. *Grani*, 22(11), 69–80. <https://doi.org/10.15421/10.15421/171999>
- Kasianov, H. (2009). Golodomor i stroitelstvo natsii [Holodomor and nation building]. *Pro et Contra*, 13, 3–4 (may–august), 24–42.
- Kasianov, H. (2018). Past continuous: istorychna polityka 1980 – 2000. Ukraina ta susydy [Past Continuous: Historical Policy of the 1980s – 2000s. Ukraine and its Neighbors]. Kyiv: Laurus, Antropos–Lohos–Film.
- Kravchuk, L. (1995). My ne maiemo prava znekhvaty urokamy mynuloho [We Have no Right to Neglect the Lessons of the Past]. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: prychyny i naslidky. Mizhnarodna naukova konferentsiia*. Kyiv, 9–10 veresnia 1993 r. Materialy. Kyiv, 8–11.
- Kyrydon, A. (2011). “Masky pamiaty” v umovakh suspilnykh zlamiv [“Masks of Memory” in the Context of Social Fractures]. *Kyivska starovyna*, 2, 161–170.
- Opalko, Yu. V. (2009). Vzaemodiia hromadskykh orhanizatsii z orhanamy vlady u realizatsii derzhavnoi polityky pamiaty [Interaction of Public Organizations with the Authorities in the Implementation of the State Policy of Memory]. *Stratehichni priorytety*, 3 (12), 42–49.
- Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini [About the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. (2006, Nov. 28). *Zakon Ukrainy*, №376–V. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.
- Shapoval, Yu., Vasyliieva, I., & Matviienko, I. (2020). Ukrainiske suspilstvo u 2014–2020 rr.: problemy polityky dekomunizatsii [Ukrainian Society in 2014–2020: Problems of Decommunization Policy]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 110–124.
- Soldatenko, V. (2011). Problemy polityky natsionalnoi pamiaty i zavdannia yii naukovooho zabezpechennia [Problems of the Policy of National Memory and the Tasks of its Scientific Support]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 12, 52–63.
- Symonenko, I. (2010, Jan. 26). Kontseptualni zasady derzhavnoi polityky pamiaty. Analitichna zapyska [Conceptual Principles of State Memory Policy. Analytical Note]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/269>.
- V'iatrovych, V. (2011, Nov. 19). Yakoyu povynna buty polityka natsional'noyi pam'yati? Try skladovi [What Should be the Policy of National Memory? Three Components]. *Gazeta.ua*. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_yakoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoji-pam-yati-tri-skladovi/ 410462.

Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience)

UDC: 930.25:005.92:021

DOI: 10.15421/172219

Ismayilov NadirPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, nadir_ismayil56@mail.ru*Baku State University, Head of the Department of Bibliography (Baku, Azerbaijan)***Khalafova Sevda**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7179-7032>, sevdaxalafova@bsu.edu.az*Baku State University, Head of the Department of Library Resources and Information Search Systems (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The main purpose of the research is to examine the interaction of electronic library sites as an elements of the information resource management system based on local and foreign experience. It consists of defining the location of electronic sites of libraries and information centers as an element of information resource management, interpreting information resources as a system, analyzing their logistics capabilities.

In the digital environment, place of library sites is in the management of information resources. The article examines the characteristics of electronic sites, which form the main interface structure of library systems. Predicated on the experience of specific libraries, the requirements for the use of the electronic resource database are highlighted. Information resources published on domestic and foreign electronic library sites used by academic users and general reader groups were analyzed and their relevant search capabilities were explicated. The article also examines the interaction of the Azerbaijan Diplomatic Academy-ADA Library and The US Library of Congress website with the electronic library and electronic catalog interface as an example of domestic and foreign electronic library experience.

Keywords: the digital library site, information resource, electronic academic environment, management

Citation: Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022). Library Sites That Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Grani*, 25(2), 22-28.

Сайти бібліотек, що надають інформацію користувачам (на основі вітчизняного та зарубіжного бібліотечного досвіду)

Ісмаїлов Надір*Бакинський державний університет, завідувач кафедри бібліографії (Баку, Азербайджан)***Халафова Севда***Бакинський державний університет, завідувачка кафедри бібліотечних ресурсів та інформаційно-пошукових систем (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Основна мета дослідження – дослідити взаємодію сайтів електронних бібліотек як елементів системи управління інформаційними ресурсами на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду. Вона полягає у визначенні розташування електронних сайтів бібліотек та інформаційних центрів як елемента управління інформаційними ресурсами, інтерпретації інформаційних ресурсів як системи, аналізі їх матеріально-технічних можливостей.

У цифровому середовищі, місце сайтів бібліотек є в управлінні інформаційними ресурсами. У статті розглядаються характеристики електронних сайтів, які утворюють основну інтерфейсну структуру бібліотечних систем. Виходячи з досвіду конкретних бібліотек, висвітлюються вимоги до використання бази електронних ресурсів. Проаналізовано інформаційні ресурси, опубліковані на вітчизняних та зарубіжних сайтах електронних бібліотек, якими користуються академічні користувачі та читачькі групи, а також роз'яснено їх відповідні пошукові можливості. У статті також розглядається взаємодія бібліотеки Азербайджанської дипломатичної академії-АДА та веб-сайту Бібліотеки Конгресу США з інтерфейсом електронної бібліотеки та електронного каталогу як приклад вітчизняного та зарубіжного досвіду електронної бібліотеки.

Стаття надійшла / Article arrived: 27.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Ключові слова: сайт цифрової бібліотеки, інформаційний ресурс, електронне академічне середовище, менеджмент

Цитування: Ismayilov N., Khalafova S. Library Sites That Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). Scientific and Theoretical Almanac Grani. 2022. Vol. 25. №2. P. 22-28.

Introduction.

The globalizing world is characterized by the increasing information needs of users and the emergence of new means of payment. The results of worldwide studies show that the information needs of academic users are still not adequately met as information resources increase. We believe that one of the objective reasons for this situation is that demand always exceeds supply. To put it another way that, it is preventative. The library sites play a key role in solving this real situation.

Today the situation in libraries is completely different. No matter how aesthetically and spiritually enjoyable paper books are, readers today prefer to read and search the Internet.

In the modern information society, one of the most important tasks in front of the optimal use of electronic information resources on the websites of libraries and information institutions is the correct and purposeful implementation of information management. In the modern competitive environment of libraries around the world, the use of information resources on electronic library sites and the development of advanced methods for managing information resources on these sites create greater opportunities for their more effective integration into the institutional library environment. For this intent, deep knowledge of the information search capabilities of library sites, the resolute application of these knowledge and skills in local library sites plays an important role in the professional thesis of a modern librarian. In the globalizing world, one of the important problems facing libraries is the expansion of the use of modern bibliographic databases and electronic bibliographic resources, which is a new concept in the field of electronic libraries. In this regard, the article has a special scientific and practical significance in the practice of local.

The purpose of the research. The main purpose of the research is to examine the interaction of electronic library sites as an element of the information resource management system based on local and foreign experience. It consists of defining the location of electronic sites of libraries and information centers as an element of information resource management, interpreting information resources as a system, analyzing their logistics capabilities.

Ways to solve the problem. In the article the issue mentioned is an important factor in the modernization of this field, inclusive of the driving force in the development of information resources on electronic library sites and the use of online readers. Consequently, into the bargain to the nature and content of information resource management in modern times, it is necessary to investigate the impact of this field on world library practice, its regulatory and stimulating nature in the electronic library infrastructure, as well as the impact of this field. These relations are about modern information technology. Expedient integration into the information society helps specialists in this field to acquire high theoretical knowledge in the field of management of electronic information systems, in-depth study of existing objective processes in the field of science, regularities, the essence of new directions and taking the necessary measures.

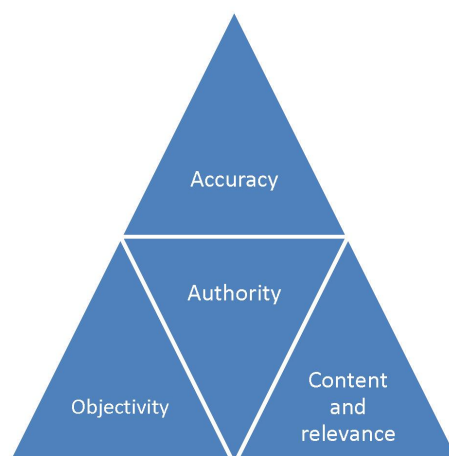
The Result of the research.

In electronic environment the website of the library is a window to the outside world. The State Program for the Development of Library and Information Space in the Republic 2008-2013 emphasizes the creation of electronic catalogs and electronic libraries, bringing them to the level of modern standards (Order of the President, 2008). Websites are an extremely efficacious tool for libraries to present their bibliographic products and services. In this area the creation and application of information resources and the correct use of services in research electronic library sites also give the impression of the business. The purpose of creating and managing a website is to providing users with a opportune window to providing practical bibliographic services.

1.3 of the Order of the President of the Azerbaijan Republic on improving the activities of libraries in Azerbaijan. Its paragraph states that the electronic catalog of major libraries and electronic libraries of the country should be upgraded to modern standards and the "virtual library of Azerbaijani literature", should be made available to readers (Order of the President, 2007).

Altogether, around the world it is necessary to paying attention to 5 main points when evaluating the role of information resources in library sites. With the diagram below, we can get familiarized with the concept of 5 triangle shapes (look at the diagram 1).

Diagram1



Accuracy - The accuracy of the bibliographic information on the electronic site; It covers whether there is an editor or expert reviewing the information on the page and whether elements on the page for instance - text, graphics, or sound are incorrect or missing.

- Authority - The library website is for commercial, educational, military or administrative purposes; the purpose and objectives of the site; features such as the presence of the site administrator and the presence of a person responsible for the information on the site.

- Objectivity - The bibliographic information on the electronic site is objective; whether there are supplementary comments or attempts to influence the presentation of bibliographic information; page content etc.

- Content - Based on the general purpose of all libraries to create an electronic website, the information must match the user's purposes; for example, whether the information the user is looking for is useful and whether the information obtained by the user is satisfactory.

- Relevance - there is a date of the day on the created library sites; whether there is information about the last update of the page; Indicates whether links to new bibliographic databases on the page are active and whether links to opened bibliographic sources are relevant.

- The following types of databases are eminent on electronic library sites:

1. Bibliographic databases;
2. Bibliographic reference databases.;
3. Full text journal databases;
4. Full text book databases;
5. Statistical databases;
6. Public databases (Cambridge Dictionary, 2022).

If we approach the article from the historical context, we can record that the electronic library activity which began to enlarge in the 1990s, has been enriched functionally and practically as a result of both implementation of digitalization projects and the creation of new documents directly in digital format. In the history of digital libraries, one of the first attempts in the history

of digital libraries was the Mercury Electron Library project, which was implemented at Carnegie Mellon University from 1989 to 1992 (Norton, 2010).

Since all of those years, digital library projects have continued to grow speedily due to professional interests and research efforts of various scales. For example, the Digital Library Initiative, a multi-stage Digital Library Initiative funded by the US National Science Foundation, is an example of a digital library project implemented in the 1990s through the joint efforts of national government agencies and large-scale cooperation. e-Lib program developed by the Joint Information Systems Committee of the United Kingdom, the Digital Library Research Program of the Joint Information Systems Committee and the National Science Foundation, the Digital Library Federation of the United States, Australia Distributed The Center for Distributed Systems Technology, the Canadian Initiative on Digital Libraries, the Nordic Council for Scientific Information (NORDINFO), and the Information and Mathematics A DELOS Working Group of the European Research Consortium, etc. (Schwartz, 2000, p. 388).

The World Content Accessibility Guidelines are developed by the World Wide Web Access Initiative (W3C / WAI) in 2008, the results obtained by anyone who accesses and uses network, content must be based on the following four principles:

1) Discernible – The information and components of the user interface must be presented thus users can understand;

2) Efficient – components of the user interface and search capabilities must be enabled;

3) Comprehensive – The operation of the information and the user interface should be clear;

4) Sustainable – Content must be stable enough to be accurately adapted by different user groups, including assistive technologies (Understanding WCAG, 2016).

Predicated on external experiments, we determined that the management of information systems at electronic library sites aims to fulfill the following functions: (look at the diagram 2).

Diagram 2

Electronic document management

online mode

- It is carried out by certain operations.

Quality management

online mode

- Electronic platform controlled on the basis of relevant commands

Security Management

online mode

- Implemented through anti-virus system software.

Furthermore, as an example of local library experience on the library-information network platform of higher education institutions, we can state that bibliographic resources are placed and used on the ADA University Library website, electronic library and electronic catalog crossing. The Cutting Edge, used by the library, has a comprehensive, contemporary technology infrastructure is one of the leading library and information institutions in the collection, conveyance of information. Since 2014, the ADA University Library has been defining and cataloging all library and information resources according to the RDA (Resource Description and Access) standard, and the AACR2 standard has been established through retro-cataloging in the past years (The new RDA format).

Contrasts and advantages of images are created by the RDA standard for the user:

- find resources that meet user-definable search criteria;
- to corroborate the relationship of the disclosed resource to the
coveted resource, or to use two or more resources, etc. distinguish between similar features (Resource Description, 2021).

Due to the reflection of bibliographic resources on the e-library website at the level of modern requirements, ADA University Library specialists share their international experience with SUMMON, Primo, EBSCO Discovery Service (EDS), etc. uses to improve. ProQuest's SUMMON (2014-2016) and EBSCO's EDS (2016-2018) integrated electronic search systems have been used at various times. Currently, OCLC uses the WorldCat Discovery electronic search system.

Picture 1



The ADA University Library operates correspondingly with the standards of the US Library of Congress and the American Library Association (ALA). From 2019, ADA

University Library will implement a new automated library management system - OCLC "WMS" (WorldShare Management Services) (ADA Library, 2022).

Picture 2

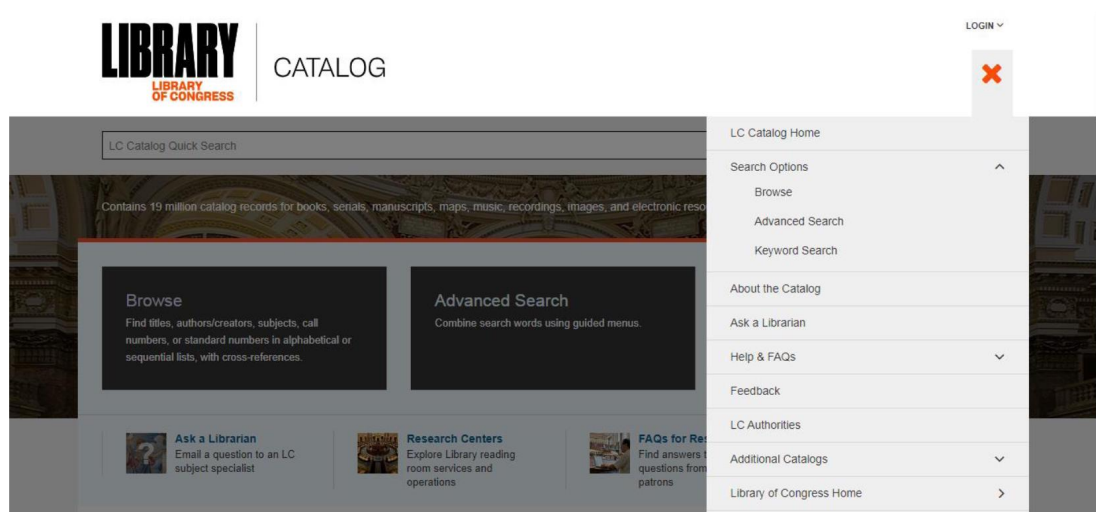


As seen in the picture above, the Worldshare bibliographic database is the largest network providing millions of resources to polyglot world information users. This network is only designed for library professionals. OCLC also generates translated bibliographic records that are added to the International Virtual Authorship file by adding the translated title, original work, and author information along with the translator (Chowdhury, Landoni, & Gibb, 2006, p. 658).

The cooperation of the resource center of ADA University with the world's leading information centers is one of the priority areas in the fulfilment of exchange information.

In the US Library of Congress books are in 470 languages, more than half of which are in English. According to the American expert J. Aikin, the total book fund of the US Library of Congress is more than 150 million. Along with that more than 32 million printed materials, 12.5 million photographs, 5.3 million maps, 5.6 million notes and 62 million manuscripts are stored (Aikin, 2010).

Picture 3



Picture 4

The screenshot displays the Library of Congress website interface. At the top, the 'LIBRARY OF CONGRESS' logo is visible on the left, and a search bar with 'Books/Printed Material' selected and 'Search Loc.gov' entered is on the right. Below the header, the breadcrumb 'Library of Congress > Books/Printed Material' is shown. The main content area is titled 'FORMAT Book/Printed Material'. It includes a search bar with 'Search Books/Printed Material' and a link to 'Collections with Books/Printed Material'. The results section shows 'Results: 1-25 of 352,283' and 'Refined by: Original Format: Book/Printed Material' and 'Available Online'. A table titled 'Refine your results' lists categories and counts: 'Available Online' (352,283), 'All Items' (15,923,466), 'Original Format' (Book/Printed Material: 352,283, Web Page: 39,964, Manuscript/Mixed Material: 403, Photo, Print, Drawing: 330). A large book icon is centered. To the right, a search result for 'BOOK/PRINTED MATERIAL' is shown, titled 'How to sell fancy work, Catalog Record - Electronic Resource Available'. It notes 'Also available in digital form.', 'Contributor: Schooley, Etta', and 'Date: 1915'.

From our investigate, we found that between October 2019 and the end of 2020, the US Library of Congress responded to approximately 802,000 online reader demands for bibliographic information resources. 171,636,507 titles of various bibliographic information sources, including 74.5 million copies of manuscripts, 5.6 million copies of maps, 17.4 million documents on micromedia, 8.2 million musical notes, 17.3 million visuals and other materials reflected in the electronic catalog system (General Information, 2020).

Common Conclusion

Based on interior and foreign experiences, we have resolved that the reflection of information resources on the websites of libraries, both in terms of content and form are rich in terms of the principle of the versatility of documents and information resources. Searching, obtaining and using information resources on electronic library sites, various features are reflected in the application of resource management. Therefore, foremost, these sites contain information about the library, including the structure of the library, that is its sections, its management, library convention rules, services provided by the library, library resources, bibliographic database, new literature, various pictures, videos, etc. materials are

placed and presented to open use. The main advantage of the e-library site is that you do not have to go anywhere to read a book, it is always accessible to us: especially in cold weather, during rain and snowstorms, at night and on weekends. The choice of books is very easy and free. Although, for obvious reasons, most of them are modern publications. The cost is minimal – almost all e-books are free or much cheaper than paper books. An online library is an opportunity to get any number of books in the shortest possible time and use them freely for a long time.

The rapid and chaotic growth of e-libraries on the Internet today requires regulation. However, this should not be construed as an attempt to restrict or censor. Freedom is the main advantage of the Internet. In particular, the state is already interested in the creation of electronic libraries and invests in their creation. Modern libraries are trying to digitize their services. The main source of compilation of electronic documents and other related resources (bibliographic databases, electronic catalogs, websites etc.) on the World Library Platform is direct Internet resources. Presently, both local and e-libraries are trying to enlargement the quality of their organization, not the quantity of open websites.

REFERENCES

- ADA Library. (2022). ADA University. Retrieved from <http://lib.ada.edu.az/en-US/Pages/Library Homea473.html?PageID=46>.
- Aikin, J. (2010). History of the Library of Congress. *Libraries the Cultural Record*, 45(1), 5-24.
- Cambridge Dictionary. (2022). Cambridge University Press. Electronic resource. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/>.
- Catalog. (2022). Library of Congress. Retrieved from https://catalog.loc.gov/?__cf_chl_jschl_tk__=hTUQDvCc5SatzUHc3MVJ7O_YNVuGD2.6bBM8Eh89AGI-1638687658-0-gaNycGzNCIE.
- Chowdhury, S., Landoni, M., & Gibb, F. (2006). Usability and Impact of Digital Libraries: a Review. *Online Information Review*, 30, 656-680.
- Gasimov, V. A. (2015). *Information Retrieval Methods and Systems*. Textbook. Baku: Publishing and Printing Center of the Main Logistics Department of the Ministry of National Security.
- General Information. (2020). Library of Congress. Retrieved from <https://www.loc.gov/about/general-information/>.
- İsmayilov, X. I. (2009). *Library information technologies*. B.: Nurlar.
- Khalafov, A. A., Gurbanov, A. I. (2017). *Basics of computerization of libraries*. Textbook. B.: Baku University Publishing House.
- Managing Electronic Resources. (2022). Ex Libris. Retrieved from [https://knowledge.exlibrisgroup.com/Alma/Product_Documentation/010Alma_Online_Help_\(English\)/Electronic_Resource_Management/030_Working_with_Local_Electronic_Resources/015Managing_Electronic_Resources](https://knowledge.exlibrisgroup.com/Alma/Product_Documentation/010Alma_Online_Help_(English)/Electronic_Resource_Management/030_Working_with_Local_Electronic_Resources/015Managing_Electronic_Resources).
- Nabiyeva, N. (2019). Format and content analysis of library websites. Baku: Mütərcim. *Library science and bibliography: scientific-theoretical, methodical and practical journal*, 2(44), 62-69.
- Norton, M. J. (2010). *Introductory Concepts in Information Science*. 2nd ed. New Jersey: Information Today, Inc.
- Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "State Program" for the development of the library and information sphere in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013. (2008, Oct. 7). Baku: Respublika newspaper.
- Order of the President of the Republic of Azerbaijan on improving the activities of libraries in Azerbaijan. (2007, Apr. 21). Baku: "Azerbaijan" newspaper.
- Resource Description and Access. (2021, Feb. 26). *Librarianship Studies & Information Technology*. Electronic resource. Retrieved from <https://www.librarianshipstudies.com/2017/07/resource-description-and-access-rda.html>.
- Schwartz, C. (2000). Digital Libraries: an Overview. *The Journal of Academic Librarianship*, 26, 385-393.
- Understanding WCAG 2.0. (2016, Oct. 7). W3C Working Group Note. Retrieved from <https://www.w3.org/TR/UNDERSTANDING-WCAG20/complete>.

Yelizavetpol Province in the System of Territorial Administration of the Russian Empire in the South Caucasus (Nineteenth Century)

UDC: 93/94

DOI: 10.15421/172220

Musayeva Shafa Khasafat gizi

Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-5661-6638>, musayeva_shafa@list.ru*Azerbaijan State Agricultural University, Department of Social Sciences and Multiculturalism (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The article analyzes the place and role of Yelizavetpol province in the administrative-territorial changes carried out by the tsarist regime in the region after the Russian occupation of the South Caucasus.

Currently, very complex geopolitical processes are taking place in the South Caucasus region. The main reasons for the processes taking place in this region, which is one of the most conflict zones in the world, are directly related to the situation in the region in the XIX century, after the conquest of the South Caucasus by the Russian Empire. From this point of view, it is important to study the administrative and political changes carried out by the tsarism in the South Caucasus at that time. The historical roots of the Nagorno-Karabakh conflict, which lasted for 30 years and eventually resulted in the restoration of Azerbaijan's territorial integrity, go back to the colonial policy pursued by tsarism in the region at that time. The historical Karabakh region of Azerbaijan was administratively part of the Yelizavetpol (Ganja) province. In this regard, the changes that have taken place in the province have had a significant impact on the future of the region as a whole.

After the occupation of the South Caucasus in the early 19th century, tsarism carried out a series of changes in the territorial structure and administrative management of the region in order to take over the region and incorporate it into a single Russian administrative-territorial and economic system. In order to strengthen administrative-police control in the South Caucasus, including Azerbaijan, the tsarist government implemented several reforms in the 60s and 70s of the 12th century, among which administrative-territorial reforms played an important role. The decree of December 9, 1867 "On changing the governance of the Caucasus and Transcaucasian region", approved by Alexander I, formed the legal basis for these reforms. By this decree, a new province was established in the administrative system of the South Caucasus – Yelizavetpol province.

Keywords: russian empire, South Caucasus, Azerbaijan, Yelizavetpol province, administrative reforms

Citation: Musayeva, Sh. Kh. (2022). Yelizavetpol Province in the System of Territorial Administration of the Russian Empire in the South Caucasus (Nineteenth Century). *Grani*, 25(2), 29-34.

Єлизаветпольська губернія у системі територіального управління Російської імперії на Південному Кавказі (XIX століття)

Мусаєва Шафа Хасафат кизи

Азербайджанський державний аграрний університет, кафедра соціальних наук та мультикультуралізму (Гянджа, Азербайджан)

Анотація

У статті аналізуються місце та роль Єлизаветпольської губернії в адміністративно-територіальних перетвореннях, проведених царським режимом у регіоні після окупації Росією Південного Кавказу.

Нині у регіоні Південного Кавказу відбуваються дуже складні геополітичні процеси. Основні причини процесів, що відбуваються в цьому регіоні, що є однією з конфліктних зон світу, безпосередньо пов'язані з ситуацією в регіоні в XIX столітті, після завоювання Південного Кавказу Російською імперією. З цього погляду важливо вивчити адміністративні та політичні перетворення, проведені царизмом на Південному Кавказі у цей час. Історичне коріння нагірно-карабахського конфлікту, що тривав 30 років і в кінцевому підсумку призвело до відновлення територіальної цілісності Азербайджану, сягає колоніальної політики, що проводилася царизмом у регіоні в той час. Історична Карабахська область Азербайджану адміністративно входила до складу Єлизаветпольської (Гянджинської) губернії. У зв'язку з цим зміни, що відбулися в краї, істотно вплинули на майбутнє регіону в цілому.

Стаття надійшла / Article arrived: 29.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Після окупації Південного Кавказу на початку 19 століття царизм здійснив низку змін у територіальному устрої та адміністративному управлінні області з метою заволодіння нею та включення її в єдину російську адміністративно-територіальну та економічну систему. З метою посилення адміністративно-поліцейського контролю на Південному Кавказі, зокрема в Азербайджані, царський уряд у 60-70-х роках ХІХ століття провів ряд реформ, серед яких важливу роль відіграли адміністративно-територіальні реформи. Указ від 9 грудня 1867 р. «Про зміну управління Кавказом і Закавказзя», затверджений Олександром І, становив правову основу цих реформ. Цим указом в адміністративній системі Південного Кавказу було створено нову губернію – Єлизаветпольську губернію.

Ключові слова: російська імперія, Південний Кавказ, Азербайджан, Єлизаветпольська губернія, адміністративні реформи

Цитування: Musayeva Sh. Kh. Yelizavetpol Province in the System of Territorial Administration of the Russian Empire in the South Caucasus (Nineteenth Century). Scientific and Theoretical Almanac Grani. 2022. Vol. 25. №1. P. 29 - 34.

Introduction.

The South Caucasus, where the Republic of Azerbaijan is located, is currently one of the hottest regions in the world. The basis of interethnic conflicts in the region, territorial conflicts between Armenia and Azerbaijan, Georgia and Russia, in fact, was laid in the XIX century, when the Russian Empire captured the South Caucasus. Therefore, in order to deeply understand the processes taking place in the region today, it is very important to analyze the essence of the colonial policy pursued by tsarism in the South Caucasus at that time. One of the steps taken by Tsarist Russia to strengthen the region was the administrative-territorial reforms that were part of its colonial course. The establishment of the former Yelizavetpol (Ganja) province, which now covers the western regions of Azerbaijan, including the historical Ganjabasar, Gazakh, Karabakh and Zangazur regions, the organization of various territorial units in the province, the governance system of the province as a whole were the result of these reforms.

The purpose of the study is to analyze the place and role of the Yelizavetpol province in the administrative-territorial changes carried out by the tsarist regime in the region after the Russian occupation of the South Caucasus. For this purpose, the conditions and stages of the annexation of these territories to the Russian Empire were determined, the formation of the administrative system of the South Caucasus, the place of Yelizavetpol province in this system, the impact of tsarist reforms in the South Caucasus on the status of the province. The methodological basis of the research is historical, chronological principles. Comparative-historical and logical methods were used to draw conclusions.

Discussion.

The South Caucasus region, where Azerbaijan is located, has always been in the interest of major powers due to its geopolitical and economic importance, and the capture of the region has played an important role in their military-strategic plans. After gaining access to the Baltic Sea, the Russian Empire, which had "opened a window to Europe" in the early 18th century, turned its south and intended to seize the Black Sea and the Caspian Sea. The long-running confrontation between Russia, Iran and the Ottoman Empire over the capture of the Caucasus region between the two seas eventually ended in Russia's favor.

At that time, the existence of feudal disintegration in the South Caucasus, backward socio-economic relations,

the complicated internal situation characterized by the transformation of its territory into a field of confrontation and opposition of major powers further facilitated the occupation of the region by Russia. On the eve of the Russian occupation, Azerbaijan was experiencing a period of political fragmentation. After the collapse of the Safavid Empire, the small state structures created in the territory of Azerbaijan – the khanates – had almost no opportunity to protect their existence in the face of external threats. Attempts by individual khans to unite the country under their leadership also failed. In 1867, the small states of Gazakh, Borchali, Shamshaddin, Ganja, Karabakh and Sheki khanates, as well as the Tsar-Balakan community became the first Azerbaijani lands under tsarist occupation.

In order to strengthen administrative-police control in the South Caucasus, including Azerbaijan, the tsarist government implemented several reforms in the 60s and 70s of the 19th century, among which administrative-territorial reforms played an important role. The decree of December 9, 1867 "On changing the governance of the Caucasus and Transcaucasian region", approved by Alexander I, formed the legal basis for these reforms. By this decree, a new province was established in the administrative system of the South Caucasus – Yelizavetpol province (Polnoye sobraniye zakonov, 1830-1884, p. 452-60). Shusha and Nukha districts of Baku province, Yelizavetpol district of Tbilisi province, part of Ordubad district of Yerevan province (now Megri district, part of the Republic of Armenia) were transferred to the newly created province. In 1883, Gazakh and Zangazur districts were also organized within the province. The Caucasus administration explained the creation of a new administrative-territorial unit and the organization of additional accidents within it by the difficulty of managing them due to the size of the Muslim territories and the need for "special police control". (Nikolay, 1873, p. 49-51). The district administration believed that the abolition of plots and the concentration of local administrative-police power in the hands of district chiefs would also weaken police control. With this in mind, in 1873 it was decided to redistribute accidents and increase the number of police officers. By this decision, three more districts - Arash, Jabrayil and Javanshir – were created within Yelizavetpol province. Thus, the territory of Northern Azerbaijan was mainly united into three provinces - Yelizavetpol province, Baku province and

Yerevan province. Although this played an important role in the development of the national-ethnic unity of the Azerbaijani people, it did not lead to the formation of its territorial identity, the political and administrative unity of the Azerbaijani lands. The failure to take into account ethnic, national, historical and economic factors when creating new territorial units in the South Caucasus has played a role in future conflicts between the peoples of the region over territorial affiliation. This was especially evident in the existence of territorial conflicts between the independent states that existed in the South Caucasus in 1918-1920.

After the death of Alexander II (1881), the tendency to centralize governance in the South Caucasus, as in the entire empire, intensified. In 1881, the Caucasus Viceroyalty was abolished, and the position of Chief of the Civil Division in the Caucasus was established to govern the region. The chief was also the commander of the army in the district (Trepavlov, 1998, p. 151-153). The governance of the provinces was also partially changed. After the liquidation of the sites, all administrative-police power was concentrated in the hands of the chiefs of the districts. The establishment of a special city police in the city of Yelizavetpol coincides with this period. In some troubled parts of the province, including in areas where peasant protests have taken place (Arash, Samukh), special police stations have been set up to strengthen police control. The strengthening of the police apparatus also played a special role in tightening military-police rules in the province. In the 80s and 90s of the 19th century, the post of bailiff was established in most areas of Yelizavetpol province. Bailiffs with extensive administrative and police powers even collected taxes in the areas under their control and carried out preliminary investigations. At the same time, the government had to make some concessions in the management of the villages in order to calm down the dissatisfied villagers. One of the steps taken in this direction was the establishment of rural societies (rural communities) in a number of provinces of the South Caucasus in 1865-1866. However, the regulations on the establishment of rural societies came into force later in 1870 in Yelizavetpol province. 325 rural communities were established in the province (Azərbaycan tarixi, 2000, p. 199). However, the powers of the rural communities in the Caucasus were very limited compared to the central provinces of Russia, and their activities were closely monitored.

As it is known, among the reforms implemented in Russia in the 60s and 70s of the XIX century were zemstvo (self-government) and urban reforms, which were distinguished by a certain degree of progress. The essence of the reform was the transfer of local economy, education, health care and other issues to the zemstvo meetings and the powers of their elected departments. Despite its limited nature, the reform of urban self-government bodies (municipalities) was carried out only in the central provinces of the empire, and in the national outskirts, including before the collapse of the empire, municipal administration was not applied in Azerbaijan except Baku (only in 1878). In the national outlying

areas, their functions were again performed by provincial and district chiefs.

Urban reforms in the South Caucasus also applied only to Tbilisi. This factor was a clear example of the fact that the reform was based on national discrimination. Only in 1897 in the territory of the province in the city of Yelizavetpol the city self-government, and in the cities of Nukha and Shusha the simplified public administrations were applied.

The tsarist government refused to implement self-government reforms in the South Caucasus, especially in Azerbaijan. The reason for the refusal was "the local population is not ready enough and does not have the skills to manage themselves." and therefore insisted on the management of cities by the old, administrative-police methods. This was a bright manifestation of the tsarist policy of national elections, the step attitude to non-Russian peoples. National inequality was also evident in the organization and functioning of city self-government bodies. During the elections to the municipalities, a clear national and religious feeling was applied, which was a clear manifestation of the violation of the suffrage of the local Muslim population at the state level and the colonial attitude towards it. This created fertile ground for ethnic dissent in the ethnically diverse Caucasus. The same was true of village management. In the South Caucasus, rural administrations were completely dependent on the administrative and police authorities and served the more ruthless exploitation of the peasants. Substitute decisions on rural communities were even discriminatory. "Regulations on rural societies in Tbilisi and Kutaisi provinces" approved by the Caucasian viceroy on August 11, 1865 and "Regulations on rural societies, their public administration and state and public obligations in Baku province" approved on August 23, 1866 Yelizavetpol did not apply to the province. Only in 1870 did the last Statute come into force in the Yelizavetpol province, which was itself incomplete. In total, 335 rural societies were established in Yelizavetpol province (Nikolay, 1873, p. 139). The main bodies of rural society were village assemblies and village councils. The regulations gave them very limited powers (Polnoye sobraniye zakonov, 1830-1884, p. 43678). Although village administrations and officials were elected, they had to be approved by the local administration. The villagers were approved by the governor on the recommendation of the district chief. Rural communities were controlled by peacekeeping and police agencies. In the event of any "insecurity", rural communities were immediately disenfranchised. At the same time, the application of rural community management was in itself progressive, as it freed peasants from the tyranny of judges and police, and ensured that village officials were elected.

Judicial reform, which began in 1864 throughout the Russian Empire, was incomplete in the South Caucasus, as in all national territories. Under the pretext of "leaving the local population behind," the tsarist government imposed a number of restrictions on the application of the new court rules: before the fall of tsarism, no jury trials were held in the South Caucasus. Judicial reform in

the South Caucasus had many other limitations (Milman, 1966, p. 184-186).

On January 1, 1866, new court regulations came into force in the provinces of the South Caucasus, including the Elizavetpol province. A year later, on February 19, 1868, a new system of judicial bodies – Yelizavetpol District Court, Yelizavetpol, Gazakh, Nukha, Shusha and Zangazur conciliation departments (Russian: мировые отделы) began to operate in the province. The new judicial system also retained a clear colonial image. There were no Azerbaijanis in the judiciary, and the trial was conducted in a language that the people did not understand – Russian. Judicial reform did not apply to rural courts at all. In Yelizavetpol province, their activities were carried out in accordance with the above-mentioned Regulations on Rural Communities, adopted in 1870.

Another manifestation of the strengthening of the administrative-police apparatus in the provinces was the adoption of the Regulations on the Gendarmerie Corps of September 9, 1867, which provided for the establishment of gendarmerie offices in the provinces. Although the Baku gendarmerie was established in the same year, the Yelizavetpol provincial administration was established only 12 years later, in 1879. Two gendarmerie officers were involved in the accidents in the province. The "Regulations on Measures to Protect State Security and Public Order" signed by the Tsar on March 14, 1881, the "New Rules on Open Police Control" of March 12, 1882, and the empire that had been in force in the South Caucasus since 1886. The regulations of the Ministry of Internal Affairs on secret police surveillance of March 1, 1882, further strengthened the administrative-police regime in the province and increased the arbitrariness of the people by the gendarmerie and bailiffs. Even the slightest protest against the illegal actions of the authorities was immediately suppressed by violence and ruthlessness.

After the establishment of Yelizavetpol province, a number of departments, finance and statistics committees were established in the province in order to improve governance. Characterizing the administrative-territorial system established in the South Caucasus in the post-reform period, it should be noted that tsarism tried to create a unified system of governance throughout the empire and dissolve the region within Russia by applying bourgeois reforms in the center of the empire to the Caucasus. However, these incomplete reforms within Russia were either limited or never implemented in the Caucasus (for example, local self-government and urban reforms). Although the authorities attributed this difference to the unwillingness of the local population to reform, it was clear that the changes were a manifestation of colonial policy. Another reason for future national conflicts in the South Caucasus was the resettlement policy pursued by the tsarist regime in the region. Tsarism accelerated the resettlement of Russians in Azerbaijan from the early 1830s in order to change the ethnic composition of the region, to create ethnic and religious support and to strengthen Russification, and began to create Russian settlements here. It is true

that Russian settlements were mostly created in the districts of Baku province (Shamakhi, Lankaran, Guba, Javad, Goychay), but in some districts of Yelizavetpol province Russians also settled. Rus Borisi, Slavyanka, three Golovino villages and Mikhailovka villages were built in Yelizavetpol district, Gazakh district, which is part of the province. Although Russian resettlement has declined since the 1950s, the process has not stopped. Thus, Mikhailovka and Novo-Saratovka villages in Yelizavetpol district, Balligaya and Zarisli villages in Shusha district were formed during these years. At the beginning of the 20th century, there were 41 Russian villages in Azerbaijan, 15 of which were in the Elizavetpol province. There were 8 Russian villages in Yelizavetpol district, 3 in Javad district, and 1 in Jabrayil, Javanshir, Zangazur and Shusha districts. Russian IDPs living in the province had 44,795 desiatins of land at their disposal (Sbornik statisticheskikh dannikh, 1899, p. 115-203); (Azərbaycan tarixi, 2000, p. 272). The tsarist government settled the arrivals in the best, most productive, and often local lands, which strained relations between the Azerbaijanis and the displaced Russians, and created new hotbeds of conflict. However, the complaints of the local population were usually ignored by the authorities.

Immediately after the conclusion of the Tsarist Turkmenchay Treaty, tsarism organized the mass resettlement of Armenians from Iran and Turkey to various parts of Azerbaijan in order to create religious support and change the ethnic composition of the region. Armenians resettled to the region, along with Yerevan and Nakhchivan, were settled in the most fertile lands of Ganja-Karabakh. This is confirmed by Russian historian N. Shavrov. He wrote: "We started our colonial activity in the South Caucasus not by settling the Russian population, but by peoples alien to us. In the two years after the war, from 1828 to 1830, we relocated more than 40,000 Armenians from Iran and more than 84,000 from Turkey to the South Caucasus. We have placed them in the best lands in Yelizavetpol (Ganja) and Yerevan provinces, where the Armenian population is in the minority. These Armenians settled in the mountainous part of Yelizavetpol province and on the shores of Lake Goycha. The total number of migrants, including unofficial migrants, exceeded 200,000. As a result of this resettlement, at the beginning of the 20th century, more than one million of the 1.3 million Armenians living in the South Caucasus were not natives of the region and were settled by us." (Shavrov, 1911, p. 59-61). After the resettlement, the ethnic proportions of the population in a number of areas, including Upper Karabakh (Shusha district), gradually began to change in favor of the Armenians.

Result.

The tsarist government was forced to apply the bourgeois reforms carried out in the central territories of the empire to take over the South Caucasus, to involve the region more quickly in the unified all-Russian economic system, and to make more efficient use of its resources and potential. However, the reforms implemented in the region, including the Yelizavetpol (Ganja) province, were

incomplete and did not seek to radically change existing socio-political relations. In the nineteenth century, especially in the last decades of that century, like all the reforms carried out by tsarism in the South Caucasus, including Azerbaijan, administrative and judicial reforms stemmed from the colonial nature of absolutism and violated the national rights of the Azerbaijani people.

The political-administrative and socio-economic development of the Russian Empire in the second half of the 19th century required the abolition of the

separation of national outlying areas, the unification of the administrative management of outlying areas, and the creation of a unified system of governance. Despite its colonial nature, many reforms implemented by tsarism in the South Caucasus in the second half of the 19th century, including the Elizavetpol province, including administrative reforms, objectively facilitated Azerbaijan's involvement in a new, more progressive system of capitalist relations, development of economy, culture, education, formation of industries.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК) : в 13 томах. Том II. Тип. Главного Управления Наместника Кавказского. Тифлис, 1868.

Богданова Н. Г., Притыкин Е. М. Колониальная Политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Феодальные отношения и колониальный режим (часть I. 1827–1843; часть II. 1843–1868) / ред. И. Р. Петрушевский. Москва, Ленинград : Изд-во Академия Наук СССР, 1936.

Дубровин Н. Ф. Закавказье от 1803–1806 года. СПб., 1866.

Евангулов Г. Г. Местная реформа на Кавказе. СПб. : Т-ва А. С. Суворина «Новое Время», 1914.

Мильман А. Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку : Азернешр, 1966.

Николай (барон). Отчет по главному управлению Наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом (6 декабря 1862 – 6 декабря 1872). Тифлис : Типография главного управления наместника Кавказского, 1873.

Об определении административной границы Елисаветпольской губернии : обстоятельства дела Член совета главно начальствующего гражданского частию на Кавказе, от Министерства Внутренних Дел По Хозяйств. Отд. Канц. Главнонач. Тифлис, 25 ноября 1891 года. №11094.

Обзор Елисаветпольской губернии за 1898 год : приложение к всеподданнейшему отчету. Тифлис: Типография Грузинск. Издательск. Т-ва, 1899.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб. 1830–1884. Т. XLII.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб. 1830–1884. Т. XV.

Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Отдел III. Т, 1899.

Трепавлов В. В. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. М.: Славянский диалог, 1998. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_000598088/.

Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911.

Эсадзе С.С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. II. Тифлис, 1907.

Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV cild. Bakı : Elm, 2000.

Hacıbəyli Ü. Tarixi günümüz. “Azərbaycan” qəzeti, 1918-ci il, 7 dekabr.

Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı : Azərnəşr, 1991.

REFERENCES

Akty, sobrannyye Kavkazskoy arkheograficheskoy komissiiyey (AKAK) [Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission (AKAK)]. (1868). V 13 tomakh. Tom II. Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. Tiflis.

Azərbaycan tarixi [History of Azerbaijan]. (2000). In 7 volumes. IV volume. Bakı: Science.

Bogdanova, N. G., & Pritykin, Ye. M. (1936). Kolonial'naya Politika Rossiyskogo tsarizma v Azerbaydzhanе v 20-60-kh gg. XIX v. Feodal'nyye otnosheniya i kolonial'nyy rezhim [Colonial Policy of Russian Tsarism in Azerbaijan in the 20-60s. XIX Century Feudal Relations and the Colonial Regime] (chast' I. 1827–1843; chast' II. 1843–1868). Petrushevskiy I. R. (Ed.). Moskva, Lenigrad: Izd-vo Akademiya Nauk SSSR.

Dubrovin, N. F. (1866). Zakavkaz'ye ot 1803–1806 goda [Transcaucasia from 1803-1806]. SPb.

Esadze, S. S. (1907). Istoricheskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom [Historical Note on the Management of the Caucasus]. T. II. Tiflis.

Evangulov, G. G. (1914). Mestnaya reforma na Kavkaze [Local reform in the Caucasus]. SPb.: T-va A.S.Suvorina “Novoye Vremya”.

Hajibeyli, U. (1918, Dec. 7). Tarixi günümüz [Our historical day]. “Azerbaijan” newspaper.

Milman, A. Sh. (1966). Politicheskii stroy Azerbaydzhan v XIX – nachale XX vekov [The political system of Azerbaijan in the 19th – early 20th centuries]. Bakı: Azerneshr.

Nikolay, (baron). (1873). Otchet po glavnomu upravleniyu Namestnika Kavkazskogo za pervoye desyatiletie upravleniya Kavkazskim i Zakavkazskim krayem yego imperatorskim vysochestvom velikim knyazem Mikhailom [Report on the Main Department of the Viceroy of the Caucasus for the First Decade of the Administration of the Caucasus and Transcaucasia by His Imperial Highness Grand Duke Mikhail]. December 6, 1862 – December 6, 1872. Tiflis: Tipografiya glavnogo upravleniya namestnika Kavkazskogo.

- Ob opredelenii administrativnoy granitsy Yelisavetpol'skoy gubernii [On the Definition of the Administrative Border of the Elisavetiol Province]. (1891, Nov. 25). Obstoyatel'stva dela Chlen soveta glavno nachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chastiyu na Kavkaze, ot Ministerstva Vnutrennikh Del Po Khozyaystv. Otd. Kants. Glavnonach. Tiflis, 11094.
- Obzor Yelisavetpol'skoy gubernii za 1898 god [Overview of the Elisavetpol Province for 1898]. (1899). Prilozheniye k vsepoddanneyshemu otchetu. Tiflis: Tipografiya Gruzinsk. Izdatel'sk. T-va.
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. (1830-1884). Sobraniye 2-ye. SPb, XLII.
- Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. (1830-1884). Sobraniye 2-ye. SPb, XV.
- Rasulzade, M. A. (1991). Əsrimizin Səyavuşu [The Shadow of Our Century]. Baku: Azerneshr.
- Sbornik statisticheskikh dannykh o zemlevladienii i sposobakh khozyastva v pyati guberniyakh Zakavkazskogo kraya [Collection of Statistical Data on Land Ownership and Farming Methods in Five Provinces of the Transcaucasian Region]. (1899). Otdel III. T. Shavrov, N. N. (1911). Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaz'ye [A New Threat to the Russian Cause in the Transcaucasus]. SPb.
- Trepavlov, V. V. (1998). Natsional'nyye okrainy Rossiyskoy imperii: stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya [National Outskirts of the Russian Empire: Formation and Development of the Management System]. M.: Slavyansky dialogue. Retrieved from https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_000598088/.

Oral History of Displaced Persons about the Tragedy of the Great Famine in Ukraine as an Instrument of Discredit of Ukrainians in Postwar Europe (1945 – Beginning of 1950s)

UDC: 94:341.485]"1932/1933": "1945/1953"

DOI: 10.15421/172221

Boriak TetianaPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>, tetiana.boriak@fulbrightmail.org*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)**Vilnius University (Vilnius, Lithuania)*

Abstract

The goal of the research. To investigate how repatriation of Ukrainians after the Second World War influences narrative about the famine that was made public during their stay in the DP camps in Western zone of occupation and to learn conditions of formation of an ideological cliché about witnesses of the famine as Nazis collaborators. In conditions of full-scale of aggression of Russia against Ukraine it is actual to figure out peculiarities of mass transfer of Ukrainians to the West during and after the war, preserving by them feeling of belonging to certain ethnical communities, an attempt to comprehend criminality of the authorities in the state they left, defending their right for freedom.

The results. End of the Second World War resulted into movement of resistance of hundreds of thousands of Ukrainians who due to various conditions ended up outside the borders of Ukraine and resisted forced return to USSR. The article analyzes the reasons of how refugees and transferred persons recalled traumatic experience of being in the country of residence, first of all – famine of 1932–1933 and its active promulgation of facts of “non-human extermination”. This was reached by various means, first of all – through publication of oral history of eyewitnesses of tragic events in numerous camp periodicals. The article investigates how this information was “suppressed” by Communistic propaganda. Huge efforts were applied to discredit Ukrainians-non-returnees as collaborators. This propagandistic narrative in advance leveled anti-Soviet statements and testimonies. The author points at conditions that were an obstacle for objective perception of objective testimonies of refugees about the crimes of Stalinism and realization of their scale. Negative public opinion was formed under influence of communistic propaganda: Ukrainian refugees collaborated with the Nazis, therefore, were hiding from the Soviet authorities; so, they, therefore, were non-objective in their evaluation and exaggerated crimes of Bolshevik regimes.

Conclusions. Beginning of wide promulgation of the Famine facts as a crime against humanity outies the USSR borders during the postwar era became possible thanks to conscious activity of refugees and displaced persons who ended up in foreign countries and resisted returning them “home”. At the same time European community turned out to be weak so to fully evaluate danger of propagandistic rhetoric of equaling of almost every Ukrainian who dared to speak publicly about the Soviet repressions and camps, as well as about the famine in Ukraine – with the Nazism.

Keywords: oral history, Holodomor, Second World War, displaced persons, emigration, propaganda

Citation: Boriak, T. (2022). Oral History of Displaced Persons about the Tragedy of the Great Famine in Ukraine as an Instrument of Discredit of Ukrainians in Postwar Europe (1945 – Beginning of 1950s). *Grani*, 25(2), 35-43

Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.)

Боряк Тетяна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
Вільнюський університет (Вільнюс, Литва)*

Анотація

Мета дослідження. Простежити, як репатріація українців після Другої світової війни впливала на наратив про голод, що оприлюднювався під час їх перебування у таборах для переміщених осіб у західній зоні окупації, вивчити обставини формування ідеологічного кліше про свідків голоду як нацистських колаборантів. В умовах повномасштабної агресії Росії проти України актуальним є з'ясування особливостей масового переміщення українців на Захід під час і після війни, збереження ними відчуття належності до певної етнічної спільноти, намагання осмислити злочинність влади в країні, яку вони залишили, відстоюючи своє право на свободу.

Результати. Закінчення Другої світової війни спричинило рух протидії сотень тисяч українців, які в силу різних обставин опинилися за межами країни, примусовому поверненню до СРСР. Розглянуто причини розгортання пригандування біженцями та переміщеними особами травматичного досвіду перебування в країні походження, насамперед – голоду 1932–1933 рр., та активного оприлюднення фактів “нелюдського винищення”. Це досягалося різними засобами, передусім – через публікацію усних свідчень очевидців трагічних подій у численних табірних періодичних виданнях. Досліджено, як ця інформація “гасилася” комуністичною пропагандою. Було докладено значних зусиль для дискредитації українців-“неповерненців” як колаборантів. Цей пропагандистський наратив наперед нівелював антирадянські заяви та свідчення. Оцінено обставини, які перешкоджали об’єктивному сприйняттю свідчень біженців про злочини сталінізму, та усвідомленню їх масштабів. Під впливом комуністичної пропаганди формувалася негативна суспільна думка: українські біженці співпрацювали з нацистами, а відтак ховалися від радянського режиму; отже, вони, мовляв, були необ’єктивними у своїй оцінці та перебільшували злочини більшовицького режиму.

Висновки. Початок широкого оприлюднення фактів Голоду як злочину проти людяності за межами СРСР у повоєнні роки став можливим завдяки свідомій активності біженців та переміщених осіб, які опинилися на чужині та опиралися поверненню “додому”. Водночас європейська спільнота виявилася слабкою, щоби повною мірою оцінити небезпеку пропагандистської риторики ототожнення чи не кожного українця, який намілювався говорити вголос про радянські репресії і табори, а також про голод в Україні, – з нацизмом.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, Друга світова війна, переміщені особи, еміграція, пропаганда

Цитування: Боряк Т. Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.). Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 35 - 43.

Дослідження уможливлене фінансовою підтримкою Вільнюського університету (Литва) та Фондації Маріуса Якуліса Джейсона, Литва (Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania). Авторка складає також щирю подяку Юридичній фірмі Елліс у Литві (Law Firm Ellex, Lithuania) за організацію евакуації родини авторки з України та допомогу з її утримання в Литві.

Вступ.

Завершення Другої світової війни гостро поставило перед світом проблему “біженця”, – невдовзі в документах ООН така особа буде визначена як така, що залишила країну, громадянином якої вона була, і яка, незалежно від того, чи зберегла вона своє громадянство, чи ні, стала жертвою нацистського чи інших режимів, що брали участь у Другій Світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, яка допомагала Німеччині та її сателітам. Відповідно, “переміщеними особами” (або скорочено ДіПі – Displaced Persons, DP) уважали тих, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або

вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили (Павленко, 2003).

Мета дослідження: простежити, як репатріація українців після Другої світової війни впливала на наратив про голод, що оприлюднювався під час їх перебування у таборах для переміщених осіб у західній зоні окупації, вивчити обставини формування ідеологічного кліше про свідків голоду як нацистських колаборантів.

В умовах повномасштабної агресії Росії проти України актуальним є з'ясування особливостей масового переміщення українців на Захід під час і після війни, збереження ними відчуття належності до певної етнічної спільноти, намагання осмислити злочинність влади в країні, яку вони залишили, відстоюючи своє право на свободу.

Методологія базується на використанні сукупності загальнонаукових методів: історичного, структурно-функціонального, порівняльного, аналітичного.

Наукова новизна. Наведені дані щодо політики з дискредитації свідчень українців про трагічні події 1932–1933 рр. у повоєнній Європі демонструють укоріненість пам'яті про голод серед українців й, водночас – механізм формування недовіри до усної історії голоду серед західної аудиторії, допомагають спростувати концепцію про вигадання голоду, який нібито придумала влада США у середині 1980-х рр. з метою протидії СРСР.

Аналіз літератури. Історіографія проблематики може бути розглянута по кількох напрямках (Подобед, 2019). Це загальні аспекти історії переміщених осіб у повоєнній Європі та політика щодо них (Маруняк, 1985; Стрільчук, 1999; Очеретяний, 2011; Рудик, 2003), функціонування таборів для переміщених осіб в західній зоні окупації (Самчук, 1979) та перебування в них біженців, їх повсякденного життя (Подобед, 2018), окремо – підготовки та видання таборової преси (Сидоренко, 2000).

Джерелами дослідження стали спогади, свідчення, публікації, виступи українських біженців, пов'язані з голодом або їхнім становищем у Європі (Багрянний, 1946; Воропай, 1953; Проценко, 2013; Запорожець-Девлад, 1955; Калынок, 1955; Пігідо-Правобережний, 1948; Степовий, 1947 та ін.).

Результати дослідження.

Основні шляхи вирішення проблеми біженців та переміщених осіб були визначені Ялтинськими угодами 1945 р. та низкою додаткових угод про репатріацію, згідно з якими США, Великобританія, Бельгія та Франція зобов'язувалися передати СРСР його громадян в примусовому порядку (Шаповал, 2007).

Показово, що під час відзначення 15-х роковин Голоду, що відбулось у Мюнхені, один із свідків цих трагічних повоєнних років, історик і культурний діяч української діаспори в Німеччині Федір Пігідо (псевд. Правобережний) із відчаєм писав про “домоклів меч Ялти”: «Не дивуйтесь, коли ці колишні підсовєтські українці будуть називати себе волиняками, галичанами, латишами, румунами, навіть турками. Не дивуйтесь, якщо вони записані католиками, протестатами, магометанами, – їх примусила до того страшна дійсність еміграції, їх примусили до цього “Ялтинські угоди”» (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 47).

Постанова Генеральної Асамблеї ООН від 7 лютого 1946 року про неможливість насильницької репатріації (прийнятої за участі очільниці Комісії ООН з прав людини, колишньої першої леді Елеонори Рузвельт) долю переміщених осіб не полегшила. В таборах ДіПі завдання з виявлення військових злочинців та окремо – біженців, які висловлювали небажання повертатися до Радянського Союзу, було покладено на контрольні комісії (Берберова, 2000).

Як результат, у таборах ДіПі, що розміщувалися на контрольованих західними союзниками

територіях Німеччини та Австрії (Маруняк, 1985, с. 42–43), розпочалося ледь не полювання на українців, за висловлюванням очевидців, “людоловство” «людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звозжувано за колючі дроти і..., мов би товар, відвозжувано на “родину”» (Самчук, 1979, с. 7). Наведемо ще одне нещодавно опубліковане свідчення про колишнього “неповерненця”: у 1947 р. чи 1948 р., коли він був на заробітках за межами табору ДіПі, зникла його дружина з дітьми. До кінця свого життя він безуспішно шукав відповіді на питання: “Їх викрали? Їх виманили? Чому саме його родину? Чи полювали за ним? Їх взяли помилково, замість когось іншого?” (Проценко, 2013, с. 391–392).

Додамо, що процес репатріації до СРСР розгортався на тлі складних економічних процесів, що відбувалися у нещодавно звільнених від нацизму Німеччині та Австрії. Зруйнована війною Європа не могла адаптувати таку велику кількість людей. Їх масова присутність ставала на заваді невідкладного відновлення зруйнованої війною економіки. Також політику репатріації проводила Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (УНППА) (United Nation Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA), створена в жовтні 1945 р. з метою утримання таборів (Примаченко, 2011). Станом на березень 1946 р., українців в таборах ДіПі в Німеччині та Австрії перебувало понад 250 тис. осіб (Україна в епіцентрі, 2021, с. 288).

Як виявилось, значну частину контингенту, що відмовлялася повертатися до СРСР, складали біженці та переміщені особи з України. Як писав І. Багрянний, “дивуючи тим цілий світ” (Багрянний, 1946, с. 1). Поляки, чехословаки, румуни, угорці, югослави запитували, чому українці тікають від “російських братів” (Калынок, 1955, р. 13).

Значною мірою небажання сотень тисяч українців повертатися додому було викликане страхом радянських репресій. Адже для багатьох це означало арешти і заслання до таборів. Як вірно підмітив Володимир Ш-ко, який зазнав репресій в СРСР, у листі з Баварії від 12 серпня 1945 р: “Тепер я залишаюсь у тій же Німеччині, бо до нових концтаборів їхати не хочу”. (Степовий, 1947, с. 56).

На практиці доходило до підробки документів, втеч з таборів, переходів до іншої зони окупації (Rud, 2012, р. 8), а у разі повної безвиході – самогубства (Маруняк, 1985, с. 55).

Виразником настроїв групи українців-“неповерненців” став поет, прозаїк та громадський діяч Іван Багрянний, який 1945 р. після років боротьби з більшовизмом емігрував до Німеччини. Його памфлет “Чому я не хочу вертатися до СРСР?” (1946) набув великого розголосу, адж чи не уперше Захід почув аргументи “переміщених осіб” з України проти репатріації до СРСР. Варто наголосити, що на підсилення рішучої відмови повертатися “додому” Багрянний наводив, зокрема, вражаючі факти про голод 1933 р. в українських селах, включно із свідченнями про людодівство (Багрянний, 1946, с. 13–16).

Атмосферу, яка панувала під час організації відправлення репатріантів до СРСР, яскраво описав О. Запорожець-Девлад – український прозаїк, етнограф, актор, якому вдалося емігрувати до Аргентини. Він згадував, як в серпні 1945 р. до табору ДіПі, організованого під британським протекторатом у м. Ріміні (Італія), де утримувалися близько 10 тисяч українських воїнів Першої української дивізії, прибула радянська репатріаційна комісія. Упродовж одного місяця її члени разом з британцями намагались отримати від українців згоду на повернення додому. Не досягнувши мети, англійський старшина наказав викласти йому причини незгоди у письмовій формі. Уже наступного дня таборовики підготували листа про відмову повертатися до СРСР. В ньому, починаючи від XII ст., вони виклали історію завоювання Росією України. Тут серед інших трагічних подій було згадано “штучний” голод 1933 р., який називався “завершенням цього нелюдського винищування”, що “спричинив голодову смерть около десяти мільйонів українців” (Запорожець-Девлад, 1955, с. 214–220).

Репатріація українських біженців і переміщених осіб до місць передвоєнного проживання відбувалася в умовах надзвичайного ідеологічного тиску, передусім – з боку комуністичної пропаганди. Її риторика була направлена проти українських колаборантів. Радянська влада чудово розуміла, що “неповерненці” із ДіПі є її запеклими ідейними ворогами, а отже, докладала значних зусиль до дискредитації таких осіб. Про це переконливо свідчать, зокрема, заяви представників СРСР в ООН: українців називали “агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу”; стверджувалося, що особи, які не хочуть повертатися додому, не можуть розглядатися як біженці та взагалі не повинні бути у зоні відповідальності УНРРА; що “табори переміщених осіб готують кадри воєнних найманців”, великий вплив в них мають “агенти гестапо” тощо (Маруняк, 1985, с. 41–42).

У свою чергу, подібне нагнітання спричинило відчутне зростання у Європі антиукраїнських настроїв, які надалі посилювалися задекларованим бажанням СРСР будь-що повернути радянських громадян “додому” (а фактично – в табори). Така, за влучним висловлюванням Дж. Мейса, “демонізація образу українців була кон’юктурою багатьох сил” (Великий голод, 2008, с. 603).

Забігаючи наперед, зауважимо, що подібне звинувачення українців-біженців та переміщених осіб в колаборації продовжувало переслідувати їх на місцях нових поселень.

Повоєнну ситуацію, що склалася в Західній Європі, ускладнював пієтет перед СРСР, що зазнав найбільших втрат у війні (Маруняк, 1985, с. 40): “тріумфи їх східного альянта запаморочували їх [західних союзників. – Т. Б.] глузд” (Самчук, 1979, с.). Ф. Пігідо з жалем констатував прорадянські і просталінські настрої народів, які перебували під нацистською окупацією (французи, поляки, чехи)

та висловлювали щирі сподівання на перемогу над нацизмом Радянським Союзом, так само і на соціалізм з новим обличчям, який буде кардинально відмінним від соціалізму довоєнного (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 4–5). Навіть певні кола “старої” еміграції теж виявляли прихильне ставлення до СРСР (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 6).

Тим часом біженці та переміщені особи родом з України, які волею долі опинилися за межами СРСР, у суспільстві, що у недалекому минулому звільнилося від нацизму, уперше отримали можливість відкрито «оприятити» у свою правду і свій біль про радянську дійсність. Трагічні події Голоду 1932–1933 рр. були її суттєвою складовою.

Про загальні масштаби видавничої діяльності українців в таборах ДіПі впродовж 1945–1951 рр. свідчить кількість назв часописів – 1624 (Маруняк, 1985, с. 212). Звісно, до цього числа могли увійти видання-одноденки. А втім, кількість їх вражає. Серед них були і спомини про голод 1932–1933 рр. Нам вдалося виявити чотири назви газет, 13 чисел за 1946–1953 рр. у таборах ДіПі в Німеччині (з виявлених 21-ї назви та 44-х статей за 1946–1953 рр.): “Українські вісті” у Новому Ульмі, 10 номерів; по одному номеру “Громадянка” та “Авангард” у Мюнхені, і “Промінь” у Зальцбурзі (Австрія), які містили спогади людей про голод. Самих же часописів зі згадками про голод було більше – зокрема, це статті, присвячені вшануванню пам’яті померлих від голоду. Маємо дані і про те, що біженці ділилися спогадами про “розкуркулювання, про вивезення на заслання, про нелюдський терор тощо”.

Крім публікації у пресі, маємо дані про своєрідний проєкт із записування усної історії. Майбутній український етнограф, фольклорист, біолог, мемуарист і письменник в еміграції Олекса Воропай свідчив, що низку оповідей про голод він записав в “переходовому таборі” м. Мюнстер (Німеччина) у 1948 р. у колишньому гаражі військових автомашин під час тривалого очікування переправки до Англії (Воропай, 1953, с. 24–25). “Була зима, робити нічого, вечори довгі і нудні. Щоб скоротити час, люди розповідали хто що знав. А що було там багато селян з Наддніпрянщини, то вони згадували своє життя-буття під “советами” і розповідали. Я записав тоді чимало речей, а між ними і свідчення про голод весною в 1933 р.” (Воропай, 1953, с. 25). А пізніше, готуючи книгу спогадів про голод, О. Воропай отримав “чимало листів від своїх колишніх співбесідників”.

Серед переміщених осіб від свідків голоду (“з перших рук”), які жили в таборах УНРРА у Західній зоні Німеччини, збирав матеріали Петро Долина (псевдонім економіста Тимофія Соснового, чий брат Степан надрукував в окупаційній пресі перше науково обґрунтоване дослідження про кількість жертв голоду). Відомо, що він опитав 119 осіб про торгсінні (Dolyna, 1955, р. 4, 84, 134).

Історик, публіцист Дмитро Соловей, який пробув в таборі для переміщених осіб п’ять років, у своїй збірці усної історії “Голгота України” (1953)

опублікував розлогий спогад Івана Климка про голод. Д. Соловей записав інтерв'ю, про що маємо засвідчення підписами І. Климка: “Усе написане тут Дмитром Соловйем про те, що діялося в 1929–1933 рр. у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині (про колективізацію, арешти, розкуркулення й страхіття голоду) подане за моїм оповіданням і ЦІЛКОМ ВІДПОВІДАЄ ТОМУ, ЩО ДІЙСНО БУЛО [так у тексті. – Т. Б.], що я, Іван Климко, і стверджую своїм власноручним підписом”. Голова табору ДПП ім. Лисенка в Ганновері В. Кравчук “ствердив” власноручність підпису І. Климка своїм підписом і печаткою (Соловей, 1952, с. 47). Соловей подає своєрідні інструкції з написання усної історії: “факти й події змальовуйте правдиво й безсторонньо, бо для науки потрібна й корисна тільки правда [виділено автором – Т. Б.]”. Цей перелік можна продовжити.

Проте ідеологічне кліше “колаборанта”, насаджуване Радянським Союзом по відношенню до “неповерненців”, в очах західної аудиторії наперед зводило нанівець антибільшовицькі заяви та свідчення, зокрема усну історію голоду. Відбувалося закладання своєрідної матриці: провідники націонал-соціалістичного режиму – Гітлер, Гейббельс згадували про голод як злочин комуністів (що було правдою), а отже кожен, хто поширював інформацію про голод, автоматично ставав на бік нацистів; це давало підстави вважати його колаборантом і посібником нацизму. Подібна матриця була вигідна тоталітарному режиму. Однак закладався і другий логічний ланцюжок: якщо українці не хочуть повертатися додому, а перед тим були готові без страху за своє життя відступати разом з німецькими військами, значить українці співпрацювали із нацистами під час війни і бояться нести відповідальність за свою колаборацію перед радянською владою. Цей незбагнений з точки зору пересічного громадянина “логічний” зв'язок влучно схарактеризував у своїх спогадах В. Л.: сказати, що ти голодний – означає поширювати гітлерівську пропаганду та контрреволюцію (The Black Deeds, 1953, р. 266–267).

Оповідані очевидцями історії не викликали довіри у західній аудиторії. Ось як оцінював таку ситуацію Михайло Вербицький, упорядник книги “Найбільший злочин Кремля” (Лондон, 1952): “Пересічний мешканець західного світу, внаслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний голод. ... з цього не дивуємося, бо розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин...” (Вербицький, 1952, с. 5). Або: “Для пересічної людини на вулиці будь-якої західної країни майже неможливо досягнути глибини зубожіння/страждань, до якого комунізм привів мільйони людей...” (Мукла, 1955, р. 7). Це так само стримувало очевидців голоду записувати чи транслювати усну історію про пережите восени 1932 – влітку 1933 р.

Виявилось, що Заходові було байдуже і він зайнятий своїми справами. В рукописах Дмитра

Гойченка (про викрадення його родини уже йшлося вище), написаних наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. (виявлених в емігрантському архіві Сан-Франциско 1994 р.) знаходимо запис: тут “розповіді про десятки мільйонів каторжників, звірячі тортури, пограбування народу, яке не має аналогів, і заморення голодом десятків областей – всього лише пригодницький роман”, а Захід спокійно купує те, що зроблено в тому числі за допомогою голоду (Проценко, 2013, с. 592). Йому із гіркотою вторить Ф. Пігідо: “тут, на Заході, нам – людям зі Сходу – не завжди вірять, досить часто нас не розуміють, ба навіть не хочуть розуміти. Нас, підсоветських людей, іноді намагаються видавати за щось подібне до Untermensch'ів. І то не тільки нас, “переміщених”, – така вже мабуть доля всіх вигнанців, але нас – усіх колишніх і теперішніх підсоветських громадян – які, мовляв, неспроможні розв'язати своєї власної долі, які, отже, гідні свого тотального [тоталітарного. – Т. Б.] уряду” (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 1).

Свідченням біженців про злочини більшовицької влади не те що не вірили (“українці пояснювали свої мотиви, але їм не вірили” (Kalynuk, 1955, р. 14), їх намагалися не слухати, керуючись логікою: біженці тікали від радянського режиму, отже, вони були його противниками, були необ'єктивними у своїй оцінці цього режиму та перебільшували їх масштаби (Мукла, 1955, р. 7). Найгіршим було судження, що комунізм у СРСР “цілком логічно випливає з усієї історії цієї країни” і, відповідно, не існує іншого інструменту управління цієї території і людьми. Подібні висловлювання робили громадські діячі, яких вважали за знавців СРСР і до думки яких дослухались (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 2).

З другого боку, зокрема ця відчайдушна спроба вихідців із радянської України свідчити перед Заходом про страшні часи колективізації та голоду через десятиліття була використана (свідомо чи під тиском) пропагандистами від науки. Ідеться про заяву представника України в Комісії ООН з прав людини історика Івана Хмеля на 38-й сесії Генеральної асамблеї ООН (1983). За його словами, дослідження про “вигаданий голод, який нібито мав місце в Українській СРР п'ятдесят років тому», виник на основі свідчень “українських буржуазних націоналістів”, які прислужували Гітлеру, а потім втекли до США, де і поширили “брехливі чутки про голод”, щоб виправдати своє перебування там (Великий голод, 2008, с. 278). І в той же час, 1982 р., в Лондоні, на кошти англійської громадськості було відкрито фонтан-пам'ятник як символ “покаяння” перед біженцями, виданими проти їхньої волі Радянському Союзові (Проценко, 2013, с. 387).

Згодом на одному із засідань Міжнародної комісії з розслідування голоду (створена 1988 р.), було озвучено тезу, що тогочасне нерозуміння сутності радянської держави Великобританією та США мало трагічні наслідки для мільйонів радянських громадян, адже ці люди відправлялися “на смерть чи рабську працю в Гулазі” (Итоговый отчет, 1992, с. 157). Так,

за визнанням сучасних істориків, насильницька репатріація союзниками громадян УСРР “вела до того, що тільки мала частина післявоєнних емігрантів відважувалася свідчити про Голодомор” (Сисин, 2003, с. 152).

Висновки.

Початок широкого оприлюднення фактів Голоду як злочину проти людяності за межами СРСР у повоєнні роки став можливим завдяки свідомій активності біженців та переміщених осіб, які опинилися на чужині й відмовлялися повертатися “додому”. Значною мірою актуалізація цієї тематики була викликана як зовнішніми факторами – можливістю сміливо висловлюватися в західному світі, щойно звільненому від нацизму, так і внутрішніми – потребою проговорювати особисту травму. Останнє підсилювалося нагальною необхідністю довести неможливість повернення в країну, яка була, але лише за чотири десятиліття буде визнана “імперією зла” (Рональд Рейган, 1983). Як наслідок, можна говорити про черговий інформаційний прорив, здійснений ширшим “фронтом” за рахунок оприлюднення усної історії голоду “неповерненцями”.

Однак парадокс і, водночас, трагізм ситуації полягали в тому, що сутність свідчень про тоталітарний режим в СРСР, запропонованих біженцями, йшла врозріз із уявленнями та готовністю західної аудиторії адекватно сприйняти цей наратив. Крім економічних труднощів післявоєнного часу, давалися взнаки пієтет до СРСР, що зазнав найбільших втрат у Другій світовій війні, відтак – радянофільські настрої європейських країн, нерозуміння західними союзниками тонкощів політичного життя в СРСР, масштабів репресій проти українців та, як наслідок – відсутність розуміння небажання українців повертатися додому. Усе це склало благодатне підґрунтя для нейтралізації вибухового потенціалу свідчень колишніх радянських

громадян, розгортання та просування кремлівських пропагандистських наративів на європейських (і не лише) теренах.

У довоєнні роки згадка про голод трактувалась в СРСР як наклеп на радянську владу, вияв контрреволюції та ворожості українця до радянської влади. Заповнення інформаційного поля новими свідченнями “неповерненців” про мільйонні жертви в УСРР внаслідок голоду 1932–1933 рр., примусило радянських пропагандистів висунути принципово інший концепт – українець-біженець, який згадує про голод, є нацистським колаборантом. Європейській спільноті було запропоновано прийняти наступне обґрунтування: про голод як злочин згадував Гітлер; українці ховаються в Європі від радянської влади, боючись не ГУЛАГу, а переслідувань за свою співпрацю з нацистами. Так було закладено механізм для ототожнення чи не кожного українця, який намілюється говорити вголос про радянські репресії і табори, а також голод в Україні – з нацизмом. Доводиться констатувати, що така ситуація зберігалась аж до середини 1980-х рр., коли українська діаспора, готуючись до 50-х роковин Голоду активізувала роботу щодо поширення інформації про цю трагедію українства. На той час документальні свідчення про сталінські злочини були ще недоступні, – правду світові знову почала доносити “недочута” у повоєнні роки усна історія. Однак вона усе ще сприймалася як ненадійне джерело, вигадане “нацистськими колаборантами”, але тепер до цього додалася теза про задіяність Державного департаменту США із метою дискредитації СРСР.

Вочевидь, на часі дослідження наступних десятиліть (поч. 1950-х – поч. 1980-х рр.) з точки зору пригадування голоду українців діаспори до початку роботи Комісії США та Дж. Мейса з голоду, а також еволюцію ідеологічного кліше про голод як видумку нацистів та їхніх колаборантів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Багрянний І. Чому я не хочу вертати на “родину”. Лондон: Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. 41 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/158-bagryaniy-i-chomu-ya-ne-hochu-povertat-is-do-sssr/>.
- Берберова Н. Дело Кравченко. История процесса. Берберова Н. Н. Последние и первые. Дело Кравченко. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2000. 320 с. URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV / Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.
- Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон: Демокр. об-ня бувших репресованих українців Советами (ДОБРУС) у В. Британії, 1952. 112 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20551/file.pdf>.
- Воропай О. В дев’ятім крузі... Лондон: Вид. СУМу, 1953. 48 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5087/file.pdf>.
- Запорожець-Девлад О. В одвічній боротьбі: зб. нарисів і оповідей. Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/363/file.pdf>.
- Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен: Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. 405 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4966-marunyak-v-ukrayinska-emigratsiya-v-nimechchini-i-avstriyi-po-drugiy-svitoviy-viyni-t-1-roki-1945-1951/>.
- Очеретяний С. Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині (1945-1949 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2011. 190 арк.

Итоговый отчет. 1990 г. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов / отв. за выпуск В. Б. Евтух. Киев, 1992. 192 с.

Павленко М. Біженці та переміщені особи. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischni.

Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). 14-го березня 1948 р. 51 с. URL: https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/05/Pigido_Ukrainian-Transcription.pdf.

Подобед О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.

Подобед О. Українська родина в епоху ДіПі. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/podobed-displaced-person>.

Примаченко Я. (Шолох). Переміщені особи, Енциклопедія історії України: Т. 8: Па-Прик. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2011. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischni_osoby.

Проценко П. Свидетель. Гойченко Д. Красный апокалиспис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 366–399.

Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 pp.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2003. 177 арк.

Самчук У. Планета Ді-Пі. Вінніпег: Інститут Дослідів волині, Накладом Товариства "Волинь", 1979. 355 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/379-samchuk-u-plyaneta-di-pi/>.

Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська "планета Ді-Пі": Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950) / Центр інновацій та розвитку, Дослідницький центр історії української преси. К.: [б.в.], 2000. 176 с.

Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору / Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наук. думка, 2003. С. 148–164.

Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1 / Перед. М. Стахова. Нью-Йорк; Детройт; Скрентон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. 88 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1628/file.pdf>.

Степовий О. Ясир. На чужині. Мюнхен : Українське видавництво "Гільце", 1947, 64 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/37-stepoviy-o-yasir/>.

Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Луцьк, 1999. 174 арк.

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=elib&p21dbn=elib&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=elib_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=i&d=&s21colorterm=0&s21str=0016477.

Шаповал Ю. Ді-Пі. Енциклопедія сучасної України / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.

The Black Deeds of the Kremlin: A White Book: 2 vols / Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi; Transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953–1955. Vol. 1: Book of the Testimonies. Toronto : Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. 544 p.

Dolyna P. Famine as political weapon / The Black Deeds of the Kremlin: A White Book: 2 vols / Ed. by S.O. Pidhainy, V.I. Hryshko, P.P. Pavlovych, I.I. Sandul and A.P. Stepovyi; Transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. - Toronto; Detroit, 1953-1955. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932-1933. Detroit : Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. P. 3–140. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/>.

Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 1955. 160 p.

Mykula W. Foreword. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 1955. P. 7–8. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>.

Rud V. Plus One. Reflections. Ukrainian Weekly. August 5, 2012. №32. P. 8. URL: http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-32.pdf.

REFERENCES

- Bahrianyj, I. (1946). Chomu ia ne khochu vertaty na "rodinu" [Why I don't Want to Return to My "Homeland"]. London: Drukomy i nakladom Ukr. tsentr. biuro v Londoni. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/politologiya/158-bagryaniy-i-chomu-ya-ne-hochu-povertatis-do-sssr/>.
- Berberova, N. (2000). Delo Kravchenko. Istoriya processa [Kravchenko's Case. Process History]. In Berberova N. N. Poslednie i pervye. Delo Kravchenko. Izdatel'stvo im. Sabashnikovyx. Retrieved from http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Dolyna, P. (1955). Famine as political weapon. In *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. 2 vols. Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, & A. P. Stepovyi; Transl. by M. Coach, J. Hladun, & O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953-1955. Vol. 2 (The Great Famine in the Ukraine in 1932-1933). Detroit: Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 3-140. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/>.
- Itogovyy otchet. 1990 g. [Final Report. 1990]. (1992). Mezhdunarodnaya Komissiya po rassledovaniyu goloda na Ukraine 1932-1933 godov. Otv. za vypusk V. B. Yevtukh. Kiev.
- Kalynyk, O. (1955). Communism – the Enemy of Mankind. Documents about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine. London: The Ukrainian Youth Association in Greath Britain.
- Maruniak, V. (1985). Ukrains'ka emigratsiia v Nimechchyni i Avstrii po druhyj svitovij vijni [Ukrainian Emigration to Germany and Austria after the Second World War]. T. 1. (Roky 1945–1951). Miunkhen: Akademichne Vydavnytstvo d-ra Petra Beleia. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4966-marunyak-v-ukrayinska-emigratsiya-v-nimechchini-i-avstriyi-podrugiy-svitoviy-viyni-t-1-roki-1945-1951/>.
- Mykula, W. (1955). Foreword. In Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of Russian bolshevik occupation in Ukraine. London: The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 7–8. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>
- Ocheretiany, Ye. (2011). Polityka zakhidnykh okupatsijnykh vlastej schodo ukrains'kykh bizhentsiv i peremischenykh osib u Nimechchyni (1945-1949 rr.) [The policy of the Western occupation authorities towards Ukrainian refugees and displaced persons in Germany (1945-1949)]. Dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Chernivtsi.
- Pavlenko, M. (2003). Bizhentsi ta peremischeni osoby [Refugees and Displaced Persons]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1 (A-V). Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo "Naukova dumka". Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni.
- Pihido-Pravoberezhnyj, F. (1948, Mar. 14). "8.000.000". Z nahody sumnoi richnytsi (1933–1948), v den' zhalobnoi panakhydy v St. Lukaskirche (Muenchen) ["8,000,000." On the Occasion of the Sad Anniversary (1933-1948), on the Day of the Mourning Service in St. Lucaskirche (Muenchen)]. Retrieved from https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/05/Pigido_Ukrainian-Transcription.pdf.
- Podobied, O. (2018). Ukrains'ka planeta DiPi: kul'tura ta povsiakdennia [Ukrainian Planet DP: Culture and Everyday Life]. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok.
- Podobied, O. (2019). Ukrains'ka rodyna v epokhu DiPi [Ukrainian Family in the DP Era]. *Ukraina moderna*. Mizhnarodnyj intelektual'nyj chasopys. Retrived from <https://uamoderna.com/md/podobied-displaced-person>.
- Protsenko, P. (2013). Svydetel' [Witness]. In Hojchenko, D. Krasnyj apokalypsys: skvoz' raskulachyvanye y Holodomor. Memuary svydetelia [Red Apocalypse: Through Dekulakization and the Holodomor. Memoirs of a Witness]. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha.
- Prymachenko, Ya. (Sholokh). (2011). Peremischeni osoby [Displaced persons]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 8 (Pa-Pryk). Redkol. V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby.
- Rud, V. (2012, Aug. 5). Plus one. Reflections. *Ukrainian Weekly*, 32, 8. Retrieved from http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-32.pdf.
- Rudyk, S. (2003). Pereselenia ukrains'kykh bizhentsiv i peremischenykh osib do SShA ta Kanady pislia Druhoi svitovoi vijny: prychyny, osoblyvosti, naslidky (1945-1953 rr.) [Resettlement of Ukrainian refugees and displaced persons to the United States and Canada after the Second World War: causes, features, consequences (1945-1953)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv.
- Samchuk, U. (1979). Plianeta Di-Pi [Planet DP]. Vinnipeh: Instytut Doslidiv volyni, Nakladom Tovarystva "Volyn". Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/memuari/379-samchuk-u-plyaneta-di-pi/>.
- Shapoval, Yu. I. (2007). Di-Pi [DP]. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovs'kyj, M. H. Zhelezniak ta in. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.
- Solovej, D. (1952). Stezhkamy na Holhotu: Vynyschennia v Ukraini mil'joniv liudej terorom ta shtuchnym holodom v 1929-1933 rokakh [Paths to Golgotha: Vinnischennia in Ukraine Millions of People by Terror and Artificial Famine in 1929–1933]. Ch. 1. Perekl. M. Stakhova. N'iu-Jork; Detrojt; Skrenton: Ukr. Vil'na Hromada v Amerytsi. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1628/file.pdf>
- Stepovij, O. (1947). Yasyr. Na chuzhyni [Yasir. Abroad]. Miunkhen: Ukrains'ke vydavnytstvo "Hil'tse". Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/istoriya/37-stepoviy-o-yasir/>.
- Stril'chuk, L. (1999). Ukrains'ki politychni bizhentsi ta peremischeni osoby pislia Druhoi svitovoi vijny [Ukrainian Political Refugees and Displaced Persons after the Second World War]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Luts'k.
- Sydorenko, N., & Sydorenko, O. (2000). Zhurnalists'ka "planeta Di-Pi": Ukrains'ka presa u taborakh vijs'kovopolonenykh, peremischenykh osib i bizhentsiv u Yevropi pislia II Svitovoi vijny (1945–1950) [Journalist's "Planet Di-Pi": Ukrainian Press at the Encampments of Volunteers, Migrants and Refugees in Europe after the 2nd Holy War (1945–1950)]. Tsentr innovatsij ta rozvytku, Doslidnyts'kyj tsentr istorii ukrains'koi presy. Kyiv.

- Sysyn, F. (2003). Naukovo-publitsystychna literatura ukrains'koi diaspori z problem holodomoru [Scientific and Journalistic Literature of the Ukrainian Diaspora on the Problems of the Holodomor]. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky. K.: Nauk. dumka.
- The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. (1953). 2 vols. Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, & A. P. Stepovyi; Transl. by M. Coach, & O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953–1955. Vol. 1 (Book of the Testimonies). Toronto: Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror.
- Ukraina v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939-1990) [Ukraine at the Epicenter of the Opposition of World Systems (1939-1990)]. (2021). NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka. (Ukraina. Narysy istorii). Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=elib&p21dbn=elib&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=elib_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=id=&s21colorterm=0&s21str=0016477.
- Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv [The Great Cold War in Ukraine in 1932–1933]. (2008). U IV t. T. IV. Zvit Konhresovo-prezydents'koi Komisii SSHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini. Vykonavchij dyrektor Komisii Dzhejms Mejs; Nauk. red. S. V. Kul'chyts'kyj. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia”.
- Verbyts'kyj, M. (1952). Najbil'shyj zlochin Kremli: Zaplanovanyj shuchnyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: Fakt, material zbrano sered chleniv DOBRUSu u V. Brytanii – zhyvykh svidkiv holodu [The Biggest Crime of the Kremlin: Planned Artificial Cold in Ukraine in 1932–1933: Fact, Material Collected Among the Members of DOBRUS in Great Britain – the Living Witness of the Famine]. London: Demokr. ob-nia buvshykh represovanykh ukraintsiv Sovetamy (DOBRUS) u V. Brytanii. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20551/file.pdf>.
- Voropaj, O. (1953). V dev'iatim kruzi... [In the Ninth Round ...]. London: Vyd. SUMu. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5087/file.pdf>.
- Zaporozhets'-Devlad, O. (1955). V odvichnij borot'bi [In the Eternal Struggle]. Zb. narysiv i opovid. Buenos-Ajres. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/363/file.pdf>.

The Ruthenian (Ukrainian) Question in the Polish Emigrant Socio-political thought of 1830-1840's

UDC: 930.2:[329.7:316.64(438=161.2-054.72)]"183/184"

DOI: 10.15421/172222

Radetskyi Nazar

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0329-0026>, azaron35@ukr.net

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

Abstract

The aim of the article is to highlight and explore the main ideas of the representatives and organizations of the Polish national movement concerning the Ruthenian question in 1830-1840, to trace the impact of the defeat of the November Uprising (1830-1831) on the evolution of Polish socio-political thought. The text considers the views of the Association of Lithuanian and Ruthenian Lands' representatives as well as Polish National Committee, Polish Democratic Society, community "Uman", "Hotel Lambert". The relevance of the article is based on the study of views on the Ruthenian (Ukrainian) issue among the leading politicians and ideologues of the Polish National Movement: Joachim Lelevel, Adam Czartoryski, Michal Tchaikovsky, Tadeusz Krempovetsky, Teofil Wisnowski, Jan Czyski, tracing similarities in their approaches to understanding the past of the Ruthenians or their religious characteristics, searching the causes of conflicts between Poles and Ruthenians, identifying key differences in approaches to the Ruthenian question by different political organizations.

The researched and analyzed material allows us to draw several conclusions. The defeat in the November Uprising caused some changes in the minds of Polish politicians. For example, some of them tried to leave szlachta's historiography and its views concerning the past of the Ruthenian population behind; the attitudes toward the Cossacks and their leaders were being changed. The rebellions of the Cossacks and peasants began to be interpreted as revenge for the oppression. The possibility of declaring independence in the Left-Bank Ukraine was presumed, the attention to religious differences was paid. Public figures tried to explain the conflicts between Ruthenians and Poles in the Polish-Lithuanian Commonwealth as being under the influence of Moscow or the Jesuits. However, despite these changes, the idea of the Polish nation consisting of Poles, Lithuanians and Ruthenians remained one of the leading ones in Polish socio-political thought.

Keywords: Polish socio-political thought, Great Emigration, Ruthenian Question, the Association of Lithuanian and Ruthenian Lands, Polish National Committee, Polish Democratic Society, community 'Uman', 'Hotel Lambert'

Citation: Radetskyi, N. (2022). The Ruthenian (Ukrainian) Question in the Polish Emigrant Socio-political thought of 1830-1840's. *Grani*, 25 (2), 44-50.

Руське (українське) питання в польській еміграційній суспільно-політичній думці 1830-1840-х рр.

Радецький Назар

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Анотація

Мета статті – виокремити та дослідити головні ідеї діячів та організацій польського національного руху щодо руського питання в 1830-1840-х рр., простежити вплив поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. на еволюцію польської суспільно-політичної думки. У тексті розглянуто погляди представників Товариства Литовського та земель Руських, Польського національного комітету, Польського демократичного товариства, громади «Умань», «Готелю Лямберт». Актуальність статті полягає в дослідженні поглядів на руське (українське) питання провідних політиків та ідеологів польського національно-визвольного руху: Йоахима Лелевеля, Адама Чарторийського, Міхала Чайковського, Тадеуша Кремповецького, Теофіла Вісьньовського, Яна Чиньського – простеженні схожостей у поглядах серед перелічених діячів, наприклад, у підходах до осмислення минулого руського народу чи його релігійних особливостей, пошуку причин конфліктів між поляками та русинами, визначенні ключових відмінностей у підходах до руського питання різними політичними організаціями.

Опрацьований та проаналізований матеріал дозволяє зробити декілька висновків. Поразка Листопадового повстання спричинила певні зміни у свідомості польських діячів. Наприклад, частина з них зробила спробу відійти від шляхетської історіографії та її поглядів на минуле руського населення, мінялося ставлення до козаків та їх очільників. Виступи

Стаття надійшла / Article arrived: 03.04.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

козаків та селян почали трактувати як помсту за пригноблення. Допускали можливість проголошення незалежності на Лівобережній Україні, звертали увагу на релігійні відмінності. Конфлікти між русинами та поляками в Речі Посполитій суспільні діячі намагалися пояснити впливами Москви чи єзуїтів. Однак, незважаючи на перелічені зміни, ідея про польську націю, яка складається з поляків, литовців та русинів, залишалася однією з провідних у польській суспільно-політичній думці.

Ключові слова: польська суспільно-політична думка, Велика еміграція, Руське питання, Товариство Литовське та земель Руських, Польський національний комітет, Польське демократичне товариство, громада «Умань», «Готель Лямбер»

Цитування: Радецький Н. Руське (українське) питання в польській еміграційній суспільно-політичній думці 1830-1840-х рр. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 44-50.

1. Історіографічний огляд

Дослідження польсько-українських взаємин у сучасній українській та світовій історіографії набуває все більшої популярності. Основна увага дослідників, зазвичай, прикута до XX ст. або ж до епізодів протистоянь у попередніх епохах. Формування образу однієї нації щодо іншої залишається малодослідженою темою. На сучасному етапі є лише декілька досліджень, які торкаються запропонованої теми – Марцелія Гандельсмана (Handelsman, 1937), Славоміра Калембки (Kalembka, 1971), Феодосія Стебля (Стеблій, 1997), Стефана Козака (Козак, 2006-2007; Козак, 2012). Перелічені праці мають або дуже загальний зміст, або занадто вузькі, щоби зробити висновки та узагальнення про руське питання в 1830-1840-х рр. у польській еміграції. Наприклад, дослідження Марцелія Гандельсмана присвячене вивченню діяльності лише Адама Чарторийського. Славомір Калембка зробив більший акцент на поданні загальної діяльності польських суспільних діячів. Феодосій Стеблій у своїй статті звертався до політики Адама Чарторийського та участі в ній русинів. Дослідження Стефана Козака дещо дублюють одне одного і присвячені козацьким образам у зазначений період. Відповідно, наявні напрацювання істориків змушують розширити контекст дослідження, доповнити їх додатковою аргументацією та переосмислити.

2. Вступ до проблеми

Поразка Листопадового повстання 1830-1831 рр. в Королівстві Польському спричинила масову еміграцію польських політичних діячів, так звану «Велику еміграцію». Поляки-емігранти знайшли прихисток в Англії, Швейцарії, Бельгії, а головним осередком польської еміграції стала Франція. За кордоном польські політичні діячі утворювали нові політичні організації, розробляли нові політичні програми, а кінцевою метою їх діяльності було здобуття незалежності та повернення на батьківщину. Досягнути єдності політикам не вдалося. Замість

єдиної міцної політичної структури виникло декілька осередків. Умовно тодішні польські еміграційні політичні організації можна поділити на три течії: демократичну, революційну та консервативну (Kalembka, 1971).

Бонавентура Немойовський, останній голова повстанського уряду, у листопаді 1831 р. створив у Парижі Тимчасовий Комітет Польської Еміграції. Однак, через розбіжності в поглядах, калішани¹ в грудні 1831 р. утворили Польський національний комітет (ПНК)², очільником якого став Йоахим Лелевель³. Організація прагнула підняти повстання на території колишньої Речі Посполитої, скасувати панщину. У 1832 р. з Польського національного комітету вийшла частина молодих радикальних демократів, серед них Т.Креповецький, А. Гуrowsький, Я. Яновський, А. Пуласький. Вони в березні 1832 р. (Зашкільняк, & Крикун, 2002) утворили Польське демократичне товариство (ПДТ). Першим програмним документом Польського демократичного товариства став «Малий маніфест». Учасники товариства критикували діяльність шляхти та її ставлення до проблем селянства. Майбутня визволена Польща мала стати демократичною республікою з дотриманням основних громадянських прав, включно з правом власності. Члени ПДТ вірили в «братерство народів», тому намагалися зав'язати співпрацю з революціонерами та демократичними рухами в Західній Європі (Kalembka, 1971).

Ідей яacobинського радикалізму дотримувалися представники громад «Народ польський» («Lud polski»), «Умань» («Humań»). Ідеологами громади «Умань» були Т. Креповецький, А. Пуласький та С. Ворцель. Очільники громади прагнули домогтися звільнення територій колишньої Речі Посполитої від іноземної окупації й повного скасування поміщицької власності та передати землю у власність народу. Війна за незалежність мала одночасно бути революцією, яка покінчить з національним і соціальним гнобленням народу (Kalembka, 1971).

¹ Калішани - ліберальне політичне угруповання, переважно з Калішського воєводства, що діяло під проводом Бонавентури Немойовського.

² Польський національний комітет – польська політична організація в еміграції, заснована 5 грудня 1831 року в Парижі під керівництвом Йоахіма Лелевеля.

³ Йоахим Лелевель - польський історик-славіст, бібліограф, політичний очільник Польського національного комітету.

Представники консервативної течії гуртувалися навколо князя Адама Чарторийського⁴. Згодом течія отримала назву «Готель Лямбер». Очільник консервативної течії прагнув відновлення Речі Посполитої з конституційним устроєм, але з монархічною формою правління (Дильонгова, 2007). А.Чарторийський виступав за поступові та повільні реформи, які мали згладити соціальні конфлікти. Основними напрямками діяльності «Готелю Лямбер» була дипломатія, а також підтримка польської літератури та культури. А.Чарторийський робив спроби залучення до польського питання представників західноєвропейських країн, Англії та Франції, у боротьбі з Російською імперією (Kalembka, 1971).

Перебуваючи в західноєвропейських країнах, польські суспільно-політичні діячі змогли краще познайомитися з провідними суспільними ідеями того часу. Пізнаючи ідеї Французької революції, утопічно-соціалістичні концепції та інтерпретуючи їх, польські інтелектуали шукали причини поразки Листопадового повстання. Наслідком цього стало усвідомлення потреби переосмислення історії Речі Посполитої та взаємин між її суспільними верствами (Козак, 2012). Варто розуміти, що переосмислення минулого Речі Посполитої не стало масовим явищем. Серед тих, хто торкався цієї теми, було популярним звернення до політичних і соціальних причин падіння Речі Посполитої та поразки Листопадового повстання. У демократичних колах звертали увагу на необхідність покращення становища селян шляхом впровадження ряду соціальних реформ, а також надання громадянських прав тощо. У польському соціумі побутувала думка, що селян, незалежно від того, були вони поляками чи русинами, можна переконати брати участь у боротьбі за незалежність Речі Посполитої лише за умови запевнення майбутнього покращення їх становища (Świątek, 2014). Мало хто звертав увагу на етнічні чи національні відмінності між народами, які проживали на території колишньої Речі Посполитої. Поширеним було ігнорування національних, релігійних особливостей русинів, у яких у той час почалося національне відродження.

Зазвичай, при аналізі руського питання, у польській суспільно-політичній думці періоду «Великої еміграції» виділяють дві течії. Перша декларувала романтичні гасла й повагу до особливостей народів та регіонів. Тим не менше, коли йшлося про землі колишньої Речі Посполитої, представники цієї течії не уявляли, що литовський чи русинський народи можуть бути самостійними, окремо від польського, який вони трактували як «політичну націю». Друга течія, республіканського спрямування, спираючись на ідеологію Просвітництва, відмовлялася визнавати будь-які регіональні розбіжності між народами, що населяли території колишньої Речі Посполитої. Обидві течії об'єднувало переконання, що Річ

Посполита має бути відбудована в її колишніх кордонах (Świątek, 2014).

3. Основна частина

Формування польських політичних організацій супроводжувалося представленням локальних інтересів та переосмисленням русько-української проблематики. У грудні 1831 р. у Парижі було створене Товариство Литовське та земель Руських. Його очільником був Цезарій Плятер – учасник Листопадового повстання, польський політичний діяч в еміграції. Декларація товариства проголошувала: «І литвини з русинами утворили товариство литовсько-руське, щоб оголосити світові, що Русь і Литва поділяють долю Польщі, що нема Польщі без Литви і Русі, що Русь і Литва є Польщею». Подана цитата засвідчує, що в уявленні авторів декларації Річ Посполита – це держава, яка об'єднує різні народи, але разом вони становлять єдину націю: «Нехай раз і назавжди зникнуть відмінності провінцій та партій; є ми всі поляками». Збереження назв Русь і Литва мало більше символічне, ніж практичне значення. Ці назви, як зазначалося, мають нагадувати, з яких територій та етносів складається вільна та незалежна Польща (Plater, & Chodzko, 1832). Представникам товариства було надзвичайно важливо показати єдність земель колишньої Речі Посполитої, адже для них населення цих територій становило єдину польську націю. Товариство офіційно проіснувало до 1834 р. Незважаючи на короткий час діяльності, воно намагалося популяризувати ідею спільного повстання в землях колишньої Речі Посполитої. Учасники товариства зібрали матеріали для спогадів про повстання на території литовських та руських земель. Їх упорядкуванням займався Фелікс Вротновський. Фактично, головною ідеєю ставала консолідація населення колишньої Речі Посполитої, а метою – піднесення повстання, спрямованого на відновлення колись незалежної Речі Посполитої (Gadoń, 1902).

Згадана раніше громада «Умань» («Humań») в опублікованій у газеті «Нова Польща» («Nowa Polska») декларації пояснювала, що така назва обрана не випадково, адже пам'ять про криваві події в Умані 1768 р. має стати спокутою та підставою об'єднання між обома народами. Назва мала сприяти усуненню спільної неприязні (Temkinowa, 1957). Ключовою метою тексту було підкреслити необхідність спільної боротьби із загарбниками заради незалежності обидвох народів. Обрання назви «Умань» показує, що в свідомості польських суспільно-політичних діячів відбувалася трансформація. Варто звернути увагу на слушне зауваження С. Козака, що відбулося відкидання негативних оціночних суджень шляхетської історіографії щодо українських земель (Козак, 2012).

Серед представників Польського національного комітету варто виділити погляди історика Йоахима Лелевеля. Відомий польський

⁴ Адам Єжи Чарторийський - польський державний та політичний діяч, очільник консервативного напрямку в еміграції. Його паризький будинок (особняк Лямбер) став штаб-квартирою польської еміграції.

вчений та політичний діяч у «Маніфесті поляків, які знаходяться в Бельгії» 29 листопада 1836 р. зробив перелік народів, які належать до польської нації. Автор окремо вирізняв українців, кашубів, русинів, велико- та малополян, литвинів (Lelewel, 1864), які для нього були мешканцями певних територій, але загалом – поляками. Він стверджував, що незалежно від віросповідання, мови, кожен мешканець Речі Посполитої є «братом». Руська, литовська та польська мови від давніх часів побраталися (Lelewel, 1864). У діяльності Й. Лелевеля постійно простежується ідея спільності литовських, руських та польських земель. У промові на сесії сейму 24 січня 1831 р. історик стверджував, що ними завжди керував один дух, пробуджував до дії і керував їх кроками спільний інтерес (Lelewel, 1864).

Важливою складовою в об'єднавчих гаслах Й. Лелевеля було пробудження антимосковських настроїв. У промові від 25 січня 1834 р. історик відзначав, що Русь розташовувалася між двома протилежними формами правління. З одного боку – розвиток свободи в Речі Посполитій, а з іншого – деспотизм, втілений у московських царях. Русь, постійно переслідувана московськими царями, шукала допомоги Речі Посполитої, своєї сестри, і поєдналася з Литвою та Польщею (Lelewel, 1864). Не оминав увагою Й. Лелевель і релігійні питання. Унійне духовенство мало бути залучене до польської національної справи (Lelewel, 1864). Різниця між двома віросповіданнями не мала стати причиною ненависті чи відмови від братерської любові. Політик нагадував, що обидві конфесії в часи Речі Посполитої жили в злагоді, і єдині конфлікти, що виникали, були спричинені підбурюваннями єзуїтів. Варто розуміти, що історик у своїх дослідженнях ідеалізував Річ Посполиту та її минуле. Московська держава, а згодом Російська імперія, поставала bastionом деспотизму. Москва приносила смерть свободам та волі слов'ян. Автор говорить, що ця держава була створена з чужорідних для слов'янства елементів (Гриневиц, 2015).

Аналізуючи погляди ще одного представника Польського демократичного товариства Тадеуша Кремповецького⁵, можемо простежити, що автор намагався переосмислити минуле українського народу. Наприклад, у виступі 29 листопада 1832 р. в Парижі, присвяченому річниці Польського повстання, Т. Кремповецький повстання Наливайка, Павлюка, а згодом виступ Б. Хмельницького, трактував як народну помсту гнобителям, акцентуючи на соціальних моментах. Гонта, Дорошенко – це, в авторському судженні, – гроза гнобителів. Т. Кремповецький усіляко підкреслював волелюбність цього народу, яка в той час, як зазначав автор, проявлялася в жовнірських піснях, спогадах

про козаків (Gąsiorowska, 1953). Утім, звернення до руського питання зовсім не передбачало будь-яких проявів партикуляризму. Представник ПДТ зазначав, що Річ Посполита потребувала й потребує «диктатури думки». На думку автора, ця диктатура дозволила би стерти такі назви, як литвин, жмудин чи русин (Świątek, 2014). Автор вважав, що саме вони спричинили поділ Речі Посполитої. Головною ж ідеєю для нього було відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Відповідно, необхідно було усунути всі фактори, які могли заважати відродженню Речі Посполитої.

Серед інших представників Польського демократичного товариства варто виділити погляди Теофіла Вісьньовського⁶, які він виклав у нарисі «Панславизм чи всеслов'ящина» у 1843 р. Ідеї, вміщені в нарисі, ґрунтувалися на популярних у той час концепціях Йоганна-Готфріда Гердера⁷. Т. Вісьньовський підкреслював, що Русь і Польща є двома народами, яких давно поєднала історія і які мають об'єднатися в єдину державу. Лише подібне поєднання дозволить цим народам зайняти важливе місце в історії (Wiśniowski, 1843). Т. Вісьньовський підтримував слов'янофільські ідеї, які були популярні в той час, тому для нього об'єднання руського та польського народів в єдину державу було зрозумілим.

Ян Чиньський, учасник Польського національного комітету, а згодом — Польського демократичного товариства, на історичному конгресі 1835 р. в Парижі, який проводив Французький історичний інститут, виголосив промову «Який вплив на літературу, науку, мистецтво і цивілізацію Півночі та Сходу мали козаки». У ній історик наголошував на демократичному устрої, який панував серед козаків з моменту їх появи на берегах Дніпра. Він підкреслював козацькі чесноти та завзятість у боротьбі з Кримським ханством, Османською імперією та Московською державою. Не обходив увагою також і висвітлення позитивних сторін польсько-козацької співпраці. Причиною розколу, на думку Я. Чиньського, стали польська шляхта та єзуїти (Wokulska-Piotrowiczowa, 1932). Наслідком розколу були постійні козацькі повстання, апогеем конфлікту – виступ Богдана Хмельницького. Варто зауважити, що Я. Чиньський не намагався показати козаків як варварів і розбійників, що часто можна було зустріти в польській історіографії попередніх століть. Автор відзначав їхню волелюбність, мужність і шляхетність. Історик був стурбований падінням козацтва, наголошував, що ідея козацтва продовжувала існувати серед українського народу. Відповідно поляки, які віддані відродженню батьківщини, мали подати братню руку козакам, адже вони союзники. Козаки, як вважав Я. Чиньський, це сильний фактор у боротьбі за незалежність, що

⁵ Тадеуш Шимон Кремповецький (1798 - 1847) – польський публіцист, політичний діяч, учасник листопадового повстання.

⁶ Теофіл Вісьньовський (1805 - 1847) – польський політик, учасник листопадового повстання 1830-1831 рр., Краківського повстання 1846 р.

⁷ Йоганн-Готфрід Гердер (1744 – 1803) – німецький філософ, письменник, представник німецького Просвітництва.

допоможе звільнитися від ярма московської тиранії (Wokulska-Piotrowiczowa, 1932). Загалом подібні думки не були унікальними. Звернення до козацтва стало поширеним явищем. Найяскравіше козацька тематика висвітлена польськими письменниками, яких відносять до української школи в польській літературі. Звернення до козацької тематики та поява української школи – це безумовний вплив поширення романтизму (Мочульський, 1917).

Лідер «Готелю Лямбер» Адам Чарторийський до руського питання почав звертатися лише ближче до середини XIX ст. Як слушно зауважив Марцелій Гандельсман, цей прикордонний магнат мав багато земель, де проживали русини, однак у Петербурзі, Варшаві, Пулавах і Сеньаві він був частіше і довше, ніж у своїх маєтках. Відповідно, ні емоційно, ні інтелектуально не був особливо пов'язаним з тими землями та руським населенням (Handelsman, 1937). Лише зовнішньо- та внутрішньополітичні зміни змусили князя звернутися до руського питання. У промові від 29 листопада 1845 р. він зазначав, що серед поляків є упередження до русинів. А. Чарторийському було надзвичайно важливо усунути ці упередження (Czartoryski, 1847). Він стверджував, що русини зазнали найбільшого тиску від поневолювачів і проявили стійкість, гідну мучеників. Тільки через цей факт кожен із поляків мав би ставитися до русинів прихильніше. Не менш важливим було те, що багато поляків ведуть свій родовід від русинів. Можливо, князь таким чином натякав і на своє походження. Відповідно кожен поляк мав шанувати русинські звичаї та традиції. Доповнював свої думки наступним: польська мова наближена до руської, а також увібрала в себе руські співи, що спричинило збагачення першої. Русинів та литвинів А. Чарторийський вважав братами поляків і єдиним народом (нацією). Князь підкреслював, що вони, так само як і поляки, перебували під чужим ярмом і об'єднувала їх спільна справа – звільнення від загарбників (Czartoryski, 1847). А. Чарторийський, подібно до інших політичних діячів, визнавав народні особливості українців, однак всіх мешканців колишньої Речі Посполитої зачисляв до польської нації.

Багато уваги руській тематиці приділяв один із агентів А. Чарторийського – Міхал Чайковський⁸. Знаходимо цікаву характеристику цього політичного діяча та письменника: «Він був так глибоко пов'язаний з Україною, що навряд чи це зрозуміє нинішнє покоління» (Handelsman, 1937). Поет у 1839 р. написав статтю «Кілька слів про русинів у 1831 році» («Kilka słów o Rusinach w roku 1831»). Головною метою її було показати спільність русинів та поляків. Автор стверджував, що «тепер на Русі шляхтич і селянин відчують ненависть не один до одного, але до німця, москаля, нападників і загарбників нашої Вітчизни» (Czajkowski, 1930).

Міхал Чайковський хотів розвіяти міф, який, як він зазначав, існував у польському середовищі, що селяни не хотіли брати участі в повстанні спільно зі шляхтою. Аргументацію він будував на основі подій, які відбувалися в Житомирському повіті під час приготувань до Листопадового повстання. Селяни своїми діями показували бажання до участі в повстанні. Автор наводить приклад селянина, який просив взяти своїх синів до повстанських загонів (Czajkowski, 1930). Іншим прикладом підтримки повстання руським населенням було благословення, отримане від руського священника (Czajkowski, 1930). Виклад М. Чайковського був спрямований на постійне підкреслення бажання руських селян брати участь у повстанні, а також підтвердження їх любові до Речі Посполитої, що не зовсім відповідало реальності (Czajkowski, 1930). Ставлення Міхала Чайковського до українського населення додатково допомагає розкрити його виступ у 1835 р. у Парижі на конгресі європейських істориків «Який вплив на літературу Півночі та Сходу мали козаки». Українсько-козацька народна творчість звільнила польську літературу від чужоземних впливів (Wokulska-Piotrowiczowa, 1932). М. Чайковський прагнув воскресіння козащини задля майбутнього відродження слов'янських народів (Козак, 2006-2007). Тут можна помітити певний політичний підтекст. Козацькі традиції, потенційно для польських політичних кіл могли стати важливим елементом у боротьбі за відновлення Речі Посполитої. Адже як ми побачимо далі, серед представників «Готелю Лямбер» були ідеї та спроби відновлення козацтва.

Руське питання порушувалося також іншими представниками табору А. Чарторийського. Наприклад, у часописі «Трете травня» («Trzeci Maj») у 1840-х рр. з'являлися поодинокі висловлювання щодо політичної самостійності русинів, навіть допускалася думка, що після відродження Речі Посполитої під її егідою на території Лівобережної України з'явиться незалежна держава русинів (Стеблій, 1997).

Інтелектуальне переосмислення руського питання та України загалом серед представників «Готелю Лямбер» мало також практичний вимір. Представники цього табору намагалися залучити українське населення до повстання. Наприклад, важливим пунктом інструкції «Нотатки для мандрівника Руссю» («Notatkę dla jadącego na Ruś»), якою користувалися його агенти, було налагодження стосунків з викладачами Університету св. Володимира в Києві, адже там, окрім поляків, було також багато студентів із Лівобережної України та території донських козаків. У Наддніпрянській Україні та в землях колишніх Київського і Брацлавського воєводств інструкція закликала відновлювати козацькі традиції (Handelsman, 1937). Згаданий нами М. Чайковський планував створити козацькі військові формування з русинів, які проживали на

⁸ Міхал Чайковський (1804 - 1886) – польський письменник, політичний діяч, представник «української школи» в польській літературі XIX століття. Представник «Готелю Лямбер».

території Добруджі. Впливати на населення цієї території агент А. Чарторийського планував через православний монастир Чилін-дере Успіння пресв. Богородиці. Одним із найвідоміших агентів, який діяв на території Добруджі, був Антоній Ілінський. Важливим фактором агітації було переодягання в ченця та використання пропагандистського твору «Лист українця». Одним з аспектів пропаганди було поширення інформації про, те що серед польської шляхти немає ненависті до православного населення, а в разі відновлення Речі Посполитої пануватиме толерантність. Під час своєї роботи агенту рекомендувалося пояснювати конфлікти між шляхтою і селянством підступами московського уряду. Не обходилося без звеличення та ідеалізації минулого Речі Посполитої, агент мав розповідати, як чудово в країні жили селяни та козаки (Rawita-Gawroński, 1909). Романтизація Речі Посполитої, пошук зовнішнього ворога були поширеними гаслами серед політичних діячів шляхетського походження.

Руський фактор ставав надзвичайно важливим для польських консерваторів, тому варто також згадати ідеї Францішека Духінського, польського історика та соратника князя А. Чарторийського, який вважав, що більшу частину своїх зусиль варто було зосередити на українських землях. Суть заходів мала полягати в підтримці стипендіатів, польських рекрутів у російській армії, поширенні польської освіти серед населення. Історик прагнув відновити освітні ініціативи, схожі до тих, які існували при Адамі Чарторийському (Handelsman, 1937).

4. Висновки

З проаналізованого ми можемо побачити, що окремі польські політики в еміграції не завжди звертали увагу на етнічні та національні відмінності

між поляками та русинами. Чітко простежується, що руські землі уявлялися польськими політичними діячами лише як частина майбутньої відродженої Речі Посполитої. У поглядах польських емігрантів русинів-українців завжди зображали як невід'ємну частину польської нації. Лише після поразки Листопадового повстання можна побачити певні зрушення у свідомості еміграційних діячів. Наприклад, Й. Лелевель приділяв увагу відмінностям у віросповіданні. Серед представників консервативного напрямку "Готелю Лямбер" навіть лунали думки про можливість створення під егідою відновленої Речі Посполитої незалежної руської держави на Лівобережній Україні. Потенційна можливість надання незалежності Лівобережній Україні показує, що поляки, навіть консервативного спрямування, готові були йти на поступки русинам, але відновлення Речі Посполитої мало відбутися в кордонах 1772 р., хоч і розуміли, що русини-українці населяють не лише територію Лівобережної України. Тому представники окреслених політичних таборів продовжували вкладати в назву "русин" жителів руських земель (Świątek, 2014). Такий підхід сприяв утвердженню міфу про Річ Посполиту як державу багатьох народів. Польським суспільно-політичним діячам було важливо всіляко підкреслювати, що польська нація складається з поляків, литовців та русинів. Відповідно, розглядати русинів як окрему етнічну чи культурну спільноту було не вигідно. Адже, як зазначає Анджей Валіцький, звернення до етнічної-мовної спільноти спричинило б різке зменшення територій, які вважалися польськими, та ще більш різке зменшення кількості польського населення, якого нараховувалося 20 мільйонів (Walicki, 2009).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гриневич Т. Історична українська у творчості Йоахіма Лелевеля. Проблеми гуманітарних наук. серія «Історія». 2015. №36. С. 122–132.
- Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
- Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 759 с.
- Козак С. Народження нової суспільно-політичної думки про Україну. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 36. наук. праць. 2006-2007. №15. С. 418–425.
- Козак С. Реорієнтація польської думки, щодо України. Шевченкознавчі та порівняльні студії. 2012. С. 329–339.
- Мочульський М. Українська школа. Умовини її появи в польській літературі. 1917. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mochulskyi_Mykhailo/Ukrainska_shkola_Umovyny_ii_poiavy_v_polskii_literaturi.pdf.
- Стеблій Ф. Українці – співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст. Краківські українознавчі зошити. 1997. Т. V-VI. С. 260–276.
- Chajkowski M. Kilka słów o Rusinach w roku 1831. Ruch Literacki. 1930. R. 5. №10. S. 314–317.
- Czartoryski A. Mowy Xięcia Adama Czartoryskiego od roku 1838-1847. Paryż : W Drukarni i Litografii, Maulde i Renou, 1847. 125 s.
- Gadon L. Emigracja Polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego. Kraków : Spółka wydawnicza Polska, 1902. 375 s.
- Gąsiorowska N. (Red.). Wiosna Ludów. Teksty i materiały źródłowe. Warszawa. 1953. 564 s.
- Handelsman M. Українська політика кс. Адама Чарторийського przed wojną Krymską. Warszaw : Prace ukraińskiego instytutu naukowego, 1937. 174 s.
- Kalembka S. Wielka Emigracja: polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831—1862. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1971. 475 s.
- Lelewel J. Polska. Dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela. Poznań, 1864. T. 20. 639 s.
- Plater C., Chodzko L. Towarzystwo litewskie i ziem ruskich. Paryż : W drukarni A. Pinard, 1832. 2 s.

- Rawita-Gawroński Fr. Materiały do historii polskiej XIX wieku. Działność emigracyi z roku 1831 na terenie Turcyi do pokoju Paryskiego. Przewodnik naukowy i literacki. 1909. T. XXXVI. S. 622–626.
- Świątek A. Gente Rutheni, nazione Poloni Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2014. 509 s.
- Temkinowa H. (Red.). Lud Polski. Wybór dokumentów. Warszawa. 1957. 442 s.
- Walicki A. Naród, nacjonalizm, patriotyzm. (T. 1-4). Kraków, 2009. 534 s.
- Wiśniowski T. Panslawizm czyli Wszechsłowiańszczyzna, Pismo Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. 1843. T.3. S. 180–208.
- Wokulska-Piotrowiczowa J. Michał Czajkowski jako powieściopisarz. Wilno, 1932. 248 s.

REFERENCES

- Chajkowski, M. (1930). Kilka słów o Rusinach w roku 1831. *Ruch Literacki*, 5(10), 314-317.
- Czartoryski, A. (1847). *Mowy Xięcia Adama Czartoryskiego od roku 1838-1847*. Paryż: W Drukarni i Litografii, Maulde i Renou.
- Dyl'onhova, H. (2007). *Istoriya Pol'shchi 1795-1990 [History of Poland 1795-1990]*. Kyiv: Wydawnychy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya».
- Gadon, L. (1902) *Emigracja Polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*. Kraków: Spółka wydawnicza Polska.
- Gąsiorowska, N. (Red.). (1953). *Wiosna Ludów. Teksty i materiały źródłowe*. Warszawa.
- Handelsman, M. (1937). *Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską*. Warszaw: Prace ukraińskiego instytutu naukowego.
- Hrynevych, T. (2015). *Istorychna ukrajinika u tvorchosti Yoakhima Lelevelya [Historical Ukrainian in the Works of Joachim Lelevel]*. *Problemy humanitarnykh nauk. seriya «Istoriya»*, 36, 122-132.
- Kalembka, S. (1971). *Wielka Emigracja: polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831—1862*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kozak, S. (2006-2007). *Narodzhennya novoyi suspil'no-politychnoyi dumky pro Ukrayinu [The Birth of a New Socio-political Thought about Ukraine.]*. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. 3b. nauk. prats', 15, 418-425.
- Kozak, S. (2012). *Reoriyentatsiya pol'skoyi dumky, shchodo Ukrayiny [Reorientation of Polish Thought Towards Ukraine]*. *Shevchenkoznavchi ta porivnyal'ni studiyi*, 329–339.
- Lelewel, J. (1864) *Polska. Dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela*. Poznań.
- Mochul's'kyy, M. (1917). *Ukrayins'ka shkola. Umovyny yiyi poyavy v pol's'kiy literaturi [Ukrainian School. Conditions of its Appearance in Polish Literature]*. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Mochulskyi_Mykhailo/Ukrainska_shkola_Umovyny_yi_poiavy_v_polskii_literaturi.pdf.
- Plater, C., & Chodzko, L. (1832). *Towarzystwo litewskie i ziem ruskich*. Paryż: W drukarni A. Pinard.
- Rawita-Gawroński, Fr. (1909). *Materiały do historii polskiej XIX wieku. Działność emigracyi z roku 1831 na terenie Turcyi do pokoju Paryskiego*. Przewodnik naukowy i literacki, XXXVI, 622-626.
- Stebliy, F. (1997). *Ukrayintsi – spivuchasnyky politychnykh planiv knyazya Adama Chartoryys'koho shchodo Rosiyi v 40-kh pp. XIX st. [Ukrainians Were Complicit in Prince Adam Czartoryski's Political Plans for Russia in the 1940's. XIX Century]*. *Krakivs'ki ukrajinoznnavchi zoshyty*, V-VI, 260-276.
- Świątek, A. (2014). *Gente Rutheni, nazione Poloni Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Temkinowa, H. (Red.). (1957). *Lud Polski. Wybór dokumentów*. Warszawa.
- Walicki, A. (2009). *Naród, nacjonalizm, patriotyzm. (T. 1-4)*. Kraków.
- Wiśniowski, T. (1843). *Panslawizm czyli Wszechsłowiańszczyzna*, *Pismo Towarzystwa Demokratycznego Polskiego*, 3, 180-208.
- Wokulska-Piotrowiczowa, J. (1932). *Michał Czajkowski jako powieściopisarz*. Wilno.
- Zashkil'nyak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriya Pol'shchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dniy [History of Poland: From Ancient Times to the Present Day]*. L'viv: L'vivs'kyy natsional'nyy universytet im. I. Franka.

Philosophical Reflection on the Phenomenon of the COVID-19 Pandemic

UDC: 111+316.286: 616-036.21

DOI: 10.15421/172223

Shnitser MariyaPh.D., <https://orcid.org/0000-0003-2781-3928>, mariya.shnitser@uzhnu.edu.ua

Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

Abstract

The purpose of this publication is to consider the views of philosophers on the phenomenon of the COVID-19 pandemic and its impact on the lives of both individuals and society as a whole. Almost all philosophers who think and write about the COVID-19 pandemic today are convinced that it has changed the world forever. Its course witnessed the crisis of the current development phase of globalization, capitalism, and liberalism and unexpectedly, for many demonstrated the strengths of Chinese-style communism. The COVID-19 pandemic helped people know themselves better, as they opened their eyes to being creatures not omnipotent but fragile and limited. The pandemic reminded us all of the mortality that our lives depend on an incomprehensible combination of unforeseen circumstances. This has led people to believe solely in «naked biological existence». Captured by the fear of coronavirus infection, they voluntarily accepted the restrictions imposed by the authorities and supported a policy of social distancing, which provides for the replacement of interpersonal contacts with digital technological devices. We are talking about the limitation of living space and the forced existence of people in virtual reality. In today's pandemic world, the virtualization of all social contacts has become a guarantee of human security and is interpreted as a new manifestation of love and friendship. However, although social distancing is salvation in the context of the COVID-19 pandemic, it should by no means be considered a panacea for all human and social problems. High technology does not solve the problem of man as a person, because we are binary beings who, in addition to biological, have social needs – live communication and social contacts. The COVID-19 pandemic has destroyed the world we are used to. It made us pay attention again to the true value of human life and raised the need to decide what form the «new normality» will take in the post covid world.

Keywords: pandemic, COVID-19, philosophical reflection, man, society, social distance

Citation: Shnitser, M. (2022). Philosophical Reflection on the Phenomenon of the COVID-19 Pandemic. *Grani*, 25(2), 51-56

Філософська рефлексія феномену пандемії COVID-19

Шніцер Марія

Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

Анотація

Метою даної публікації є розглянути погляди філософів на феномен пандемії COVID-19 та її вплив на життя як окремої людини, так і суспільства загалом. Майже всі філософи, хто сьогодні розмірковує та пише про пандемію COVID-19, впевнені, що вона назавжди змінила світ. Її перебіг засвідчив кризу сучасної фази розвитку глобалізації, капіталізму і лібералізму та неочікувано для багатьох продемонстрував сильні сторони комунізму китайського зразка. Пандемія COVID-19 допомогла людині краще пізнати себе, адже відкрила їй очі на саму себе як на істоту не всемогутню, а тендітну та обмежену. Вона нагадала усім нам про смертність, про те, що наше життя залежить від незрозумілого поєднання непередбачених обставин. Це змусило людей вірити виключно у «голе біологічне існування». Перебуваючи у полоні страху зараження коронавірусом, вони добровільно прийняли запроваджені владою обмеження та підтримали політику соціального дистанціювання, яка передбачає заміну міжособистісних контактів цифровими технологічними пристроями. Мова йде про обмеження життєвого простору та вимушене існування людей у віртуальній реальності. У сучасному пандемічному світі саме віртуалізація будь-яких соціальних контактів стала гарантією безпеки людей та трактується як новий прояв любові та дружби. Однак, соціальне дистанціювання хоча і є порятунком в умовах пандемії COVID-19, в жодному випадку не варто вважати панацеєю від усіх людських та суспільних проблем. Високі технології не вирішують проблему людини як Людини, адже ми є бінарними істотами, які, крім біологічних, мають й соціальні потреби – живе спілкування та соціальні контакти. Пандемія COVID-19 зруйнувала звичний для нас світ. Вона не тільки змусила нас знову замислитися над тим, що є справжньою цінністю людського життя, але й поставила на порядок денний необхідність прийняти рішення про те, якої форми набуде «нова нормальність» у постковідному світі.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Ключові слова: пандемія, COVID-19, філософська рефлексія, людина, суспільство, соціальна дистанція

Цитування: Шніцер М. Філософська рефлексія феномену пандемії COVID-19. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №2. С. 51 - 56.

Вступ.

Однією з актуальних тем у сучасній соціальній філософії є глобалізація. Відсутність єдності думок вчених з різних її аспектів свідчить не лише про новизну цього явища, але й про недостатню вивченість цієї теми та необхідність її подальшого дослідження. Глобальним викликом сучасності є пандемія та масові захворювання населення. Доказом цьому слугує поява нових інфекційних хвороб та поверненням старих і, здавалося б, вже переможених людством загроз (чума, віспа, поліомієліт). Однією з найбільш смертоносних в історії людства стала пандемія COVID-19. Її історія розпочалася наприкінці 2019 р. з Китаю, а вже станом на січень 2022 року у світі було зареєстровано понад 357 млн. випадків захворювання та підтверджено понад 5,6 млн. летальних наслідків захворювання.

Уже сьогодні зрозуміло, що пандемія COVID-19 стала причиною серйозних політичних, економічних і соціальних потрясінь, зумовлених шокowymi наслідками масової смертності та запровадженнями державами світу обмежень, в тому числі політики соціального дистанціювання. COVID-19 змусив людей по-новому подивитись на себе, державу, суспільство та глобальний світ, у якому вони живуть. Пандемія кардинально трансформувала не лише політику, економіку, соціальні інститути, комунікації, але й поставила на порядок денний питання про радикальну зміну уявлень про «нормальність». Насамперед це торкнулося фундаментальної проблеми співвідношення індивідуального та суспільного, питання повноважень держави, влади та права у визначенні кордонів і балансу між ними. У цьому сенсі пандемія COVID-19, як справедливо відзначає Д. Голоушкін, започаткувала важливі зміни в системі «індивід – суспільство – держава» (Голоушкін, 2021). Вони потребують не тільки опису та характеристики, але й осмислення самої природи цього явища. А це вимагає філософського осмислення усієї нової ситуації, в якій опинилися людина (індивід), суспільство та держава. Невипадково, Всесвітній день філософії у 2020 році був присвячений значенню філософського мислення для вирішення проблеми пандемії COVID-19. Як тоді заявила Генеральний директор ЮНЕСКО О. Азуле, «якщо криза в галузі охорони здоров'я ставить під сумнів численні постулати наших суспільств, то філософія допомагає нам просуватися вперед, стимулюючи критичне осмислення існуючих проблем, які пандемія ще більше посилює» (Во время пандемии, 2020). Радикальні настрої та великі потрясіння у сучасному світі можуть спантеличити, але саме філософія дозволяє відступити на крок назад та побачити загальну картину проблеми.

Мета роботи – висвітлити погляди філософів на сутність пандемії COVID-19 та її вплив на життя як

окремої людини, так і суспільства загалом. Майже всі філософи, хто сьогодні розмірковує та пише про пандемію COVID-19, впевнені, що після неї людина і суспільство стануть зовсім іншими. Але що саме радикально зміниться – ясності у відповідях філософів поки що не має. Одні пророкують смерть глобалізації, капіталізму, лібералізму та відродження комунізму. Інші наголошують на тому, що людина в умовах пандемії втрачає власну ідентичність та змушена пристосовуватись до нових умов «соціального дистанціювання» й віртуального життя.

Виклад основного матеріалу.

Глобальний простір, що сформувався на принципах відкритості, посприяв стрімкому поширенню у світі епідемії COVID-19. Вона розпочалася зі спалаху коронавірусу наприкінці 2019 р. у китайській провінції Хубей, а вже у березні 2020 р. охопила абсолютну більшість країн світу. На думку дослідників, пандемія COVID-19 стала своєрідним попередженням людству щодо його хижацького господарювання на планеті Земля. Песимісти навіть кажуть, що це початок занепаду людської цивілізації. Оптимісти заперечують, вважають це завершенням колишньої цивілізації, на зміну якій приходить новий світоустрій. У будь-якому випадку пандемія COVID-19 стала глобальною проблемою, яка суттєво вплинула на поведінку та взаємини людей, функції держави. Як справедливо відзначає Г. Лавриненко, «пандемія COVID-19 поставила перед суспільством завдання визначитись і зробити вибір між універсальними закономірностями розвитку держав. Між тоталітарним контролем та свободами, а також між світовою солідарністю та націоналістичною ізоляцією» (Лавриненко, 2021).

Філософські рефлексії щодо природи та наслідків пандемії COVID-19 започаткував Д. Агамбена. На його думку, епідемія коронавірусу була «винайдена» владою з метою обмеження політичних свобод громадян. У своїй колонці «Винайдення епідемії» він апелює до статистики та розмірковує про необхідність вжитих карантинних заходів у Італії, критикує владу й медіа за поширення паніки серед населення. Д. Агамбен вважає, що епідемію COVID-19 активно пропагує влада – щоб з її допомогою обмежити права і свободи громадян, оскільки попередній масовий страх – страх перед тероризмом – вже не такий сильний (Agamben, 2020a). У своїх міркуваннях Д. Агамбен спирається на вчення М. Фуко про біополітику. Зокрема, у праці «Наглядати й карати: народження в'язниці» М. Фуко розглядав епідемії прокази та чуми в середньовічній Європі, як своєрідні підстави для започаткування практик політичного насильства.

Страх зараження, властивий людям, «які потрапили під вплив» інформаційної хвилі, Д. Агамбен асоціює з «голим життям», тобто простим

фізичним існуванням. У своїй колонці «Роздуми про чуму» філософ констатує, що люди, незалежно від переконань, з легкістю та без протестів прийняли усі обмеження, адже під впливом пандемії вони «більше ні в що не вірять, за винятком голого біологічного існування, яке має бути збережене за будь-яку ціну». У цьому він бачить велику небезпеку, оскільки «на страху втратити життя може бути побудована лише тиранія, лише жадливий Левіафан з оголеним мечем. Д. Агамбен вважає, що пандемія Covid-19 назавжди змінила світ та не вірить, «що принаймні для тих, хто зберіг мінімальну ясність розуму, можна буде повернутися до колишнього життя» (Agamben, 2020b).

Надзвичайний стан у сфері охорони здоров'я, викликаний пандемією COVID-19, Д. Агамбен розглядає як лабораторію, в якій триває підготовка до прийняття нових політичних та соціальних рішень (Agamben, 2020c). Розмірковуючи про соціальні наслідки пандемії, філософ звертає увагу на політику соціального дистанціювання. Мова йде про обмеження життєвого простору та вимушене існування людей у віртуальній реальності. На думку Д. Агамбена, саме соціальна дистанція стане тією моделлю політики, яка людські відносини у їхній фізичній формі замінить цифровими технологічними пристроями (Agamben, 2020d). Адже саме віртуалізація та медіація будь-яких соціальних контактів у сучасному пандемічному світі стане гарантією безпеки людей. Відтак, забезпечення можливостей дотримання соціальної дистанції стане базовим правом нової системи координат. При цьому Д. Агамбен не вірить в те, що суспільство, засноване на соціальному дистанціюванні буде гуманним та політично життєздатним (Agamben, 2020c).

Суспільство, яке пожертвувало свободою заради так званих міркувань безпеки, приречено людей на життя у вічному стані страху та незахищеності. Це вигідно владі, оскільки робить керування людьми легшим, ніж будь-коли в історії. «Якщо вже зараз, в умовах поступового занепаду ідеологій і політичних переконань, міркування безпеки дозволили громадянам прийняти обмеження свобод, які вони раніше не бажали приймати, то біобезпека виявилася здатною запропонувати абсолютне припинення всієї політичної діяльності та всіх суспільних відносин, як вищої форми громадської участі. У такий спосіб, ми можемо спостерігати парадокс, коли ліві організації, що традиційно обстоюють права й засуджують порушення конституції, беззастережно приймають незаконно встановлені міністерськими указами обмеження свобод, нав'язати які, не спадало на думку навіть фашистам» (Agamben, 2020d).

Філософські рефлексії Д. Агамбена феномену пандемії COVID-19 та її наслідків викликали жваві дискусії у наукових колах. Так, Ж.-Л. Нансі, який вивчав групові взаємодії людей, виступив з критикою поглядів Д. Агамбена на природу пандемії коронавірусу. У своєму тексті «Вірусний виняток» він наголосив, що коронавірус не є звичайним грипом, оскільки «здатний до значно більшої смертності».

Також філософ констатує згубний вплив пандемії на всю цивілізацію та стає на захист влади, яка змушена вдаватися до політики соціального дистанціювання. «Уряди – лише похмурі кати, а їх звинувачення – це радше відволікаючий маневр, а не політична рефлексія» (Nancy, 2020a).

На думку Ж.-Л. Нансі, коронавірус нас комунізує, «переносить на ґрунт рівності й об'єднує в потребі протидіяти йому разом. Те, що це передбачає ізоляцію кожного, – просто парадоксальний спосіб випробувати нашу спільність. Ми можемо бути унікальними лише поміж усіх. Якраз це формує нашу найінтимнішу спільність: розділений спільно сенс наших унікальних одиниць» (Нансі, 2020c). У період пандемії COVID-19 ми переживаємо ізоляцію як обмеження, хоча це своєрідний захист. Водночас це чудова нагода усвідомити те, що «ми – не самотні тварини» (Нансі, 2020c). Ми маємо потребу у спілкуванні та соціальних контактах. Крім того, раптове збільшення дзвінків, електронних повідомлень та інших соціальних потоків у час пандемії COVID-19 свідчить про наші страхи втратити соціальні контакти.

Розмірковуючи над злом, яке принесло до нашого суспільства пандемія, Ж.-Л. Нансі звертає увагу на поширену тезу про те, що виною цієї епідемії став сучасний капіталізм. Проте за цією критикою споживчого суспільства часто забувають, що саме капіталізм вже «щонайменше протягом семи століть був рушійною силою історії сучасного світу, який він сам створив і оформив» (Nancy, 2020b). І це той світ, у якому нам було комфортно жити. Можливо, цей світ нині занепадає, але поки що ми не маємо чим його замінити. Головним уроком пандемії COVID-19 Ж.-Л. Нансі вважає те, що вона відкрила людині очі на саму себе як на істоту не всемогутню, а тендітну та обмежену, але при цьому унікальну. «Усвідомлювати себе обмеженими істотами, позитивно, абсолютно, нескінченно і сингулярно обмеженими, а не безмежно всемогутніми – це і є унікальний спосіб надати сенс нашому існуванню» (Nancy, 2020b).

З критикою поглядів Д. Агамбена на пандемію COVID-19 виступив й словенський філософ С. Жижек. На його думку, людство має визнати пандемію COVID-19 частиною глобальної кризи усього нашого способу життя, від екології до нових суспільних протиріч. Ми повинні прийняти та змиритися з тим, що епідемії не спалахують, щоб потім зникнути, вони зберігаються, привносячи постійний страх та відчуття крихкості в наше повсякденне життя (Жижек, 2020a). Пандемія нагадує всім нам про смертність, про те, що наше життя залежить від незрозумілого поєднання непередбачених обставин. Справжня проблема, з якою ми стикаємося майже щодня, полягає не в тому, що ми можемо померти, а в тому, що наше життя просто зависає у невизначеності, викликаючи постійну депресію (Жижек, 2021c). Ситуацію ускладнює й те, що дистанційна робота в умовах пандемії сприяє «самоексплуатації» суб'єкта у «суспільстві вигорання». На думку філософа,

COVID-19 також спровокував епідемію ідеологічних вірусів: фальшиві новини (fake news), конспірологічні теорії та сплески расизму.

С. Жижек вважає епідемію коронавірусу атакою на глобальну капіталістичну систему, своєрідним сигналом про те, що ми не можемо продовжувати жити так, як жили досі, що нам потрібні радикальні зміни (Жижек, 2021d). Пандемія COVID-19 може стати точкою відліку для оновлення людської цивілізації на новій основі. На думку філософа, авторитарно-соціалістичний спосіб устрою держави в кризових ситуаціях за своєю сукупною ефективністю суттєво перевищує ринково-капіталістичну модель управління, засновану на нібито ринковому самоврядуванні в економіці, громадянському суспільстві та декларативній демократії у політиці. У результаті С. Жижек робить висновок про те, що епідемія коронавірусу може дати новий імпульс комунізму. Стара авторитарна логіка комуністичної влади Китаю та суворий підхід засвідчили свою ефективність у боротьбі з коронавірусною інфекцією. Пандемія коронавірусу засвідчила занепад неолібералізму, кінець глобалізму у його нинішньому вигляді та стала вирішальним аргументом на користь авторитарного світоустрою держав з урахуванням досвіду соціалістичного підходу в економіці, політиці та соціальній сфері. Він закликає визнати, що пандемія COVID-19 назавжди змінила наш спосіб життя. Тепер людству належить вступити у вкрай важкий і болісний процес прийняття рішення про те, якої форми набуває «нова нормальність». На думку філософа, ця побудова – не медична чи економічна проблема, а глибоко політична, оскільки в умовах пандемії людство змушене «винаходити нову форму всього нашого суспільного життя» (Жижек, 2020b). Він сумнівається, що «епідемія зробить нас мудрішими», але постійно припускає «прихід комунізму в результаті коронавірусу».

Ще у квітні 2020 року, реагуючи на спалах вірусу COVID-19, видатний німецький філософ та соціолог Ю. Хабермас в інтерв'ю газеті Frankfurter Rundschau зазначив, що «ніколи ще не було так багато знання про наше незнання та необхідність діяти й жити в умовах невизначеності» (Jürgen Habermas über, 2020). Пандемія похитнула те, що ми (як думали) знали, вона змусила нас усвідомити те, чого ми не знали, що не знали, і те, як ми боролися з нею, показало, чого ми не знали, що знали (всі наші припущення та заботи, які визначають наші дії, навіть якщо ми їх не усвідомлюємо). На думку С. Жижека, тут ми маємо справу не з безпосереднім переходом від незнання до знання, а з більш тонким переходом від незнання до знання того, чого ми не знаємо – позитивний зміст нашого знання залишається незмінним у цьому переході, зате ми отримуємо свободу дії (Жижек, 2021f).

Ю. Хабермас також мав рацію, коли вказав на невизначеність у «суспільній свідомості, підключеній до ЗМІ». Підключення до світу через цифрові технології значно розширює наші

знання, але водночас приводить нас до радикальної невизначеності (нас не зламали? хто контролює наш доступ до мережі? Чи читаємо ми фейкові новини?). При цьому ми потрапляємо в лабіринт відзеркалень думок інших, слідуємо за ними та стилізуємо свої думки відповідно до заданого шаблону. Наша велика перевага в тому, що ми знаємо, скільки ми не знаємо, і це знання про наше незнання відкриває нам простір свободи.

На думку С. Бенвенуто пандемія COVID-19 породила не тільки нові прояви любові та дружби («Сьогодні я проявляю свою любов до іншого тим, що тримаю її або його на відстані» (Ахмед, 2020)), але й започаткувала суттєві зміни в нашому повсякденному житті. Дистанційна робота вже зробила наші домівки офісами, онлайн торгівля поступово веде до ліквідації офлайн магазинів, а дистанційне навчання ставить під сумнів подальше існування шкіл у звичній для нас формі. «Загальна відлюдькуватість, викликана епідемією (точніше, спробами запобігти їй) стане нашим звичним способом життя» (Benvenuto, 2020). Однак, масовий перехід на дистанційну роботу створює хибні ілюзії про високі технології як про панацею. На думку М. Гузева, це буде ще однією, можливо, фатальною помилкою, адже «високі технологи не вирішують проблему людини як Людини, не можуть замінити безпосереднє людське спілкування, з якого, власне, і виросла чинна поки що людська цивілізація» (Гузов, 2020).

Викликана пандемією перерва у динамічному житті сучасної людини дала нам можливість замислитися і, можливо, змінити наше суспільство на краще, вважає С. Фласпелер. Саме час «скинути швидкість», звернутися до нашого внутрішнього світу, переглянути своє ставлення до суспільних цінностей (Немецький філософ, 2020). Нинішня криза та загальне затишшя – це подарована нам можливість замислитися та, можливо, переглянути окремі компоненти всередині капіталістичної системи, які давно стали предметом численних дискусій. С. Фласпелер вважає, що з філософського погляду якраз саме під час пандемії COVID-19 поняття щастя не завадило б розглянути уважніше. В античному уявленні про щастя основна роль відводилася моральності, моралі, тобто тільки засноване на моральних принципах життя могло вважатися повноцінним. У суспільстві споживання відбулося ототожнення особистого щастя з купівлею і споживанням матеріальних цінностей. Однак під час вимушеної ізоляції люди інтуїтивно зрозуміли, що справжнє щастя полягає не в купівлі нових речей. І це є позитивним наслідком кризи, викликаной пандемією COVID-19. Вона змусила нас знову звернути увагу на те, що є справжньою цінністю людського життя.

Висновки.

Філософські рефлексії з питань, пов'язаних з сутністю пандемії COVID-19 та її впливу на життя людини та суспільства започаткував Д. Агамбен. На його думку, пандемія коронавірусу була «винайдена» владою, щоб з її допомогою обмежити права і

свободи громадян та полегшити керування ними. Іншими словами, Д. Агамбен говорить про штучний характер пандемії та вказує на небезпеці, яку вона несе для суспільства, адже «на страху втратити життя може бути побудована лише тиранія». З цим не погоджуються Ж.-Л. Нансі та С. Жижек, які наголошуючи на високій смертності від COVID-19, говорять про природне походження пандемії. Ж.-Л. Нансі відзначає, що коронавірус нас комунізує, переносить на ґрунт рівності й об'єднує в потребі протидіяти йому разом. С. Жижек йде ще далі й робить висновок про те, що епідемія коронавірусу може дати новий імпульс комунізму, оскільки є переконливим аргументом на користь авторитарного світоустрою держав з урахуванням досвіду соціалістичного підходу в економіці, політиці та соціальній сфері.

Водночас Д. Агамбен, Ж.-Л. Нансі та С. Жижек сходяться в думках про те, що пандемія COVID-19 назавжди змінила світ. Д. Агамбен відзначає, що перебуваючи у полоні страху зараження коронавірусом, люди добровільно прийняли запроваджені владою обмеження та підтримали політику соціального дистанціювання, яка передбачає заміну міжособистісних контактів цифровими технологічними пристроями. На думку філософа, дотримання соціальної дистанції стане базовим

правом нової системи координат, навіть попри те, що суспільство засноване на ньому не буде гуманним та політично життєздатним. Ж.-Л. Нансі вважає, що політика соціального дистанціювання суперечить людській природі, адже «ми – не самотні тварини» й маємо потребу у спілкуванні та соціальних контактах. С. Жижек наголошує, що дистанційна робота в умовах пандемії сприяє «самоексплуатації» суб'єкта у «суспільстві вигорання». С. Бенвенуто звертає увагу на те, що політика соціального дистанціювання є породженням нових проявів любові й дружби в умовах пандемії, а загальна відлюдкуватість стане звичним способом життя людей та суспільства. Позитивним наслідком пандемії COVID-19 для людей С. Флапелер вважає можливість «скинути швидкість», звернутися до нашого внутрішнього світу, зрештою зрозуміти, що дійсно робить нас щасливими.

Таким чином, на думку закордонних філософів, пандемія COVID-19 зруйнувала звичний для нас світ. Вона нагадала людям, що вони є смертними, а не всемогутніми істотами. Змусила їх замислитися над тим, що є справжньою цінністю людського життя та поставила на порядок денний необхідність прийняти рішення про те, якої форми набуде «нова нормальність» у постковідному світі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ахмед А. Джорджо Агамбен: есеї про COVID-19 та критика навколо текстів. Your Art : website. 2020. URL: <https://supportyourart.com/stories/agamben-covid-19/>.
- Время пандемии без философских размышлений не обойтись. 2020. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/11/1390752>.
- Головушкин Д. Накануне Реформации: пандемия COVID-2019 как предиктор социальных и ценностных трансформаций. Социодинамика. 2021. №8. С. 42–55.
- Гузев М. Философско-хозяйственные уроки коронавируса COVID-19. Коронованная пандемия и зачарованный мир. Ростов-на-Дону; Таганрог: Издательство Южного федерального университета. 2020. С. 67–82.
- Жижек С. Что общего у коронавируса и протестов во Франции? 2020a. URL: https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/chtto-obschego-u-korona_virusa-i-protestov-vo-frantsii?fbclid=IwAR0mg_6EIJyp88BKZYP6R6-bLK4ppc_YE5i9s7_nqQG8_W8QV6eYjfovTR_U.
- Жижек С. Время строить новую нормальность. 2020b. URL: <https://politcom.org.ua/vremja-stroit-novuju-normalnost>.
- Жижек С. Как Дональд Рамсфельд поможет нам победить Ковид. 2021f. URL: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/kak-donald-ramsfeld-pomozhet-nam-pobedit-kovid>.
- Жижек С. Лесной царь Ковид: Почему группа "Рамштайн" во всем права (а Агамбен – нет). 2021c. URL: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/lesnoj-tsar-kovid-pochemu-gruppa-ramshtajn-vo-vsem-prava-a-agamben-net>.
- Жижек С. Омикрон и конец капитализма. 2021d. URL: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/omikron-i-konets-kapitalizma>.
- Лавриненко Г. Універсальні закономірності розвитку держав в умовах пандемії: уроки для пострадянського простору. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Том 24. №10. С. 34 – 40.
- Нансі Ж.-Л. Яким буде світ після пандемії? Комуновірус. Незалежний культурологічний часопис «І» : website. 2020c. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/nansi-komunovirus.htm>.
- Немецкий философ: Пандемия – это возможность замедлиться. Deutsche Welle : website. 2020. URL: <https://www.dw.com/ru/a-53004406>.
- Agamben G. L'invenzione di un'epidemia. Quodlibet : website. 2020a. URL: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>.
- Agamben G. Riflessioni sulla peste. Quodlibet : website. 2020b. URL: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-riflessioni-sulla-peste>.
- Agamben G. Distanziamento sociale. Quodlibet : website. 2020c. URL: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-distanziamento-sociale>.
- Agamben G. Biosicurezza e politica. Quodlibet : website. 2020d. URL: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-biosicurezza>.
- Benvenuto S. Welcome to Seclusion. European Journal of Psychoanalysis : website. 2020. URL: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>.

- Jürgen Habermas über Corona: «So viel Wissen über unser Nichtwissen gab es noch nie». Frankfurter Rundschau : website. 2020. URL: <https://www.fr.de/kultur/gesellschaft/juergen-habermas-coronavirus-krise-covid19-interview-13642491.html>.
- Nancy J.-L. Eccezione virale. Antinomie : website. 2020a. URL: <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>.
- Nancy J.-L. Mal- and power. The Philosophical Salon : website. 2020b. URL: <https://thephilosophicalsalon.com/mal-and-power/>.

REFERENCES

- Agamben, G. (2020a, Feb. 26). L'invenzione di un'epidemia. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>.
- Agamben, G. (2020b, Mar. 27). Riflessioni sulla peste. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-riflessioni-sulla-peste>.
- Agamben, G. (2020c, Apr. 06). Distanziamento sociale. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-distanziamento-sociale>.
- Agamben, G. (2020d, May 11). Biosicurezza e politica. Retrieved from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-biosicurezza>.
- Akhmed, A. (2020, Jun. 11). Dzhordzho Ahamben: esei pro COVID-19 ta krytyka navkolo tekstiv [Giorgio Agamben: Essays on COVID-19 and Criticism around the Texts]. Retrieved from <https://supportyourart.com/stories/agamben-covid-19/>.
- Benvenuto, S. (2020, Mar. 02). Welcome to Seclusion. European Journal of Psychoanalysis. Retrieved from <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>.
- Golovushkyn, D. (2021). Nakanune Reformatsyy: pandemiya COVID-2019 kak predyktor sotsyalnykh y tsennostnykh transformatsiy [On the Eve of the Reformation: the COVID-2019 Pandemic as a Predictor of Social and Value Transformations]. Sotsyodnyamika, 8, 42–55.
- Guzev, M. (2020). Fylosofsko-khoziaistvennye uroky koronavyrusa COVID-19. Koronovannaia pandemiya y zacharovannyi myr [Philosophical and Economic Lessons of the Coronavirus COVID-19. Crowned Pandemic and Enchanted World]. Rostov-na-Donu, Tahanroh: Yzdatelstvo Yuzhnoho federalnoho unyversyteta, 67–82.
- Jürgen Habermas über Corona: “So viel Wissen über unser Nichtwissen gab es noch nie”. (2020, Apr. 10). Frankfurter Rundschau. Retrieved from <https://www.fr.de/kultur/gesellschaft/juergen-habermas-coronavirus-krise-covid19-interview-13642491.html>.
- Lavrynenko, H. (2021). Universalni zakonomirnosti rozvytku derzhav v umovakh pandemii: uroky dlia postradianskoho prostoru [Universal Laws of State Development in a Pandemic: Lessons for the Post-Soviet Space]. Scientific and Theoretical Almanac Grani, 24(10), 34-40.
- Nancy, J.-L. (2020a, Feb. 27). Eccezione virale. Retrieved from <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>.
- Nancy, J.-L. (2020b, Apr. 04). Mal- and Power. Retrieved from <https://thephilosophicalsalon.com/mal-and-power/>.
- Nancy, J.-L. (2020c, Mar. 31). Yakym bude svit pislia pandemii? Komunovirus [What Will the World be Like after the Pandemic? Communovirus]. Nezalezhnyi kulturolohichniy chasopys «I». Retrieved from <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/nansi-komunovirus.htm>.
- Nemetskiy filosof: Pandemiya – eto vozmozhnost' zamedlit'sya [German Philosopher: Pandemic is an Opportunity to Slow Down]. (2020, Apr. 13). Deutsche Welle. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/a-53004406>.
- Vo vremya pandemii bez filosofskikh razmyshleniy ne obyotis' [During a Pandemic, Philosophical Reflection is Indispensable]. (2020, Nov. 19). Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2020/11/1390752>.
- Zhyzhnek, S. (2020a, Feb. 26). Chto obshcheho u koronavyrusa y protestov vo Frantsyy? [What do Coronavirus and Protests in France Have in Common?]. Retrieved from https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/chto-obshego-u-koronavirusa-i-protestov-vo-frantsii?fbclid=IwAR0mg_6EIYp_88BKZYP6R6-bLK4ppcYE5i9s7_nqQG8_W8QV6eYjfovTR_U.
- Zhyzhnek, S. (2020b, Dec. 10). Vremia stroyt novuiu normalnost [Time to Build a New Normal]. Retrieved from <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/vremja-stroit-novuju-normalnost>.
- Zhyzhnek, S. (2021c, Feb. 18). Lesnoi tsar Kovyd: Pochemu hruppa “Ramshtajn” vo vsem prava (a Agamben – net) [Forest King Covid: Why the “Ramstein” Group is Right in Everything (but Agamben is Not)]. Retrieved from <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/lesnoj-tsar-kovid-pochemu-gruppa-ramshtajn-vo-vsem-prava-a-agamben-net>.
- Zhyzhnek, S. (2021d, May 12). Omykron y konets kapytalyzma [Omicron and the End of Capitalism]. Retrieved from <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/omikron-i-konets-kapitalizma>.
- Zhyzhnek, S. (2021f, Jul. 24). Kak Donald Ramsfeld pomozhet nam pobedyt Kovyd [How Donald Ramsfeld Will Help Us Defeat Covid]. Retrieved from <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/kak-donald-ramsfield-pomozhet-nam-pobedit-kovid>.

Overcoming Existential Crises on the Way to Happiness: a Metaanthropological Approach

UDC: 17.023.34:141.319.8

DOI: 10.15421/172224

Sira LarysaPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8738-5772>, ms.larisa1771@gmail.com

Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The article examines existential crises and their overcoming on the way to happiness in the paradigm of metaanthropology. The types of existential measurements are considered as a movement from the ordinary existence of a person to the ultimate and transcendental being. It is revealed that overcoming existential crises is an integral part of the transformation of human consciousness, leading to personal and spiritual growth, a conclusion is made about the importance of their passage. The article describes the causes of occurrence and algorithms for solutions. A regularity in overcoming existential crises in order to find happiness is revealed. Based on the metaanthropological paradigm, the authors found that existential crises are divided into three levels; a superficial crisis for ordinary people with a sleeping consciousness, a crisis at the limit, requiring high tension, leading to the spiritual and personal plane of being and beyond, leading to awareness, unification, co-creation and love.

The purpose of the article is to explain the causes of existential crises and the importance of overcoming them. It has been established that happiness directly depends on overcoming existential levels.

Methods. The article uses the analysis of scientific works according to the topic; S. Kierkegaard's concept of human existence, M. Berdyaev's personalist methodology, E. Fromm's methodology of humanistic psychoanalysis, D. Murphy's interesting optimistic approach, the methodological potential of philosophical anthropology as N. Khamitov's metaanthropology. limit and meta-limit dimensions of being. In the context of metaanthropological approach, G. Marcuse's concept of "one-dimensional man" became fruitful for understanding existential crises and happiness in human existence of the everyday dimension of life

Findings. The multimethodological approach makes it possible to explain the dependence of the existential levels of human existence on existential crises, the pattern of their development and ways to overcome them. It has been established that overcoming existential crises, a person has the opportunity to move to a higher, conscious level of being and experience a higher level of happiness. Thanks to the passage of existential crises, a person has the opportunity to realize himself as a person and live in a state of co-creation and love.

Keywords: existence, existential crises, existential dimensions, metaanthropology, transcendence, ordinary, ultimate, transcendent being

Citation: Sira, L. (2022). Overcoming Existential Crises on the Way to Happiness: a Metaanthropological Approach. *Grani*, 25(2), 57-64.

Подолання екзистенційних криз на шляху до щастя: метаантропологічний підхід

Сіра Лариса

Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)

Анотація

У статті досліджуються екзистенційні кризи та їх подолання на шляху до щастя у парадигмі метаантропології. Розглядаються види екзистенційних вимірів як рух від буденного буття людини до граничного та метаграничного буття. Виявлено, що подолання екзистенційних криз є складовою трансформацією свідомості людини, що веде до особистісного та духовного зростання, робиться висновок про важливість їх проходження. У статті описані причини виникнення криз та алгоритми рішень. Виявлена закономірність у подоланні екзистенційних криз для набуття щастя. На основі метаантропологічної парадигми авторами встановлено, що екзистенційні кризи поділяються на три рівні; поверхнева криза для буденних людей зі "сплячою" свідомістю, криза на межі, що вимагає високої напруги, та виводить на духовний і особистісний план буття і метаграничний, що веде до усвідомленості, об'єднання, співтворчості та любові.

Мета статті полягає у поясненні причин виникнення екзистенційних криз та важливості їх подолання. Встановлено, що щастя безпосередньо залежить від подолання екзистенційних рівнів.

Методи. У статті використовується аналіз наукових праць згідно теми; плідною виявилася концепція людської екзистенції С. К'єркегора, персоналістична методологія М. Бердяєва, методологія гуманістичного психоаналізу Е. Фромма, цікавий оптимістичний підхід Д. Мерфі, методологічний потенціал філософської антропології як

Стаття надійшла / Article arrived: 23.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

метаантропології Н. Хамітова, за допомогою якої екзистенційні кризи розглядаються в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття. В контексті метаантропологічного підходу, плідним став концепт «одномірної людини» Г. Маркузе для осмислення екзистенційних криз та щастя в бутті людини буденного виміру буття, також з'ясовано, що антропологія як метаантропологія в соціогуманітарному знанні розкриває екзистенційні виміри та представляє різні шляхи розвитку.

Новизна статті полягає у евристично цінному підході метаантропології, завдяки якому були розглянуті види екзистенційних вимірів як рух від буденного буття людини до граничного та метаграничного буття, з урахуванням трансформації екзистенційних криз.

Висновки. Мультиметодологічний підхід дозволяє пояснити залежність екзистенційних рівнів людського буття з екзистенційними кризами, закономірність їх розвитку та шляхи їх подолання. Встановлено, що долаючи екзистенційні кризи, людина має можливість перейти на більш високий, усвідомлений рівень буття та відчутти вищий рівень щастя. Завдяки проходженню екзистенційних криз людина має можливість усвідомити себе як особистість та жити у стані співтворчості та любові.

Ключові слова: екзистенція, екзистенційні кризи, екзистенційні виміри, метаантропологія, трансценденція, звичайне, граничне, безмежне буття

Цитування: Сіра Л. Подолання екзистенційних криз на шляху до щастя: метаантропологічний підхід. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 57 - 64.

Введение.

Феномен счастье признается разными отраслями науки как экзистенциальное переживание радости от полноты жизни, состояния высшей осмысленности бытия, и рассматривается в концепции философской парадигмы антропологии как цель метаантропологии.

Любая эпоха утверждала свой вкус счастья. Современная эпоха столкнулась с массой кризисов и основополагающими из них являются экзистенциальные кризисы.

Понятие «экзистенция» в переводе с латинского языка, подразумевает «существование». Экзистенциальный кризис – это особое, граничное состояние бытия и бытия на пределе. Преодолеть данный кризис можно только при условии выхода за его пределы. Перевод с греческого языка – «поворот». Благодаря осознанности, человек способен на радикальные изменения в своей жизни.

Экзистенциальный кризис – это явление современного мира, распространившееся большей частью на Западе. В древние времена, люди живущие племенами, общинами не имели таких проблем, какие выпали современному человеку. Чем лучше и больше удовлетворены базовые потребности людей (еда, безопасность), тем масштабнее наблюдаются экзистенциальные кризисы.

Когда базовые ценности меняются или заменяются временными, нарушается стабильность, появляется неопределенность, вследствие чего нарастает тревога, возрастает неуверенность, увеличивается страх и вместо радости и счастья человек сталкивается с переживаниями, трудностями, ведущие к депрессии и болезням. Для выхода из дисбаланса нужна гармонизация. Решение гармонизации данного дисбаланса находим в изучении экзистенциальных измерений; философской парадигмы метаантропологии.

Современный научно-технический прогресс своим ускоренным развитием все больше и больше опережает моральные, нравственные и духовные сферы жизнедеятельности человека. Возникший материально-духовный дисбаланс привел к экзистенциальным кризисам. Дисгармоничное

развитие человека прогрессирует и влечет за собой массу проблем во многих сферах его жизнедеятельности. Нарастание экзистенциальных кризисов растет с каждым годом и требует незамедлительных решений. Каждый человек желает быть счастливым, и именно экзистенциальные кризисы являются призмой на пути к счастью. Не преодоление данных кризисов ведет к страданиям, а преодоление ведет к дальнейшему духовному росту и счастью.

Цель статьи – объяснение причин возникновения экзистенциальных кризисов и важности их преодоления.

Актуальность данной проблемы заключается в решении поэтапных преодолений или предотвращения данных кризисов. Поскольку счастье зависит от прохождения экзистенциальных кризисов и трансформационной осознанности.

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме показывает последовательное ее раскрытие и возможность ее решений. Поднимались вопросы о важности экзистенциальных переживаний для развития личности (Серая, 2020, с. 132-138). Были описаны возможности достижения счастья людей Востока и Запада в трехуровневой парадигме метаантропологии (Серая, 2021, с. 68-74). Исследования базируются на работах философов А. Камю, М. Хайдеггера, Ж. П. Сартара, К. Ясперса, В. Франкла, С. Кьеркегора, Ф. Ницше, А. Сумедо, Д. Мэрфи, Э. Фромма, Г. Маркузе, а также на фундаменте метаантропологии и развитии современной украинской философии на основе идей позднего М. Шелера, М. Бердяева, В. Шинкарука. Эвристически ценным стал методологический подход философской антропологии как метаантропологии, разработанный членом-корреспондентом Национальной академии наук Украины Н. Хамитовым, с помощью которого счастье рассматривается как триада обыденного, предельного и запредельного измерений бытия. Что позволило наиболее глубоко проанализировать проблематику экзистенциальных кризисов на основе обыденного, личностного и философского мировоззрения, а так же пути их преодоления.

Изложение основного материала.

Экзистенциальный кризис — это внутренний конфликт накопившихся разногласий. Данный процесс, нуждается в духовной трансформации, трансцендировании человека на более высокий уровень развития. Счастье неразрывно связано с экзистенциальными измерениями человеческого бытия, для понимания причины порождения экзистенциальных кризисов и влияния их на человека необходимо с ними ознакомиться. «Фундаментальные экзистенциальные измерения человеческого бытия формируются под воздействием волевых импульсов. Обыденное измерение бытия человека создается волей к самосохранению и продлению рода, предельное — волей к власти, познанию и творчеству, запредельное — волей к любви и свободе в ее единстве» (Хамитов, 2016, с. 210).

Счастье для людей обыденного бытия — это обладание базовыми, материальными ценностями: еда, жилье, одежда, зависящие от внешних причин, природных условий, здоровья и даже настроения. Несамостоятельное мышление ведет к зависимым или со-зависимым отношениям. Такой человек зависим от мнения большинства людей. Для таких людей семья, религия и идеология в социальной среде определяют основные ценности. Надежда является путеводной звездой для людей обыденного бытия. Они готовы ждать помощи от других, и верят, что для их собственного счастья нужен «кто-то». Э. Фромм в своем произведении «Бегство от свободы» констатирует, что: «та же идентичность с природой, племенем, религией дает индивиду ощущение уверенности» (Фромм, 2012, с. 112). Стабильность является важным фактором в жизни людей этой категории. Г. Маркузе в своем произведении «Единомерный человек» отмечает, что массовая культура порождает новый вид человека — «одномерного» человека» (Маркузе, 2002). Счастье для человека обыденного бытия достигается гедонистическим путем; благодаря разным удовлетворениям его потребностей в большей степени физиологических. Телесные и материальные удовольствия превращаются в потребность.

Д. Мэрфи в своей работе «Духовная сила человека» разъясняет, что: «человечество можно разделить на два вида, на спящих и пробужденных — и, конечно, небольшую промежуточную группу» (Мэрфи, 2014, с. 75). Мир спящего человека — это ограниченность ощущений тела — еда и секс. Подавляя одно, становишься зависимым от другого. Данное удовольствие не что иное, по мнению Д. Мэрфи, как самое большее высвобождение из напряженного состояния. «Спящий человек живет от одного удовольствия до другого. Он просто бросается от одного ощущения к другому. Он живет ради небольших волнений; его жизнь очень поверхностна. В ней нет глубины, в ней нет качества. Он живет в мире количества» (Мэрфи, 2014, с. 75). Считаю это не жизнью, а существованием. Это больше напоминает существование различных видов животных. Наиболее

частой ошибкой является потакание своим желаниям, которые только на время облегчают условие жизни.

Позитивная психология, завоевавшая высокую популярность на Западе, стараясь таблеткой облегчить страдания людей, на короткий период времени добивается изменения эмоционального состояния «гормонами счастья» благодаря воздействию (серотонина, дофамина, эндорфина, окситоцина, норадреналина...). По мнению доктора медицинских наук, профессора А. Базилевича, человеку нужно иметь в гармонии пять «С»: — смех, сладкое, спорт, секс, сон, которые могут запустить определенные химические процессы в мозгу человека для обеспечения положительных эмоций (Базилевич, 2020, с. 30). Однако без осознанности самой ситуации, причин возникновения проблемы, решить проблемы удается только временно.

Человек с детским, потребительским мировоззрением, характерной чертой которого есть безответственность, прежде всего, нуждается в критическом мышлении, личностном росте и нахождении собственной цели в жизни.

Рассматривая человека обыденного бытия, в первую очередь видим заботу о себе, своем роде, семье, но семейные отношения не имеют гармонии.

Обыватель, создавая семью, автоматически становится зависимым или со-зависимым от другого человека. Собственное удовольствие зависит «от других». Зависимый партнер автоматически превращается в вещь, и ревность является атрибутом их отношений. У обоих партнеров в зависимых отношениях нет свободы и нет любви. Отношения, основанные на контроле и ограниченной свободе, рано или поздно деформируются. Подобное мнение мы находим у Э. Фромма: «любовь владеющая (по типу «иметь») заявляет о своих правах собственности, стремится контролировать свой объект; она угнетает, сковывает и душит, то есть убивает вместо того, чтобы оживлять» (Фромм, 2010). Чувство внутреннего одиночества вызывает страх. Именно «страх-боязнь» по определению С. Кьеркегора сковывает людей обыденного бытия (Кьеркегор, 2010, с. 20). Последствия подобной жизни ведут к проживанию не своей жизни. Такой человек способен работать на не любимой работе, заниматься не любимым делом. Накопившееся неудовлетворение рано или поздно ведет к экзистенциальному кризису. Только кризис способен закрыть дверь прошлого и открыть дверь в будущее.

Неудовлетворенность жизнью людей обыденного бытия ведет к начальному этапу экзистенциальных кризисов первого уровня — поверхностный кризис, в результате которого, из-за отсутствия желаемого, происходит разочарование. Человек привыкший взаимодействовать с миром по принципу; «взять — дать», «ты мне — я тебе», не получая ожидаемого результата, неминуемо начинает испытывать беспокойство, недовольство, разочарование ведущее к кризису.

Основными причинами недовольств является

неудовлетворение материальными благами, вследствие чего перекладывается ответственность на «кого-то» (члены семьи, друзья, сотрудники, государство...). Индивидуализм и эгоизм становятся главными виновниками возникших проблем. По мнению Н. Бердяева «В индивидуализме свобода получает ложное направление и теряется. Индивидуальность и ее свобода утверждаются лишь в универсализме» (Бердяев, 2018, с. 189).

Любой кризис – это противоречие, неудовлетворение и чтоб его преодолеть, нужны духовные силы. Причинами могут стать различные изменения; пошатнувшаяся стабильность, привязанность и даже привычка. В современном мире разногласия в семье, на работе не минуемы, но сильный духовный потенциал, словно ветер, способен развеять проблемы и унести за пределы данных событий. Человек, надеющийся на удачу или кого-то, временно остается на плоту надежды пережидать неожиданную бурю событий, но для победы нужны кардинально новые решения, а для этого необходимо иметь силу духа, цель, веру.

Для выхода из кризиса необходимо вначале осознать, а потом извлечь пользу из своих несчастий и страданий, а позже кардинально изменить свои желания, привычки, поступки.

Счастье тесно связано со смыслом жизни, но именно кризис заставляет человека задуматься и принять нужное решение. Для преодоления поверхностного кризиса (начального уровня), для человека обыденного бытия, необходимы волевые качества и вера в успех. К. Ясперс в работе «Разум и экзистенция» пишет: «В самом счастливом случае необходимо сохранять знание о всегда грозящей нам беде, в самом по видимости безнадежном случае не забывать о пространстве возможного и питать надежду, с активностью творчества...» (Ясперс, 2013, с. 326). Понятие надежды, как ожидания помощи от других, необходимо подкрепить верой, уверенностью своих возможностей, не заикливаться на себе, своих желаниях, а направить собственные усилия на сострадания и помощь другим.

В книге «Счастья внутренней тишины», мыслитель говорит: «Сострадание рождается из счастья и понимания... Прикасаясь к страданиям, мы воспитываем в себе сострадание и возможность распознавать счастье, когда оно возникает. Если мы не соприкасаемся с болью, то не можем знать подлинное счастье. Итак, мы духовно обогащаемся, когда сталкиваемся со страданием». По мнению буддистского философа А. Сумедо: «Сострадание – противоядие от гнева и депрессии». (Тик, & Сумедо, 2018, с. 98). Не нужно бояться боли, трудностей, это новый, ранее неведанный путь к сочувствию через сострадание.

Пока сознание не окрепло, мировоззрение остается на уровне ребенка без потребности к развитию, а поиск острых ощущений (еда, алкоголь, наркотики, игры, развлечения, телевидение) приносят временные материальные и телесные удовольствия,

в этом случае кризис не грозит. По мнению С. Кьеркегора: «Непосредственность в основе своей не имеет никакого Я, не осознает себя» (Кьеркегор, 2014, с. 5). Кризис грозит только с нарастанием осознанности, когда человек начинает задумываться над самыми экзистенциально важными вопросами в своей жизни.

Психотерапевт И. Ялом в своей работе «Экзистенциальная психотерапия» определил четыре важных критерия; смысл жизни, смерть, одиночество и свободу назвав их экзистенциальными данностями (Ялом, 1999). Погружаясь в себя, ища в недрах забвения собственное Я, возникают мучительные вопросы, на которые человек ищет ответы всю жизнь. Чем глубже копает, тем сложнее принять себя прежним. Обыватель не отчаивается, иллюзия материального мира не пускает его сознание углубиться внутрь себя. Только когда происходят травмирующие события для его души и касаются сознания, когда страх становится экзистенциальным, может произойти раздирающее отчаяние. Поскольку отчаяние относится к духовной категории, к нему, словно к огню нужно отнестись бережно, осмысленно, осознанно. Отчаяние для обывателя может быть как трагичным, так и путем надежды, с последующей перспективой выйти на путь веры, а значит найти выход на другой уровень бытия.

Трагичный путь отчаяния – это путь утешения и обвинение других. Духовный путь – это тернистая дорога, переходящая от надежды, к вере и к любви. Надежда словно перевал предусматривает признание своих ошибок, вера предоставляет возможность нового пути в гору, а путь любви, это долгожданная поляна, объединяющая тех, кто сумел до нее добраться. Вот почему так важно не погрузиться в состояние жалости к себе, обвиняя других, а через страхи, боль, страдания, преодолеть и идти дальше. Чтобы отчаяние, словно вирус стал сродни прививки, а не поглотил самого себя, необходим духовный рост. «Отчаяние, эта болезнь Я, «смертельная болезнь» – писал В. Кьеркегор (Кьеркегор, 2014, с. 6).

Начальный уровень экзистенциального кризиса может идти путем эгоцентризма или духовности. Замыкаясь на себе – это инволюционный путь, а путь духовного, личностного роста, является эволюционным, и тогда своеобразная «точка бифуркации», становится отправным пунктом в новое, предельное измерение. Благодаря мнимым несчастьям и осознанности, человек выходит на новый уровень бытия. Ж. П. Сартар считал, что человек мыслящий должен ответить для себя на три категории человеческого существования: «делать», «иметь», «быть». (Сартар, 2000, с. 98). «Спящему» человеку кризисы не страшны, они переживаются при пробуждении. Развитие человека – это непрерывный труд. По мнению Ф. Ницше: человек должен научиться любить там, где ненавидел, и наоборот (Ницше, 2018, с. 289).

В отличие от обыденного бытия, предельное бытие есть измерение человеческого бытия, в

котором происходит сознательный выход за пределы обыденности. Чаще всего это бытие выступает существованием трагического рождения личности. Потому что рано или поздно, сознательно или подсознательно человек стремится к свободе (Хамитов, 2017).

Если ценностное качество обыденного бытия – это «иметь», то с появлением духовности и выходом в состояние предельного бытия человек переходит в новое качество «быть». Жажда свободы, власти, ведет человека на новые рубежи личностного роста.

Экзистенциальный кризис предельного бытия переживается глубоко и трагично. Человек, находящийся на пределе своих возможностей и не уверенный в результате своих действий может оказаться в тупике. На помощь преодолению экзистенциальных кризисов предельного бытия приходит осознанность. Через осознание своей ценности в мире, человек стремится к целостности и гармоничной жизни. Основным критерием внутренней трансформации является духовность. Для гармонизации необходима внутренняя наполненность и внешняя открытость миру. Экзистенциальный кризис ведет к переоценке прошлых действий и приводит к новому наполнению, а как следствие к трансценденции. Этот не простой процесс подвластен людям сильных духом. Помочь преодолеть кризис личностного роста могут сильные духом личности. Для этого нужен постоянный духовный рост.

Следующим шагом выхода из экзистенциального кризиса, чтобы человек не был замкнут на себе; - необходимо разомкнуть внутреннюю систему и выйти наружу. Гармоничное состояние можно удержать только при взаимодействии с миром. Не задерживаться на пути под названием «Надежда», а смело идти по дороге «Вера».

С точки зрения философии, эффект трансцендирования предполагает выход из замкнутой системы наружу, вследствие чего, создается дополнительный потенциал. Создавая блага кому то, мы автоматически создаем их для себя. Перенаправляя вектор сознания от себя во внешний мир, на короткое время устойчивость может пошатываться, для этого необходима глубинная наполненность благими намерениями и осознание своего предназначения для пользы миру. Синтезируя глубинные экзистенциальные переживания, взаимодействуя с материальным миром во благо мира и эволюции, вырабатывается новый дополнительный потенциал, (прилив сил, воодушевление, вдохновение). Как следствие, происходит расширение сознания во внешнем мире. Для трансформации собственных возможностей необходимо новое погружение в себя. Важным аспектом является не остановиться, не скатиться назад, а войти в новые пределы бытия. Данная трансформация предполагает выход во внешний мир, во благо других живых существ. Если не стать на духовный путь, устремленный благими намерениями, человек неминуемо столкнется с кризисом.

Поскольку новое экзистенциальное измерение человеческого бытия создается волевым импульсом, то изменив привычные стереотипы привязанности, стабильность, человек предельного бытия имея лидерскую стратегию, становится ведомым идеей свободы, волей к власти. Воля к познанию и творчеству делает человека хозяином бытия. Именно творчество, становясь на рельсы вдохновения, может помочь преодолеть новые экзистенциальные рубежи бескризисно.

«Экзистенция разума делает существование рискованным, но не авантюрой» - писал К. Ясперс в работе «Разум и экзистенция» (Ясперс, 2013, с. 311). Именно крепкий разум благодаря духовности позволяет сделать новый прорыв. Неокрепший разум в состоянии невежества и слабым духовным потенциалом впадает в иллюзию и поддается авантюрам.

Путь предельного бытия предусматривает два пути; на основе эгоизма или альтруизма. Человек, желающий славы и величия, выбравший путь эгоизма, направляет свой потенциал в замкнутую систему внутрь себя и как следствие экзистенциальный кризис неминуем.

Второй путь – это направление в сторону альтруизма, тогда человек руководствуется духовными принципами, во благо живущих на Земле и способен двигаться намного дальше.

Для выхода из кризисных ситуаций, на помощь приходят психологи, социальные службы, философы. Психологи предлагают гармонизацию физического и психического состояния, для снятия в первую очередь эмоционального напряжения применяя трансформационные техники; Б. Хеллингера, гештальт, арт-терапию... Социальные службы организуют различные агитационные бригады, волонтерские движения и т.д. Люди физически вовлекаются в общественное дело. Роль философии заключается в трансформации сознания путем знаний, творчества, благодаря инсайту и катарсису. Различные подходы имеют цель привести человека к целостности, осознанности, а значит к счастью. Современные мыслители Р. Пурий и У. Луц в своей книге «Планирование счастливой жизни» пишут: «настоящее счастье возникает на пересечении трех уровней: биологического, социального и духовного» (Пурий, & Луц, 2019, с. 37).

Чем больше система, тем мощнее нужна надсистема и именно философия, как никакая другая наука, имеющая связь с духовным составляющим, готова к решению данных вопросов.

Философская парадигма метаантропологии целостно охватывает все необходимые аспекты бытия. У человека всегда есть выбор: 1. оставаться в замкнутой системе бытия; ограниченным пространстве и хвататься за внешние, временные, удовольствия, идти дальше путем эгоизма и сражаться, бороться, постоянно преодолевая препятствия, демонстрируя себе и миру новые подвиги, доказывая новые возможности или идти путем творчества и знаний

2. держаться «серединного пути»; руководствуясь интуицией, найти тропу своего предназначения, путь ведущий к исполнению своей мечты, желаний без борьбы, насилий, порабощений, а руководствуясь созиданием, творчеством, 3. не останавливаясь на достигнутом продолжая идти вперед, стремясь к объединению сотворчеству, любви. Третий путь, это путь, доступный людям прошедшим два предыдущих.

Искусство жизни заключается в нахождении своей дороги, на протяжении которой человек творит, знает смысл своего предназначения и все что он делает, создает с любовью во имя эволюции, в сотворчестве с единомышленниками. Данный путь не означает легкий путь, но его можно назвать осознанным. Источник воды проходит пороги, наполняясь каплей за каплей, вливается в реку, проходя постоянные трансформации. Вбирая предыдущий опыт, нужно не стоять, а продолжать идти дальше. По мнению современного мыслителя, Тик Нат Хана: «Нам нужно тщательно исследовать непостоянство, неудовлетворительность и безличность (аникку, дукку и анатту) ... В результате такой работы мы обретаем мудрость» (Тик, & Сумедо, 2018). Для постижения мудрости нужна внутренняя трансформация. «Там где разум дает пространство, исчезают иллюзии, проходят упоение и дикость. Существование становится экзистенцией, преданной смыслу в его трансцендентной соотнесенности (Ясперс, 2013, с. 311).

Этот экзистенциальный уровень в метаантропологии определяется как запредельное бытие благодаря волевому стремлению к любви и свободе в ее творческом единстве.

Очень точно обозначил и предложил кратчайший путь к счастью Г. Будда: «Есть удовольствие, и есть блаженство. Минуй первое, чтобы овладеть вторым» (Тик, & Сумедо, 2018). Это наиболее краткий путь к счастью, позволяющий миновать сложные кризисные ситуации для их преодоления. Поскольку удовольствия, слава могут увести в лабиринт иллюзий, а не на путь счастья, то для осознания тупика, верным компасом станет кризис. По мнению С. Кьеркегора: «Экзистенциальный страх дошедший до предела, способен создать человеку встречу со своим истинным Я благодаря которому человек способен сделать новый выбор внутренней свободы в запредельное бытие (Кьеркегор, 2014, с. 6) только преодолев его, человек сможет выйти на нужную дорогу вдохновения, творчества и любви.

Находясь в гармонии с миром и осознавая себя микрокосмосом в макрокосмосе с бесконечными возможностями можно миновать экзистенциальные кризисы. В нашем представлении; осознанность это - корабль, духовность - паруса, океан – это творчество, а воздух – любовь. Живя в гармонии с мирозданием, человек может жить без кризисов, а плавно входить в шлюзы и безболезненно выходить в новые горизонты. Только тот, кто преодолевает кризисы выходит на новый уровень бытия. Кризисы закаляют, развивают, трансформируют.

Философия как никакая другая наука, базируясь на духовных ценностях, может помочь преодолеть экзистенциальные кризисы и указать нужный вектор бытия направленный в сторону счастья.

Выводы

В контексте данного мультиметодологического подхода счастье в разных экзистенциальных измерениях человеческого бытия имеет свой «вкус» и зависят от мировоззрения человека. Счастье для человека обыденного бытия достигается гедонистическим путем; благодаря фрагментарным удовлетворениям за счет материальных и телесных потребностей. Удовольствия зависят от «других», создавая зависимые и со-зависимые отношения. Страх собственной неуверенности, неудовлетворенность своих материально-телесных потребностей, (реализация себя как личность, в профессии, в семье, в жизни) являются основными причинами экзистенциальных кризисов данного бытия. Отчаяние носит поверхностный характер без глубины проживания и легкой трансформации. Надежда на кого-то является путеводной звездой их жизни.

Экзистенциальный кризис людей обыденного бытия позволяет осознать замкнутость на себе, понять подмены понятия счастья за счет временных, материальных удовольствий, а так же состояние безволия, ощущение ведомого, зависимого от других. Обыватель не способен к глубокому отчаянию, его первичное желание, замереть, уйти в прошлое и только сильный страх, потрясение, создают условия для отчаяния с глубинным переживанием, ведущее на более высокий уровень осознанности.

Преодолеть данный кризис этого уровня позволяет духовный, личностный рост, критическое мышление, сострадание, воля к внутренней свободе, стремление к гармонии, нахождение цели в жизни.

Счастье для человека предельного бытия достигается двумя путями; путем личностного роста за счет волевых усилий к свободе и путем знания и творчества. С появлением духовности и выходом в состояние предельного бытия человек из ценностного качества «иметь», переходит в новое, духовное качество «быть». Благодаря духовному росту, осознанности, высокому напряжению, глубина экзистенциальных переживаний увеличивается. Отчаяние данного уровня позволяет встретиться с собственным Я. Экзистенциальный страх ведет к отчаянию позволяющее более глубоко познать самого себя. Погружения внутрь себя – это путь к преодолению экзистенциального кризиса.

Экзистенциальные кризисы людей предельного бытия выводят человека в осознание нового видения окружающего мира. Надежда сменяется верой. Несчастье порождает видеть плохое, но преодолевая невзгоды, чем счастливее становится человек, тем больше хорошего он видит в себе и других.

Парадокс заключается в том, что легкое, поверхностное переживание может привести человека к отчаянию, жалости к себе, в неверие своих

сил, а глубокое отчаяние к духовной трансформации личности. Именно глубокий экзистенциальный кризис может привести к духовности и истинному познанию себя.

Переживания на пределе, касающиеся личностного уровня, приводят к экзистенциальному кризису людей нового уровня бытия. Экзистенциальный кризис предельного бытия – это духовный уровень осознанности. Преодолеть кризис этого уровня позволяет не только высокий уровень духовности, а воля к внутренней свободе, стремление к гармонии. Вектор сознания перенаправляется от себя в мир; желание получить жизненные блага для других. Даруя другим, человек получает сам. Духовный рост ведет к целостному, гармоничному развитию и зависит только от самого человека. Решение кризисных ситуаций является трансформацией личности; осознанность, пробуждение, нахождение своего истинного Я. «Не познав горя, не осознаешь счастья», – говорит народная мудрость. Счастье находится на личностном уровне познания себя в

новом качестве. Преодолев эти два экзистенциальных уровня, человек может выйти навстречу Абсолюту.

Счастье для человека за пределами бытия связано с идеей целостности, гармонии и включенности в мировой Божественный порядок. Бытие данного уровня говорит о преодолении не только экзистенциальных кризисов, но и трансценденции предшествующих уровней бытия. Идя путем надежды, веры, приходим к любви. Экзистенциальный кризис за пределами бытия приводит к осознанной жизни без борьбы, конкуренции, насилия, разделения, войны, а также к осознанности самого бытия. Благодаря прохождению экзистенциальных кризисов человек имеет возможность осознать себя как личность и жить в состоянии сотворчества и любви. Достижение самореализации, сотворчества в гармонии и любви – это и есть счастье. Любой экзистенциальный кризис, это дверь для прохождения новой трансформации. Открыть ее решает каждый для себя усилием собственной воли.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Базилевич А. Як можна підвищити рівень гармонії щастя? Щастя та сучасне суспільство: зб. матеріалів І міжнар. наук.-практ. конф. Львів: СПОЛІОМ 2020. С. 30.
- Бердяев Н. Смысл творчества М.: АСТ, 2018. 200 с.
- Кьеркегор С. Болезнь к смерти. Пер. с дат. Н.В. Исаевой, & С.А. Исаева, М.: Академ. проект, 2-е изд. Сер. Философские технологии. 2014. 160 с.
- Кьеркегор С. Страх и трепет. Понятие страха. Пер. с дат. Изд. 2-е, дополн. и исправл. М.: Культурная революция, 2010. 488 с.
- Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. Пер. с англ., послесл., примеч. А. Юдина. М.: АСТ, 2002. 526 с.
- Мэрфи Д. Духовная сила человека. пер. с англ. Л. А. Бабук. — Минск: Попурри, 2014. 144 с.
- Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое: Книга для свободных умов. Пер. с нем. С. Франка. СПб: Азбука Аттикус, 2018. 384 с.
- Пурий Р., Луц У. Планування щасливого життя. Львів: Літопис, 2019. С. 37.
- Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. М.: Республика, 2000. 639 с.
- Серая Л. Можно ли постичь любовь без одиночества? Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології : зб. наук. праць. Київ: КНТ, 2020. С.132 – 138.
- Серая Л. Щастя в філософії Сходу і Заходу: метаантропологічний підхід. Щастя та сучасне суспільство : зб. матеріалів II міжнар. наук.-практ. конф. Львів: СПОЛІОМ. 2021. С. 68 – 74.
- Тик Нат Хан, Сумедо А. Счастье внутренней тишины. Пер. А. Архипова. ИПЛ, 2018. 192 с.
- Фромм Е. Мати чи бути? Пер. з англ. К.: Укр. Письменник, 2010. 222 с.
- Фромм Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. Г. Швейника. М.: Прогресс, 2012. 220с.
- Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. Курс лекций, 4-е издание, исправленное и дополненное. К.: КНТ, 2017. 268с.
- Хамитов Н. Философская антропология: словарь. К.: КНТ, 2016. 472 с.
- Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики: Афоризмы житейской мудрости: Сборник. Пер. с нем. Мн.: ООО Попурри, 1999. 592с.
- Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. 1999. URL: <https://geshtaltart.dp.ua/news/library/irvin-jalom-ekzistentzialnaja-psixoterapija.html>.
- Ясперс К. Разум и экзистенция., пер. А. К. Судакова. М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2013. 336с.

REFERENCES

- Bazilevich, A. (2020). Yak mozna pidvyshchyty riven' harmoniv shchastia? [How can you increase the level of happiness hormones?]. Shchastia ta suchasne suspil'stvo: zb. materialiv I mizhnar. nauk.-prakt. konf. Lviv, SPOLOM.
- Berdyayev, N. (2018). Smysl tvorchestva [The meaning of creativity]. M.: AST.
- Fromm, E. (2010). Maty' chy' buty'? [To Have or to Be?]. Per. s angl. K.: Ukr. Pys'mennyk.
- Fromm, E. (2012). Begstvo ot svobody [Escape from Freedom]. Per. s angl. G. Shvejnika. M.: Progress.
- Jaspers, K. (2013). Razum i ekzistenciya [Mind and Existence]. Per. A. K. Sudakova. M.: "Canon +" ROOI «Rehabilitation».
- Khamitov, N. (2016). Filosofska yaantropologiya: slovar' [Philosophical Anthropology: a Dictionary]. K.: KNT.
- Khamitov, N. (2017). Filosofiya: bytie, chelovek, mir. Ot metafiziki k metaantropologii [Philosophy: Being, Man, World. From Metaphysics to Metaanthropology]. Kurs lekcij. Kyiv.
- K'yerkegor, S. (2010). Strakh i trepet. Ponyatiye strakha [Fear and trembling. Concept of fear]. Per. s dat.- Izd. 2-ye, dopoln. i ispravl. M.: Kul'turnaya revolyutsiya.
- K'yerkegor, S. (2014). Bolezn' k smerti [Disease to death]. Per. s dat. N.V. Isayeva, S.A. Isayeva. M.: Akadem. proyekt, 2-ye izd. Ser. Filosofskiye tekhnologii.
- Marcuse, G. (2002). Yeros y' cy'vy'ly'zacy'ya. Odnomernuj chelovek: Y'ssledovany'ey'deology'y' razvy'togo y'ndustry'al'nogo obshhestva [Eros and Civilization. One-Dimensional Man: A Study of the Ideology of a Developed Industrial Society]. Per. c angl., poslesl., primech. A. Judina. M.: AST.
- Merfi, D. (2014). Duhovnaya sila cheloveka [Spiritual Strength of Man]. Per. s angl. L. A. Babuk. Minsk: Popurri.
- Nietzsche, F. (2018). Chelovecheskoye, slishkom chelovecheskoye: Kniga dlya svobodnykh umov [Human, too Human: A book for free minds]. Per. s nem. S. Frank. St. Petersburg: Azbuka Atticus.
- Pury, R., & Lush, U. (2019). Planuvannya shchaslivogo zhittya [Planning a Happy Life]. Lviv: Litopis.
- Sartar, J. P. (2000). Bytie I nichto. Opyt fenomenologicheskoy ontologii cheloveka [Being and nothing: Experience of phenomenological ontology]. Per. s fr., predisl., primech. V. I. Kolyadko. M.: Respublika.
- Schopenhauer, A. (1999). Dve osnovnye problem etiki; Aforizmy zhitejskoj mudrosti: Sbornik [Two Main Problems of Ethics; Aphorisms of Worldly Wisdom: Collection]. Per. s nem. Mn.: Papurri LLC.
- Seraya, L. (2020). Mozhno li postich' lyubov' bez odinochestva? [Is it Possible to Comprehend Love without Loneliness?]. Lyudyna. Ekzystentsiya. Kul'tura. Pidkhid filosofskoyi antropolohiyi yak metaantropolohiyi: zb. nauk. prats'. Kiev: KNT, 132-138.
- Seraya, L. (2021). Schastia v filosofii Skhodu i Zahodu: metaantropologichnij pidhid [Happiness in Philosophy of the Descent and Sunset: - a Metaanthropological Approach]. Shchastia ta suchasne suspil'stvo : zb. materialiv II mizhnar. nauk.-prakt. konf. Lviv: SPOLOM, 68-74.
- Thick, N. K., & Sumedo, A. (2012). Schast'e v nutrennej tishiny [Happiness of Inner Silence]. Per. A. Arkhipova. IPL. 2018.
- Yalom, I. (1999). Ekzistencial'naya psihoterapiya [Existential Psychotherapy]. Retrieved from <https://geshtaltart.dp.ua/news/library/irvin-jalom-ekzistentent-sialnaja-psixoterapija.html>.

Higher Education in the Convention of the COVID-19 Pandemic: Challenges and Threats

UDC: 316.4

DOI: 10.15421/172225

Popovych VasylDr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9288-3765>, popovic.vasil@gmail.com*National University of Zaporizhzhia Polytechnic (Zaporizhzhya, Ukraine)***Stadnyk Alyona**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2986-9765>, a.g.stadnyk@gmail.com*Mariupol State University (Mariupol, Ukraine)***Olena Vanyushina**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2686-2026>, olena.vaniushyna@gmail.com*Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Topicality. The pandemic of coronavirus COVID-19 led to the transition of higher education in Ukraine to distance learning. Forced quarantine on the territory of Ukraine, and in particular in the field of higher education has become not only a challenge but also a certain experience for both teachers and students. ZVO does not have existing mechanisms for conducting distance learning classes and appropriate platforms where teacher-student interaction is possible. Distance learning is the introduction into the educational process of modern means of communication (for example, Google Classroom, Moodle, Zoom, Viber, Telegram, Instagram, etc.). The aim is reveal the challenges and threats faced by Ukraine's higher education during the pandemic. According to the results of SWOT-analysis to show the strengths and weaknesses, opportunities and threats of distance education technology. Results. According to the results of SWOT-analysis to show the strengths and weaknesses, opportunities and threats of distance education technology. Secondary analysis of empirical data was used. Thanks to the analyzed research, we identified the strengths and weaknesses, opportunities and threats of distance learning technologies through SWOT analysis. The use of distance technologies in the learning process has the following advantages: leisure learning, lack of geographical boundaries, economic efficiency and more. Among the disadvantages, we can mention the following: lack of live communication between the student and the teacher, lack of motivation, poor technical equipment of the Free Economic Zone and more. Conclusions. The COVID-19 coronavirus pandemic not only threatened Ukraine's higher education, but also posed new challenges for growth: 1) self-discipline and self-education for students; 2) for teachers - to master the latest technologies and methods of teaching disciplines; 3) for state institutions - defining a clear strategy for the implementation and development of distance education. At the same time, the problems of attracting electronic educational resources as a means of distance learning in Ukrainian free economic zones remain and require more in-depth research.

Keywords: higher education, distance education, pandemic, COVID-19, SWOT-analysis, educational process, means of communication, educational institution

Citation: Popovych, V., Stadnyk, A., & Vanyushina, O. (2022). Higher Education in the Convention of the COVID-19 Pandemic: Challenges and Threats. *Grani*, 25(2), 65-71

Вища освіта в умовах пандемії COVID-19: виклики та загрози

Попович Василь*Національний університет «Запорізька політехніка» (Запоріжжя, Україна)***Стадник Альона***Маріупольський державний університет (Маріуполь, Україна)***Ванюшина Олена***Київський національний торговельно-економічний університет (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Пандемією коронавірусу COVID-19 зумовила перехід вищої освіти України на дистанційну форму навчання. Вимушений карантин на території України, та зокрема у сфері вищої освіти став не тільки викликом, а й певним

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

досвідом як для викладачів, так і для студентів. ЗВО не маючи діючих механізмів проведення дистанційних занять та відповідних платформ, де можлива взаємодія викладача та студента. Дистанційне навчання являє собою впровадження у навчальний процес сучасних засобів комунікацій (наприклад, Google Classroom, Moodle, Zoom, вайбер, телеграм, інстаграм та інше). Мета – виявити виклики та загрози, з якими зіткнулася вища освіта України під час пандемії. За результатами SWOT-аналізу показати слабкі та сильні сторони, можливості та загрози технології дистанційної освіти. Результати. За результатами SWOT-аналізу показати слабкі та сильні сторони, можливості та загрози технології дистанційної освіти. Було використано вторинний аналіз емпіричних даних. Завдяки проаналізованому дослідженню ми виявили сильні та слабкі сторони, можливості та загрози технології дистанційної форми навчання через SWOT-аналіз. Використання дистанційних технологій в процесі навчання має наступні плюси: навчання у вільний час, відсутність географічних кордонів, економічна ефективність та інше. Серед мінусів, можна зазначити наступне: відсутність живого спілкування між студентом та викладачем, відсутність мотивації, погане технічне обладнання ЗВО та інше. Висновки. Пандемія коронавірусу COVID-19 зумовила не тільки загрози вищій освіті України, а й дала нові виклики для росту: 1) для студентів – навчання самодисципліни та самоосвіти; 2) для викладачів – оволодіти новітніми технологіями та методами викладання дисциплін; 3) для державних інституцій – визначення чіткої стратегії впровадження та розвитку дистанційної освіти. Водночас проблеми щодо залучення в українські ЗВО електронних освітніх ресурсів як засобів дистанційного навчання залишаються, і вимагають більш глибокого дослідження.

Ключові слова: вища освіта, дистанційна освіта, пандемія, COVID-19, SWOT-аналіз, навчальний процес, засоби комунікації, заклад освіти

Цитування: Попович В., Стадник А., Ванюшина О. Вища освіта в умовах пандемії COVID-19: виклики та загрози. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №2. С. 65 - 71.

Вступ.

В період карантину, який обумовлений пандемією коронавірусу COVID-19, єдиним шансом на продовження навчання у закладах вищої освіти (далі ЗВО) стають дистанційні технології. Під дистанційним навчанням, ми розуміємо, впровадження новітніх технологій у освітній процес, задля неперервного отримання освітніх послуг (взаємодії студента та викладача у процесі навчання, надання студентам можливості самостійної роботи за навчальними матеріалами тощо).

Вимушений карантин на території України, та зокрема у сфері вищої освіти став не тільки викликом, а й певним досвідом як для викладачів, так і для студентів. ЗВО не маючи діючих механізмів проведення дистанційних занять та відповідних платформ, де можлива взаємодія викладача та студента. Цю прогалину ЗВО почали заповнювати власними силами: налаштовувати платформи для комунікації зі студентами, розробляти методичні рекомендації до проведення он-лайн занять та інше.

Технологія дистанційного навчання в період пандемії впроваджує гнучкі методи навчального процесу, які не втраять свою актуальність і в після кризовий період. З проблемами стрімкої адаптації до вимушених умов пандемії стикнулись три сторони освітнього процесу: викладачі, студенти та державні інституції.

Долаючи зазначені прогалини дистанційного навчання у ЗВО почали підлаштовуватися під виклики сьогодення та налагоджувати комунікацію зі студентами. По-перше, це використання для навчання всіх існуючих сучасних засобів онлайн-комунікації зі студентами: Google Classroom (безкоштовний сервіс і додаток для ЗВО), Moodle (платформа з управління навчання, більшість ЗВО здійснюють у ній всю систему дистанційного навчання) та Zoom (онлайн сервіс групового відео-зв'язку). По-друге, сучасні викладачі використовують для спілкування

зі студентами всі можливі соціальні мережі: скайп, вайбер, телеграм, фейсбук, інстаграм, ютуб. По-третє, використовуються й традиційні інструменти зв'язку, а саме: сайт навчального закладу, електронна пошта та телефон.

Зазначені зміни у освітньому процесі ЗВО дозволяють зробити припущення, що українська освіта і надалі буде використовувати засоби масової інформації на такій формі навчання, як один із ефективних технологій взаємодії викладача зі студентом.

Цілі та завдання дослідження.

Ціль дослідження: виявити виклики та загрози, з якими зіткнулася вища освіта України під час пандемії. За результатами SWOT-аналізу показати слабкі та сильні сторони, можливості та загрози технології дистанційної освіти.

Методологія.

Емпірична база дослідження включає вторинний аналіз проведеного соціологічного дослідження, а саме: опитування студентів Національного авіаційного університету Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій (за допомогою освітньої платформи Google Classroom з використанням Blank Quiz) (віком від 18 до 24 років; n=182: квотна цільова вибірка) (Хоменко-Семенова, Алпатова, & Прохоренко, 2020).

Завдяки проаналізованому дослідженню ми виявили сильні та слабкі сторони, можливості та загрози технології дистанційної форми навчання через SWOT-аналіз.

Результати дослідження.

Досягнення мети дослідження потребує перш за все з'ясування та уточнення змісту поняття «дистанційна освіта». У традиційному визначенні дистанційного навчання, зазначається, що це така форма навчання, основою якої виступає самостійна робота студента. Проте, в період пандемії коронавірусу COVID-19 дане визначення трансформувалося, і

являє собою не тільки самостійну роботу студента, а й активне спілкування між викладачем та студентом за допомогою сучасних дистанційних технологій. Зазначений тип навчання дає змогу отримувати безперервну вищу освіту незважаючи на проблеми у світі. Ця форма навчання наділяє свободою вибору місця, часу та темпу навчання завдяки мережі Інтернет. Слід зауважити, що дистанційна форма навчання, в даному випадку не є антагоністичним щодо очної та заочної форми навчання, вона інтегрується в дані форми навчання, доповнюючи їх та розвиваючи.

Досліджуючи погляди науковців, можна визначити, що дистанційне навчання – це відносно нова, специфічна форма навчання, дещо відмінна від звичних форм очного або заочного навчання. Вона передбачає інші засоби, методи, організаційні форми навчання, іншу форму взаємодії викладача і студента, студентів між собою. Разом із тим, як і будь-яка форма навчання, система дистанційного навчання має такий компонентний склад: цілі, обумовлені соціальним замовленням для всіх форм навчання; зміст, передбачений діючими програмами для конкретного типу навчального закладу; методи, організаційні форми, засоби навчання. (Адамова, & Головачук, 2012).

Сьогодні дистанційне навчання в Україні може повноцінно розвиватися за наявності наступних складових: нормативно правової бази; навчальних закладів (центрів, кафедр, факультетів, інститутів або університетів дистанційного навчання); контингенту студентів; кваліфікованих викладачів; навчальних програм і курсів; відповідної матеріально-технічної бази (апаратного і програмного забезпечення, високошвидкісних ліній зв'язку); фінансової підтримки; розробки критеріїв якості тощо (Хассон, 2004). Отже, дистанційна освіта виступає винятковою можливістю організації безперервного освітнього процесу, не зважаючи на дестабілізуючі фактори в суспільстві.

Сучасне українське дистанційне навчання має у собі об'єктивні плюси. Існує думка, що існуюча модель освітнього процесу дещо застаріла, і що пандемія коронавірусу COVID-19 змусить викладачів перейти до новітніх методів навчання. Існуюча модель навчання в країні, коли студенти сидять перед викладачем, а він їм читає лекцію відноситься до доби індустріального розвитку. Сучасний викладач, який готує спеціалістів для ринку праці має не просто передавати їм інформацію. Він має направляти студентів, давати їм можливість пробувати різноманітні методики навчання та заохочувати самостійне навчання, тобто розвивати гевтагоіку.

Як зазначає професор Оксфордського університету Рой Еллісон: «Мета освіти – навчитися критично мислити, обмірковувати інформацію, дискутувати, ставити під сумнів факти, думки,

зокрема свою власну» (Смірнова, 2020). У дослідженні «Rethinking Education in the Digital Age», проведеному на замовлення Європарламенту у 2020 році, зазначається, що центральним питанням сучасної політики має стати переосмислення освіти в епоху цифрових технологій. Автори дослідження називають основні причини цього: 1) лише освіта може сформувати кваліфікованих спеціалістів в умовах появи нових професій та трансформацій на ринку праці; 2) освіта формує передумови соціальної інтеграції та рівної участі громадян в умовах цифрової демократії (Rethinking Education, 2020)

В даний час виділяються три нових педагогічних напрямки. По-перше, це «перехід до відкритого навчання, потрібно зробити його більш доступним і гнучким», що означає тісне спілкування з викладачем в класі більше не єдиний навчальний центр. А вчитель і його лекції більше не монополія «джерело передачі інформації і знань» і студенти можуть дуже легко отримати інформацію по кожній темі самостійно. Друга тенденція визначання як «збільшення поділу повноважень між викладачем і студентом» що означає зміну ролей вчителя і учня з метою розвитку і підтримки самостійності студентів, збільшити взаємодію студентів між однолітками через соціальні мережі, асинхронні обговорення, експертна оцінка і зворотній зв'язок і т.і. Третя тенденція тісно пов'язана зі другою – «більш широке використання технологій, а не тільки проводити навчання, а також підтримувати і допомагати студентами надати нові форми оцінки учнів» (Stukalo, & Simakhova, 2020). Все це потребує оновлення оцінки ефективності з огляду на використання дистанційних технологій в системі освіти, отримання нового досвіду та бачення, того як працює оновлена система освіти не тільки в Україні, але й у всьому світі та які сучасні виклики вона створює.

Дистанційна освіта внесла сприятливі фактори, наприклад автономного використання Інтернету для побудови власного графіку освіти. Використовуючи Інтернет, як платформу для освіти, студенти мають такі можливості: 1) обирати власні методи, методичні матеріали та темп навчання; 2) самоконтроль; 3) аналіз літератури з курсу на будь якій мові; 4) чати з одногрупниками та інше.

Існують, і фактори які негативно впливають на дистанційне навчання. Звернемо увагу на певні труднощі, з якими стикаються студенти під час дистанційного навчання. Більшість студентів (42%) зазначають що бажають навчатися в аудиторіях університету, тобто очно (табл. 1). І це не дивно, тому що очне проведення занять передбачає меншу кількість самостійної роботи. А з переходом на дистанційне навчання кількість самостійної роботи помітно виросла, і студенти не встигають її виконувати.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання
«Які труднощі виникли у Вас під час перелаштування на
дистанційне навчання?» у %**

1	Відсутність досвіду в користування	17%
2	Неготовність сприймати он-лайн формат	27,5%
3	Страх вмикати камеру під час проведення занять	28%
4	Бажання навчатися наживо в аудиторіях університету	42,3%
5	Неможливість спілкування з одногрупниками	25,3%
6	Труднощів не виникало	31,3%

Проте, незважаючи на небажання студентів переходити на он-лайн навчання, адаптація до процесу пройшла доволі швидко (50% студентів за 1 тиждень звикли до дистанційної форми навчання).

Швидка адаптація студентів до дистанційної

форми навчання відбулась завдяки тому, що викладачі застосовували під час проведення занять навчальних ресурсів: відео роликів, фільмів, пакетів програмного забезпечення тощо (56%); студенти були за мотивовані та самоорганізовані (майже 50%) та інше (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання «Що, на Вашу думку,
сприятиме успішній адаптації студентів до умов
дистанційного навчання?» у %**

1	Готовність викладача до проведення навчальних занять в умовах дистанційного навчання	48,9%
2	Застосування під час проведення занять навчальних ресурсів: відео роликів, фільмів, пакетів програмного забезпечення тощо	56%
3	Висока самоорганізація студентів	51,6%
4	Висока мотивація до здобуття спеціальності	48,9%
5	Висока організація освітнього процесу в ЗВО	47,3%
6	Проведення івентів, тренінгів та майстер-класів	36,8%

Новітні технології зумовили ряд переваг такого навчання: з'явилася мобільність (62,1%) та відсутність географічних кордонів, можливість навчання будь-коли, без обмежень у часі (64,3%), без обмежень у певному місті (75,8%) тощо

(табл. 3). Комунікація з викладачем, також значно збільшується завдяки альтернативним засобам зв'язку (скайп, вайбер, телеграм та інше). Більшість викладачів доволі швидко змогли адаптуватися до сучасних вимог дистанційної освіти. Щодо недоліків

Таблиця 3
Розподіл відповідей на запитання
«Які переваги на Вашу думку, містить дистанційне
навчання?» у %

1	Мобільність	62,1%
2	Легкість застосування	55,5%
3	Доступність викладача	20,3%
4	Можливість навчання у будь-який час	64,3%
5	Отримання зворотнього зв'язку	19,8%
6	Уникнення живого спілкування	11,5%
7	Не потрібно нікуди їздити	75,8%

дистанційної освіти, то слід зазначити наступне: нажаль, вона не розвиває комунікативних навичок, не вчить працювати в команді, відсутній особистий контакт поміж студентами (71,4%). Низький рівень мотивації – 44% (табл. 4).

У свою чергу, варто наголосити, що віртуальний

освітній простір не здатний забезпечити студента реальним соціальним середовищем, в якому він може практикувати свої навички, тоді як традиційний університет – це лабораторія для життєвого досвіду (Kokariyeva, 2019). І це, на нашу думку, виступає головним мінусом дистанційної освіти.

Таблиця 4
Розподіл відповідей на запитання
«Які недоліки на Вашу думку, містить дистанційне навчання?» у %

1	Відсутність живого спілкування	71,4%
2	Теоретизація навчання	26,9%
3	Відсутність мотивації	44%
4	Відсутність підготовки педагогічних кадрів	22%
5	Обмеження викладання своїх знань у словесній формі	30,2%

Зокрема, дослідження серед студентів на тему дистанційної форми навчання виявило два проблемних блоки, а саме:

1. Технічні питання. Сьогодні показало нам, що не всі заклади вищої освіти готові до технічних вимог дистанційної освіти. Зокрема, і не всі викладачі готові к такому виклику, можливо через вік, або відсутності сучасних засобів комунікації тощо.

2. Психологічні проблеми. Більшість студентів відмітили що за рік дистанційної освіти існує брак живого спілкування, не вистачає часу для вирішення самостійного завдання, проблеми з доступом до комп'ютеру та т.д.

Висновки.

Отже, аналіз переваг і недоліків впровадження дистанційної освіти в Україні не дає підстав стверджувати, що вона виступає панацеєю в системі освіти, проте впровадження дистанційної освіти за умов дотримання базових принципів, розробки мети та стратегії її розвитку є завданням на перспективу.

Незважаючи на зазначені недоліки дистанційного навчання, все ж існують і плюси. Для того, щоб підвищити ефективність новітніх інформаційних технологій в освітньому процесі, слід сформувати цілісну систему, яка передбачає розуміння плинності часу та сутності навчання, ролі викладача та студентів в освітньому процесі та їх взаємовідносини, та в першу чергу оснащення робочих місць викладачів та студентів.

Таблиця 5

SWOT-аналіз

Сильні сторони	Слабкі сторони
– навчання у вільний час; – оптимізація навчального процесу через відео-зв'язок; – відсутність географічних кордонів; – можливість навчатися у своєму темпі; – економічна ефективність.	– відсутність живого спілкування між студентом та викладачем; – відсутність мотивації у студентів; – застарілі освітні технології та методи; – недостатні професійні компетентності кадрів; – теоретизування навчальних програм; – невідповідність інфраструктури ЗВО; – погане технічне обладнання ЗВО; – нестача практичних навичок у студентів.
Можливості	Загрози
– підвищення кваліфікації он-лайн методики викладання викладачів; – розробка навчальних програм з точки зору практики; – підвищення мотивації студентів.	– відсутність фінансування, задля поліпшення технічної бази ЗВО; – не бажання викладачів використовувати новітні технології викладання дисциплін.

Тому, можна стверджувати що пандемія коронавірусу COVID-19 зумовила не тільки загрози вищій освіті України, а й дала нові виклики для росту: 1) для студентів – навчання самодисципліни та самоосвіти; 2) для викладачів – оволодіти новітніми технологіями та методами викладання дисциплін; 3) для державних інституцій – визначення чіткої стратегії впровадження та розвитку дистанційної освіти.

Водночас проблеми щодо залучення в українські ЗВО електронних освітніх ресурсів як засобів дистанційного навчання залишаються, і вимагають більш глибокого дослідження. Подальші дослідження слід присвятити найкращим світовим практикам та успішному досвіду впровадження дистанційної освіти, як доповнення до існуючих форм навчання, яке не лише допоможе студентам закінчити навчальний рік, а й адаптуватися викладачам в сучасних умовах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адамова І., Головачук Т. Дистанційне навчання: сучасний погляд на переваги та проблеми. 2012. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/389/1/Adamova.pdf>.
- Гудзенко О. Дім формату «life-work-leisure» в актуальних пандемічних умовах: соціологічний вимір. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Том 24. №3. С. 40 – 48. DOI: <https://doi.org/10.15421/172124>.
- Дурнев О., Юрчик Т. Конспірологічні теорії пандемії Covid-19: соціальні фактори виникнення та поширення. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Том 24. №6. С. 90 – 99. DOI: <https://doi.org/10.15421/172163>.
- Карамішев Д., Іванова І., Орлов О. Проблеми впровадження елементів дистанційної освіти під час карантину, спрямованого на запобігання поширення COVID-19. Аспекти публічного управління. 2020. Том 8. №1 SI. С. 46 – 49. DOI: <https://doi.org/10.15421/152039>.
- Кокар'єва А., Хоменко-Семенова Л., Глушаниця Н., Євтушенко І., Одарченко Р. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній підготовці інженерів. Міжнародний семінар з управління конфліктами в глобальних інформаційних мережах. Львів, Україна, 29 листопада 2019 р.
- Радіонова І. Національна відповідь на глобальну пандемію: політика, соціальна комунікація та соціокультурна травма. Науково-теоретичний альманах Грані. 2021. Том 24. №6. С. 117 – 124. DOI: <https://doi.org/10.15421/172166>.
- Смірнова О. «Несправжня освіта». Як пандемія викрила проблеми онлайн-навчання. 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54039740>.
- Хассон В. Дж. Критерії якісної дистанційної освіти. Вища освіта. 2004. №1. С. 92 – 99.
- Хоменко-Семенова Л., Алпатова О., Прохоренко Я. Адаптація студентів гуманітарних спеціальностей до дистанційного навчання як проблема сучасної педагогіки педагогіки. Вісник Національного авіаційного університету. 2020. №17. С. 90 – 99. DOI: [https://doi.org/10.18372/2411-264X.2\(17\).15028](https://doi.org/10.18372/2411-264X.2(17).15028).
- Rethinking Education in the Digital Age. European Parliamentary Research Service. 2020. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU\(2020\)641528_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU(2020)641528_EN.pdf).
- Stukalo N., Simakhova A. (2020). COVID-19 Impact on Ukrainian Higher Education. Universal Journal of Educational Research. Vol 8, №8, 3673-3678. DOI: <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080846>.

REFERENCES

- Adamova I., Golovachuk T. (2012). Dystantsiynе navchannya: suchasnyy pohlyad na perevahy ta problemy [Distance learning: a modern look at the advantages and problems]. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/389/1/Adamova.pdf>.
- Durniev, A., & Yurchyk, T. (2021). Konspirolohichni teorii pandemii Covid-19: sotsialni faktory vynyknennia ta poshyrennia [Conspirological Theories Pandemic Covid-19: Social Factors of Origin and Distribution]. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 24(6), 90-99. DOI: <https://doi.org/10.15421/172163>.
- Gudzenko, O. (2021). Dim formatu «life-work-leisure» v aktualnykh pandemichnykh umovakh: sotsiolohichniy vymir [Home in the format of «life-work-leisure» in modern pandemic conditions: a sociological dimension]. *Grani*, 24(3), 40-48. DOI: <https://doi.org/10.15421/172124>.
- Hasson, W. J. (2004). Kryteriyi yakisnoyi dystantsiynoyi osvity [Criteria for quality distance education]. *Higher Education*, 1, 92-99.
- Karamyshev, D., Ivanova, I., & Orlov, O. (2020). Problemy vprovadzhennia elementiv dystantsiinoi osvity pid chas karantynu, spriamovanoho na zapobihannia poshyrennia COVID-19 [Problems of implementation of elements of distance education during quarantine aimed at preventing the spread of COVID-19]. *Public Administration Aspects*, 8(1 SI), 46-49. DOI: <https://doi.org/10.15421/152039>.
- Khomenko-Semenova L., Alpatova O., & Prokhorenko J. (2020). Adaptatsiya studentiv humanitarnykh spetsial'nostey do dystantsiynoho navchannya yak problema suchasnoyi pedahohiky [Adaptation of students of humanities to distance learning as a problem of modern pedagogy of pedagogy]. *Visnyk Natsional'noho aviators'koho universytetu*, 17, 90-99. DOI: [https://doi.org/10.18372/2411-264X.2\(17\).15028](https://doi.org/10.18372/2411-264X.2(17).15028).
- Kokariyeva, A., Khomenko-Semenova, L., Glushanytsia, N., Ievtushenko, I., & Odarchenko, R. (2019, Nov. 29). Information and Communication Technologies in the Professional Training of Engineers. *International Workshop on Conflict Management in Global Information Networks*, Lviv, Ukraine.
- Radionova, I. (2021). Natsionalna vidpovid na hlobalnu pandemiiu: polityka, sotsialna komunikatsiia ta sotsiokulturna travma [National Response to the Global Pandemic: Policy, Social Communication and Sociocultural Trauma]. *Grani*, 24(6), 117-124. DOI: <https://doi.org/10.15421/172166>.
- Rethinking Education in the Digital Age. (2020). European Parliamentary Research Service. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU\(2020\)641528_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU(2020)641528_EN.pdf).
- Smirnova, O. (2020). «Nespravzhnya osvita». Yak pandemiya vykryla problemy onlayn-navchannya [«False education». How the Pandemic Exposed the Problems of Online Learning]. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54039740>.
- Stukalo, N., & Simakhova, A. (2020). COVID-19 Impact on Ukrainian Higher Education. *Universal Journal of Educational Research*, 8(8), 3673-3678. DOI: <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080846>.

Stakeholder Management as an Instrument of Social Partnership in the Field of Higher Education

UDC: 316.4:378.4

DOI: 10.15421/172226

Nechitailo Iryna**Dr. Sc., Full Prof.,** <https://orcid.org/0000-0002-0656-0370>, nechit@ukr.net
*Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)***Boriushkina Oksana****Ph.D., Assoc. Prof.,** <https://orcid.org/0000-0002-6726-5113>, psuh@ukr.net
*State Biotechnological University (Kharkov, Ukraine)***Nazarkin Pavel****Master of Sociology, Ph.D. Student,** <https://orcid.org/0000-0003-0606-0445>, pavel.nazarkin@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The article is devoted to the consideration of stakeholder-management as an instrument of social partnership in the field of higher education. It is noted that the problem of developing social partnership in the system of higher education is being updated due to new requirements for the quality of education and modern educational programs, which leads to the application of management methods and techniques aimed at taking into account the interests of stakeholders (stakeholder-management). According to the authors, it is important to understand how actively domestic institutions of higher education introduce certain elements of stakeholder-management, what forms of interaction with stakeholders they use. Given the above, the purpose of the article is to present the results of a study of the forms of interaction with stakeholders as elements of the implementation of stakeholder-management, which are implemented in the practice of modern institutions of higher education. The following elements of the stakeholder-management system in higher education have been established: 1) monitoring the positions of stakeholders; 2) taking into account the positions and proposals of stakeholders; 3) informing stakeholders; 4) education, consulting of stakeholders; 5) implementation of common projects; 6) cooperation on the basis of regulated agreements, including at the decision-making level. The results of researches conducted by the authors in 2011, 2017 and 2022 are presented. Taken together, these results made it possible to trace the dynamics of the development of social partnership relations of domestic institutions of higher education: from very vague ideas of representatives of the university community and business structures about the essence of social partnership in education and common goals (in 2011) – to the adoption of specific management decisions on interaction with key stakeholder groups and the practical implementation of the principles and objectives of stakeholder-management (in 2022). The forms of interaction of domestic educational institutions with internal and external stakeholders are specified. It has been established that the forms are highly diverse, and the interaction is not formal, but planned and organized. The importance of such interaction is fully realized by all involved subjects.

Keywords: higher education institution; higher education system; social partnership; stakeholder; stakeholder-management; forms of interaction with stakeholders; principles of stakeholder-management; elements of stakeholder-management.

Citation: Nechitailo, I., Boriushkina, O., & Nazarkin P. (2022). Stakeholder Management as an Instrument of Social Partnership in the Field of Higher Education. *Grani*, 25(2), 72-81

Стейкголддер-менеджмент як інструмент соціального партнерства у сфері вищої освіти

Нечітайло Ірина

Харківський національний університет внутрішніх справ (Харків, Україна)

Борюшкіна Оксана

Державний біотехнологічний університет (Харків, Україна)

Назаркін Павло

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація

Статтю присвячено розгляду стейкголддер-менеджменту як інструменту соціального партнерства у сфері вищої освіти. Зазначається, що проблема розвитку соціального партнерства в системі вищої освіти актуалізується у зв'язку з новими вимогами до якості освіти і сучасних освітніх програм, що зумовлює застосування методів та прийомів менеджменту, спрямованих на врахування інтересів заінтересованих сторін (стейкголддер-менеджменту). На думку авторів, важливо розуміти, наскільки активно вітчизняні заклади вищої освіти запроваджують ті чи інші елементи стейкголддер-менеджменту, які форми взаємодії зі стейкгольдерами використовують. З огляду на вищевикладене, метою статті є представлення результатів дослідження форм взаємодії зі стейкгольдерами як елементів реалізації стейкголддер-менеджменту, які імплементовані у практику сучасних закладів вищої освіти. Встановлені наступні елементи системи стейкголддер-менеджменту у закладі вищої освіти: 1) моніторинг позицій стейкгольдерів; 2) врахування позицій і пропозицій стейкгольдерів; 3) інформування стейкгольдерів; 4) освіта, консультування стейкгольдерів; 5) реалізація спільних проєктів; 6) співпраця на основі регламентованих угод, у тому числі на рівні прийняття рішень. Наводяться результати досліджень, проведених авторами у 2011, 2017 та 2022 рр. У сукупності ці результати дозволили дослідити динаміку розвитку соціально-партнерських стосунків вітчизняних закладів вищої освіти: від вельми розпливчастих уявлень представників університетської спільноти і бізнес-структур про сутність соціального партнерства у сфері вищої освіти та спільні цілі (у 2011 р.) – до прийняття конкретних управльських рішень щодо взаємодії з ключовими групами стейкгольдерів і практичної реалізації принципів та завдань стейкголддер-менеджменту (у 2022 р.). Конкретизовано форми взаємодії вітчизняних закладів освіти з внутрішніми та зовнішніми стейкгольдерами. Встановлено, що форми відрізняються високою різноманітністю, а взаємодія не є формальністю, вона являє собою плановану і організовану діяльність, важливість якої повною мірою усвідомлюється усіма залученими суб'єктами.

Ключові слова: заклад вищої освіти, система вищої освіти; соціальне партнерство, стейкголддер, стейкголддер-менеджмент, форми взаємодії зі стейкгольдерами, принципи стейкголддер-менеджменту, елементи стейкголддер-менеджменту

Цитування: Нечітайло І., Борюшкіна О., Назаркін П. Стейкголддер-менеджмент як інструмент соціального партнерства у сфері вищої освіти. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 72 - 81.

Вступ.

Проблема розвитку соціального партнерства в системі освіти актуалізується у зв'язку з новими вимогами до якості освіти і сучасних освітніх програм. Це зумовлює застосування у сфері освіти методів та прийомів менеджменту, що пояснює стратегію системи освіти з погляду врахування інтересів заінтересованих сторін (стейкголддер-менеджменту).

Різні аспекти соціального партнерства у сфері освіти вивчалися такими вченими, як К. Астахова, М. Денисенко, В. Міхєєв, В. Мітрохін, І. Моцна, О. Муравйова, О. Назаркін, О. Олейнікова, Г. Семігін, С. Фурдуй, Н. Шевченко, Ю. Шуміло, І. Ящук та ін. Розроблено концепції інтеграції освіти, науки і виробництва, серед їх авторів – Г. Зборовський, Р. Ісаєв, О. Калінкіна, Н. Лопатіна, І. Мачуліна, І. Реморенко, В. Турченко та інші.

Соціальне партнерство в цілому розглядається як система внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків організації, при цьому внутрішні зв'язки представлені горизонтальними і вертикальними відносинами

між структурними підрозділами, колективом та керівництвом організації, а зовнішні – відносинами між організацією та державою, органами місцевого самоврядування, професійними, громадськими та іншими об'єднаннями (Моцна, 2019, с. 167; Піскурська, 2019).

Щодо соціального партнерства у сфері освіти, то у науковій літературі конкретних дефініцій цього феномену не так багато, втім досить вдалим, на нашу думку, є визначення, запропоноване вітчизняною дослідницею І. Ящук, яка соціальне партнерство в освіті розглядає як «провідний механізм досягнення якості освіти, особливу взаємодію освітніх установ з суб'єктами та соціальними інститутами, державними установами, суспільними органами, спрямовану на узгодження, реалізацію інтересів усіх учасників цього процесу та досягнення освітньої мети» (Ящук, 2014, с. 176).

Представниці економічної науки М. Денисенко і Т. Ганзюк виділяють наступні види соціального партнерства в системі вищої освіти: 1) між

соціальними групами професійної спільноти всередині системи освіти;

2) між працівниками сфери освіти та представниками інших сфер суспільства;

3) між системою вищої освіти як особливою сферою соціального життя та громадянським сектором (Ганзюк, & Денисенко, 2021).

Сучасні реалії є такими, що життєздатність, конкурентоспроможність та ефективність діяльності закладу вищої освіти залежить від наявності розгалужених зв'язків, що потребує цілеспрямованої роботи закладу із залучення різних заінтересованих груп у процес розвитку освіти (Корнєшук, 2020, с. 130; Кухорська, 2020, с. 190). Такі заінтересовані групи, мають назву «стейкхолдери», а робота з їх залучення являє собою особливий вид управлінської діяльності – стейкхолдер-менеджмент. Соціальне партнерство виступає закономірним результатом клопіткої співпраці заінтересованих сторін. При цьому й сам університет є також стейкхолдер-організацією як для своїх працівників, так і для зовнішніх суб'єктів.

Питання щодо зв'язків організації зі стейкхолдерами порушувалися у наукових працях таких закордонних вчених, як Б. Агле, Р. Ватсон, Р. Мітчел, Е. Фриман, Р. Філіпс та інших. Проблеми визначення ролі стейкхолдерів у діяльності закладу вищої освіти присвячені наукові праці К. Астахової, В. Корнєшук, Г. Пікурської, О. Назаркіна та інших.

З урахуванням нових вимог до якості вищої освіти, важливо розуміти, наскільки активно вітчизняні ЗВО запроваджують ті чи інші елементи стейкхолдер-менеджменту, які форми взаємодії зі стейкхолдерами впроваджують. Те, наскільки сучасні ЗВО навчилися виявляти своїх стейкхолдерів та встановлювати з ними зв'язки, наскільки активно вони імплементують у свою управлінську практику ті чи інші елементи стейкхолдер-менеджменту, визначає перспективи подальшого розвитку вітчизняної вищої освіти, зокрема, в контексті євроінтеграції.

З огляду на вищевикладене метою даної статті є представлення результатів дослідження форм взаємодії зі стейкхолдерами як елементів реалізації стейкхолдер-менеджменту, імplementованих у практику сучасних ЗВО.

Результати дослідження. Слід зазначити, що ті чи інші спроби інституціоналізувати взаємодію із заінтересованими сторонами проявляли себе у вітчизняній освіті з перших років незалежності України. Так, наприклад, практика запровадження діяльності консультативних та координаційних рад як дорадчих органів, до яких входять представники різних заінтересованих сторін, реалізується приблизно з середини 1990-х рр. Втім, роль таких органів «партнерської співпраці» у більшості випадків була формальною і просто імітувала «зразки поведінки» провідних європейських ЗВО. Реального партнерства не спостерігалося (Хоружий, 2013, с. 220).

З плином часу розуміння того, що партнерські стосунки із заінтересованими сторонами потрібні, у

першу чергу, самому закладу освіти, бо визначають перспективи його розвитку, призвели до просування у вітчизняній системі вищої освіти стейкхолдерського підходу.

Слід зазначити, що поняття «стейкхолдер» у соціологічному дискурсі є відносно новим. В соціології освіти, соціології організацій, соціології управління під стейкхолдером розуміється заінтересована, причетна до певної діяльності з досягнення спільних цілей, сторона – фізична особа, організація, соціальна група тощо. При цьому наголошується, що стейкхолдери забезпечують можливості функціонування тієї чи іншої організації та є джерелом вимог до неї (Астахова, Батаєва, Михайлева, & Нечитайло, 2019, с. 36).

В спеціальній науковій літературі відділяються дві основні групи стейкхолдерів: внутрішні та зовнішні. Внутрішні стейкхолдери – це керівництво і працівники організації. Для закладу освіти внутрішніми стейкхолдерами є також студенти або учні. Зовнішні стейкхолдери – це окремі (впливові) особи, інституції, організації, соціальні групи тощо, діяльність яких не пов'язана безпосередньо з діяльністю певної організації. Для закладу освіти – це представники влади, роботодавці, випускники, органи управління освітою, громадянські організації та інші (Астахова, Батаєва, Михайлева, & Нечитайло, 2019, с. 50).

Згідно зі «Стандартом взаємодії із заінтересованими сторонами» (AA1000SES), розробленим Інститутом Account Ability, в основі такої взаємодії мають лежати три принципи: 1) суттєвість – організація повинна точно знати, хто (може бути) зацікавлений в результатах її діяльності, і які спільні інтереси слід вважати значущими для неї; 2) повнота – від організації очікується розуміння поглядів, потреб, побоювань тощо зацікавлених сторін; 3) реагування – організація повинна послідовно реагувати на суттєві питання, що стоять перед зацікавленими сторонами та самою організацією (Порохова, 2020, с. 98).

Вітчизняні дослідники, у якості цілей взаємодії закладу вищої освіти зі стейкхолдерами виділяють наступні: 1) реалізація державної політики у галузі професійної освіти та підготовки кадрів; 2) забезпечення ринку праці за умов системних соціальних трансформацій необхідними робочими кадрами, представникам затребуваних професій з урахуванням основних тенденцій стратегічного розвитку; 3) швидка адаптація молодих спеціалістів на ринку праці; 4) підвищення конкурентоспроможності випускників освітніх закладів (Шевченко, 2014, с. 401).

Реалізація вищевикладених принципів і цілей потребує від закладів освіти ретельного аналізу стейкхолдерів, який складає основу такого відносно нового для вітчизняних закладів освіти виду діяльності, як стейкхолдер-менеджмент. Ця діяльність, як правило, реалізується через систему етапів: 1) ідентифікація груп стейкхолдерів; 2) збір актуальної інформації, фіксація та оцінка очікувань та

інтересів кожної групи стейкхолдерів; 3) визначення мети майбутньої взаємодії зі стейкхолдерами; 4) виявлення сильних та слабких сторін у роботі з групами стейкхолдерів; 5) вибір стратегії взаємодії із заінтересованими сторонами, на цій основі, визначення перспективних довгострокових напрямів подальшого розвитку закладу освіти; 6) реалізація та оцінка ефективності стратегії управління взаємовідносинами зі стейкхолдерами (Санлайф, 2022).

Основним завданням стейкхолдер-менеджменту є створення сприятливих умов для ведення діяльності організації, що передбачає цикл послідовних дій, які дозволяють: 1) оцінити поточний стан відносин зі стейкхолдерами; 2) проаналізувати причини поточного стану; 3) розставити пріоритети і реалізувати заходи щодо покращення стейкхолдерської взаємодії (Санлайф, 2022).

Тренерка і консультантка із соціального підприємництва Каріна Санлайф стверджує, що у деяких випадках заходи, спрямовані на ту чи іншу групу заінтересованих сторін, можуть принести мультиплікативний ефект. Саме такі заходи повинні бути в пріоритеті у керівництва організації (Санлайф, 2022).

Як показує аналіз літератури, свою продуктивність найчастіше підтверджують такі стратегії взаємодії зі стейкхолдерами у сфері вищої освіти: 1) регулярний контроль та максимальне залучення стейкхолдерів до процесу планування, організації та реалізації ключових процесів у ЗВО; 2) організація консультативних зустрічей з представниками різних груп стейкхолдерів щодо узгодження довгострокових рішень закладу освіти з метою збереження задоволеності цих груп; 3) інформування стейкхолдерів про наміри закладу освіти, залучення до публічного обговорення актуальних проблем з метою отримання їх підтримки (Нечитайло, 2017, с. 178; Фурдуй, 2018, с. 180).

Таким чином, як бачимо, стейкхолдер-менеджмент закладу освіти передбачає встановлення постійних зв'язків і каналів комунікації із заінтересованими сторонами, проведення переговорів, мотивування їхньої поведінки з метою визначення найбільшої вигоди для закладу освіти. Правильно побудована система стейкхолдер-менеджменту має максимізувати можливий позитивний вплив інтересів різних груп на процес освітньої, наукової та інших видів діяльності закладу освіти. Тому система стейкхолдер-менеджменту має працювати, починаючи від етапу стратегічного планування діяльності ЗВО до моніторингу та оцінки освітнього та науково-інноваційного процесів. У цю систему входять наступні елементи: 1) моніторинг позицій стейкхолдерів; 2) врахування позицій і

пропозицій стейкхолдерів при плануванні діяльності ЗВО; 3) інформування стейкхолдерів; 4) освіта, консультування стейкхолдерів; 5) реалізація спільних проєктів; 6) співпраця на основі регламентованих угод, у тому числі на рівні прийняття рішень.

Попри свою значущість та доведену ефективність, слід зазначити, що стейкхолдер-менеджмент, як окремий цілісний вид управлінської діяльності, у вітчизняних університетах не реалізується. Завдання взаємодії з різними групами заінтересованих сторін «розпорошені» по різних структурним підрозділам (деканатам, кафедрам, «відділам кар'єри» тощо). Наукові уявлення про основні тенденції такої діяльності, а також про трансформацію її форм дозволяють скласти результати досліджень, проведених нами у 2011, 2017 та 2022 рр.

Мета досліджень 2011 та 2017 рр. полягала у визначенні тенденцій розвитку соціального партнерства в системі вищої освіти. При цьому використовувався однаковий методбору даних – експертні опитування (бланки опитувань мали однакову структуру і однаковий набір питань)¹. Дослідження 2022 р. мало більш конкретну мету, яка полягала у з'ясуванні конкретних форм взаємодії ЗВО із заінтересованими сторонами, щоб зробити висновок про те, чи застосовуються принципи і чи реалізуються завдання стейкхолдер-менеджменту. При цьому було обрано інший (ніж у 2011 та 2017 рр.) метод – аналіз документів, що дозволило отримати більш точні, конкретні та об'єктивні дані.

У сукупності результати цих досліджень дозволяють дослідити динаміку розвитку соціально-партнерських стосунків вітчизняних ЗВО: від вельми розпливчастих уявлень представників ЗВО і бізнес-структур про сутність соціального партнерства у сфері вищої освіти та спільні цілі (у 2011 р.) – до прийняття конкретних управльських рішень щодо взаємодії з ключовими групами стейкхолдерів і практичної реалізації принципів та завдань стейкхолдер-менеджменту (у 2022 р.).

Отже, перейдемо до більш детального розгляду отриманих результатів. У 2017 р. нами було проведено експертне опитування роботодавців (керівники організацій м. Харкова) та представників ЗВО (представники адміністрації та керівного складу харківських ЗВО). Загальна кількість експертів, які взяли участь у дослідженні – 27 осіб (з них 13 – представники ЗВО, 14 – роботодавці). У ході дослідження ми з'ясовували експертну думку про соціальне партнерство сфері освіти (в тому числі, порівняно з 2011 р.). У зв'язку з цим інструментарій опитування включив низку відкритих питань, що змістовно повторювали ті, які були задані у ході аналогічного дослідження, проведеного нами на такому ж кількісному та якісному складі

¹ У 2011 та 2017 рр. експертні опитування проводилися під час щорічних Міжнародних науково-практичних конференцій, організованих одним із харківських ЗВО – Харківським гуманітарним університетом «Народна українська академія».

експертів у 2011 р. Опитування здійснювалося за допомогою анкети, що включила 6 відкритих питань, орієнтованих на виявлення експертної точки зору про реальний стан та перспективи соціального партнерства у сфері освіти. У 2017 і 2011 рр. ми свідомо уникали терміну «стейкхолдери», оскільки для більшості представників закладів освіти він був новим і незрозумілим. Саме тому ми намагалися з'ясувати, кого саме наші респонденти бачать у якості своїх партнерів, адже, по суті, такі партнери і є стейкхолдерами.

Слід зазначити, що у 2017 р., порівняно з 2011 р., уявлення експертів про соціальне партнерство відрізнялися більшою чіткістю, що відбилось: по-перше, у більш точніших формулюваннях соціального партнерства як такого; по-друге, у більш впевненій і розгорнутій конкретизації його форм; по-третє, у констатації більш широких можливостей розвитку. Найбільш типовим визначенням соціального партнерства, згідно з відповідями експертів, стало таке: «Рівноправні відносини суб'єктів у певній сфері діяльності, які однаково зацікавлені в успішному результаті спільних проєктів, вирішенні тих чи інших проблем, завдань тощо». Якщо конкретно, то дане визначення представляє точку зору 23 експертів, опитаних у 2017 р., порівняно з 12 експертами – у 2011 р. Слід також зазначити, що в обох (за різними роками) групах експертів практично кожен другий експерт, пропонуючи свою дефініцію соціального партнерства, уточнював, що заінтересованість «партнерів» далеко не завжди ґрунтується на матеріальних вигодах. Щодо видів та форм взаємодії заінтересованих сторін у сфері освіти, то їх переліки та описи в анкетах експертів 2017 р., як уже зазначалося вище, відрізняються більшою повнотою та різноманітністю. А саме, 24 з 27 експертів описали від 4 до 6 видів партнерської взаємодії, таких як: «школа-ЗВО» (укладення договорів про взаємодію між школами та ЗВО, виступи викладачів перед учнями та вчителями з конкретних проблем; спільне проведення досліджень, проведення викладачами ЗВО відкритих лекцій та практичних занять для учнів тощо); «школа-школа» (спільна діяльність різних шкіл зі складання та вдосконалення навчальних програм з окремих «профільних предметів», організація спільних заходів навчального та виховного характеру тощо); «ЗВО-ЗВО» (організація «програм обміну» для студентів та викладачів тощо); між ЗВО та бізнес-структурами й організаціями, що виступають як потенційні роботодавці (організація практик студентів та їх подальшим працевлаштуванням, залучення «практиків» до складання навчальних планів та робочих програм тощо); між ЗВО та органами влади; між ЗВО та громадськими, волонтерськими, благодійними та іншими організаціями.

Щодо відповідей експертів на аналогічне питання у 2011 р., то загалом вони відрізняються односкладністю, а переліки можливих видів і форм взаємодії із заінтересованими сторонами в більшості випадків (22 із 27) включили не більше чотирьох

варіантів, серед яких домінували профорієнтаційна робота в школах та залучення тих чи інших організацій у якості баз практик для студентів.

Щодо перспектив розвитку соціального партнерства у сфері освіти, оптимістичні висловлювання були більш характерні для експертів-керівників, які не мають до сфери освіти прямого відношення, ніж для експертів – представників ЗВО. Можливо, це пов'язано з тим, що представники ЗВО добре знають специфіку інституту освіти та ті інституційні бар'єри, які виникають/можуть виникнути на шляху розвитку соціального партнерства. Якщо ж порівнювати відповіді експертів за роками, то загальна думка експертів 2017 р. вирізняється більшим оптимізмом, що знаходить відображення у відповідях на питання «Охарактеризуйте, будь ласка, одним-двома словами перспективи розвитку соціального партнерства у вітчизняній сфері освіти у найближче десятиліття». Загальна думка експертів 2017 р. відображена у відповідях на кшталт: «дуже сприятливі», «хороші», «багатообіцяючі». У той час як думка експертів 2011 р. з цього приводу менш однорідна, а серед відповідей однаково представлені як оптимістичні формулювання (на кшталт: «впевнений(а), що сприятливі», тощо), так і ті, які містять сумніви (на кшталт: «хотілося б вірити, що є...», «швидше сприятливі, ніж ні» тощо). Крім того, серед відповідей експертів 2011 р. були й негативні оцінки перспектив розвитку соціального партнерства у сфері освіти. В одному випадку негативна оцінка була пов'язана з відсутністю віри у благополуччя вітчизняної системи освіти в цілому: «Перспективи соціального партнерства дуже туманні, а то й гірше. Є дуже багато інших проблем, які в освіті потрібно вирішувати насамперед, фінансування і кадрові питання. Партнерство – вторинне» (дане судження було висловлено експертом – представником ЗВО). У другому випадку негативна оцінка була пов'язана з «відсутністю в країні культури партнерства як такої, не тільки в системі освіти, а в принципі» (дане судження було висловлено експертом із бізнес-структури). Загалом, як бачимо, спостерігається поглиблення розуміння сутності та форм соціального партнерства у сфері вищої освіти, а також зростання впевненості щодо сприятливих перспектив розвитку такого партнерства. Втім слід підкреслити, що експерти – представники ЗВО – зовсім не розглядають у якості партнерів ані студентів, ані викладачів. Соціальне партнерство інтерпретується виключно як зовнішня діяльність ЗВО.

Вагомий внесок у інституціоналізацію стейкхолдерського підходу та імплементацію елементів стейкхолдер-менеджменту у практику вітчизняних ЗВО було зроблено запровадженням нової процедури акредитації освітніх програм та діяльністю Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (далі за текстом – НА). Як відомо, однією з важливих вимог якості є налагоджена система взаємодії зі всіма групами стейкхолдерів (студентами, науково-педагогічними працівниками,

роботодавцями, випускниками, експертами галузі, науковими та дослідницькими установами та ін.).

З метою виявлення особливостей взаємодії сучасного університету зі стейкхолдерами, у грудні 2022 р. нами був проведений аналіз документів. У якості таких виступили звіти експертних груп (далі за текстом – ЕГ) за результатами акредитацій освітніх (освітньо-професійний та освітньо-наукових) програм. Генеральну сукупність склали 2165 справ (з електронної бази НА 2020-2022 рр.) зі статусом 2.1 «Рішення НА підписане». Для такої генеральної сукупності достатнім є об'єм вибірки у 326 одиниць. Відбір одиниць обстеження відбувався механічно. Оскільки на сторінці електронної бази акредитаційних справ подається по 5 справ, для зручності нашої роботи ми аналізували по одній справі зі сторінки (на кожній першій сторінці – першу у переліку справу, на кожній другій – другу справу, та кожній третій – третю справу і т. д.). Ми не диференціювали освітні програми ані за рівнем вищої освіти, ані за спеціальністю, адже вимоги до якості освітніх програм є однаковими, а необхідною умовою якості завжди є налагоджена взаємодія зі стейкхолдерами.

До нашої вибірки потрапило: 2 справи з оцінками ЕГ, які відповідають висновку «Зразкова акредитація»; 255 справ з оцінкою ЕГ «Акредитація»; 62 справи з оцінками, які відповідають висновку «Умовна акредитація»; 1 справа з оцінками ЕГ, які відповідають висновку «Відмова акредитації».

Аналізу підлягав пункт 1.2. звітів ЕГ «Цілі освітньої програми та програмні результати навчання визначаються з урахуванням позицій та потреб заінтересованих сторін (стейкхолдерів)». Ми розуміємо, що інформацію про взаємодію зі стейкхолдерами дають ще й інші пункти звіту ЕГ, наприклад, які містять свідчення про організацію академічної мобільності, про залучення експертів та практиків до викладання та інші. Втім доволі великий об'єм вибірки вимагав концентрації нашої уваги на одному, найбільш релевантному, пункті звіту. Цей недолік нашої роботи ми намагалися компенсувати аналізом ще однієї частини звітів ЕГ – «Резюме», в якій наведені підсумки сильних і слабких сторін освітніх програм.

За результатами проведеного аналізу документів нами було з'ясовано, що в цілому всі ЗВО розуміють необхідність системної взаємодії з різними групами стейкхолдерів і намагаються реалізувати цю взаємодію, прагнучи до постійного удосконалення й урізноманітнення її форм. Результати дослідження дозволили виділити типові форми взаємодії зі стейкхолдерами, які свідчать про реалізацію тих чи інших елементів системи стейкхолдер-менеджменту (маються на увазі, передусім, шість ключових елементів, викладених у теоретичній частині цієї статті).

Типові форми взаємодії з внутрішніми стейкхолдерами (здобувачі, науково-педагогічні працівники (далі за текстом – НПП), студентське

самоврядування тощо):

- проведення опитувань, які дозволяють виявити невдоволення і побажання; врахування результатів опитування у подальшій діяльності за освітньою програмою (моніторинг і врахування позицій стейкхолдерів);

- участь здобувачів і НПП у обговоренні змісту ОП на засіданнях кафедри, спеціальних зборах та подібних заходах; протоколювання ходу і результатів таких обговорень; врахування пропозицій (з'ясування та врахування позицій стейкхолдерів при плануванні діяльності);

- участь здобувачів у складі робочих груп з оновлення освітніх програм (співпраця зі стейкхолдерами на рівні прийняття рішень);

- організаційна участь представників студентського самоврядування у проведенні опитувань серед здобувачів щодо якості навчання та викладання та інших важливих питань (моніторинг і врахування позицій стейкхолдерів);

- участь представників студентського самоврядування у засідань Рад факультету та Вчених рад університету; таким чином вони мають можливість представляти інтереси здобувачів; деякі звіти ЕГ фіксують повноцінну реалізацію такої можливості і активну роль представників студентського самоврядування на зазначених вище заходах (співпраця на основі регламентованих угод, у тому числі на рівні прийняття рішень).

Були виявлені і деякі унікальні практики, наприклад, введення в університеті посади «студентський гарант ОП», який є «посередником між здобувачами та гарантом освітньої програми».

Типові форми взаємодії із зовнішніми стейкхолдерами (роботодавці, представники широкої академічної спільноти, експерти галузі, випускники, потенційні абітурієнти):

- постійний неформальний зв'язок з випускниками, неформальне або формалізоване відстеження їх кар'єрного шляху; організація зустрічей випускників зі здобувачами (моніторинг позицій стейкхолдерів, консультування стейкхолдерів);

- участь роботодавців у якості керівників баз практик (у поодиноких випадках роботодавців також залучали до обговорення Програм практик, їх пропозиції були враховані) (співпраця на основі регламентованих угод, з'ясування та врахування позицій і пропозицій стейкхолдерів при плануванні діяльності);

- участь роботодавців, експертів галузі, представників академічної спільноти у рецензуванні освітніх програм; подальше обговорення рецензій на засіданнях кафедри тощо (з'ясування та врахування позицій і пропозицій стейкхолдерів, співпраця на рівні прийняття рішень);

- написання відгуків на проекти освітніх програм з'ясування та (врахування позицій і пропозицій стейкхолдерів);

- участь у складі робочих груп з оновлення освітніх програм (з'ясування та врахування позицій

і пропозицій стейкхолдерів, співпраця на рівні прийняття рішень);

- залучення до процедур перегляду освітніх програм, участь у засіданнях кафедр, Радах факультету, Вчених рад університету (при цьому фіксується які пропозиції були винесені стейкхолдерами і які враховані) (врахування позицій і пропозицій стейкхолдерів при плануванні діяльності ЗВО; співпраця на основі прийняття рішень);

- проведення систематичних опитувань стосовно перспектив покращення змісту освітніх програм та інших питань (роботодавці, експерти галузі, випускники в цілому не є об'єктом систематичних опитувань) (моніторинг позицій стейкхолдерів);

- проведення зовнішніми організаціями спільних досліджень із залученням НПП та здобувачів освітніх програм, реалізація спільних проєктів тощо (реалізація спільних проєктів);

- залучення роботодавців та експертів галузі до участі у наукових конференціях, семінарах тощо, які організуються ЗВО, факультетом випусковою кафедрою (реалізація спільних проєктів, освіта і консультування стейкхолдерів, інформування стейкхолдерів);

- експерти галузі (а у поодиноких випадках і роботодавці) залучаються до викладання наукових дисциплін або окремих блоків тем (що було з'ясовано нами у результаті аналізу розуміючих частин звіту) (співпраця на основі регламентованих угод).

У поодиноких випадках були зафіксовані такі форми взаємодії з зовнішніми стейкхолдерами, як: організація ЗВО ярмарок вакансій із залученням роботодавців, функціонування у ЗВО «Ради роботодавців»; обговорення ОП на засіданні секції в рамках Міжнародної науково-практичної конференції.

З «Резюме» звітів ЕГ можна також зробити висновок про те, що заклади освіти укладають договори про співпрацю з іншими закладами освіти як вітчизняними так і закордонними (співпраця стейкхолдерів на основі регламентованих угод). Ці договори стосуються переважно співпраці у науково-дослідній діяльності та з організації академічної мобільності. Втім, у багатьох звітах ЕГ серед недоліків фіксувалося, що здобувачі мало залучаються як до проєктів академічної (кредитної) мобільності, так і до науково-дослідницьких проєктів.

Слід також зазначити, що заклади освіти навчилися більш-менш ефективно використовувати веб-сайт ЗВО та соціальні мережі у якості каналів інформаційного обміну з різними групами стейкхолдерів (інформування стейкхолдерів).

Окремо слід підкреслити, що тільки у поодиноких випадках ЕГ були зафіксовані приклади взаємодії зі школами та потенційними абітурієнтами (як зовнішніми стейкхолдерами).

Також нами була виявлена тенденція: чим більше оцінок «А» (найвища оцінка за критерієм, яка вказує на зразковість організації та реалізації ОП за переважною більшістю напрямів, що відповідають

критерію) отримала освітня програма від експертів, тим більшою є вірогідність того, що деякі ключові форми і канали взаємодії зі стейкхолдерами у даному закладі освіти або на даній освітній програмі інституціалізовані ще задовго до впровадження нової процедури акредитації, геть з початку 1990-х рр., а то й раніше (наприклад, систематичне проведення опитувань здобувачів, НПП, випускників, роботодавців, діяльність у закладі світи спеціальних відділів з працевлаштування випускників тощо).

У якості перспектив розвитку виділимо наступні пункти (які ми винесли з «Резюме» звітів ЕГ, з переліків слабких сторін освітніх програм):

- удосконалення механізму фіксації пропозицій щодо удосконалення освітніх програм, отриманих від стейкхолдерів, а також механізму врахування цих пропозицій (що впливає з типового зауваження на кшталт «Отримані пропозиції від випускників та академічної спільноти не завжди мають належне оформлення та документальне підтвердження, а також не завжди зрозуміло чи враховуються ці пропозиції у подальшій діяльності за освітньою програмою»);

- удосконалення механізму «зворотного зв'язку» зі стейкхолдерами, як відповідь на їх пропозиції (типовою є порада ЕГ «публікувати зведену таблицю пропозицій і зауважень від стейкхолдерів на веб-сайті ЗВО» з позначенням того, що було/не було враховане);

- більш активне залучення роботодавців до удосконалення змісту окремих (зокрема, практико-орієнтованих) освітніх компонентів (навчальних дисциплін);

- удосконалення механізмів обміну інформацією з іноземними стейкхолдерами (здобувачами, абітурієнтами, потенційним партнерами із закордонних ЗВО) (наприклад: «розробити та розмістити на сайті кафедри, факультету, університету іншомовні версії документів для повноцінного інформування іноземних здобувачів про обов'язкові та вибіркові освітні компоненти»; «розширювати співпрацю з закордонними роботодавцями»; «налагодити обмін фахівцями з іноземними закладами вищої освіти» тощо);

- удосконалення процедур та інструментарію опитувань різних груп стейкхолдерів, залучення до організації, проведення та аналізу результатів таких опитувань відповідних фахівців. Річ у тім, що всі без виключення ЗВО проводять опитування, але якість таких опитувань далеко не завжди є достатньою для отримання об'єктивної та релевантної інформації, а виконують ці опитування люди, які не мають відповідної компетенції (цю проблему відображають наступні зауваження ЕГ: «...Необхідне проведення опитувань, які стосуються конкретно змісту освітніх компонентів освітньої програми...»; «Необхідно до щорічних моніторингових опитувань, що поводяться у ЗВО залучати й аспірантів на постійній основі»; «ЕГ звертає увагу на низьку частку здобувачів, що залучені до процесу анкетування»; «Удосконалити моніторинг освітньо-професійної програми у

процедурах проведення опитувань здобувачів з метою конкретизації результатів по кожній освітній програмі»);

- налагодити ефективну систему мотивації здобувачів до академічної мобільності, встановленої умовами договорів зі ЗВО-партнерами, в тому числі й закордонними. Річ у тім, що у багатьох випадках експерти фіксують, що можливості такої важливої форми співпраці із зовнішніми стейкхолдерами практикуються недостатньо і часто залишаються тільки «на бумазі» (типовими є наступні зауваження ЕГ: «Не повною мірою реалізується програма міжнародної академічної мобільності, що має бути орієнтована на формування фахових компетентностей...»; «Низькі результати академічної мобільності студентів»);

- більш активно використовувати стейкхолдерський потенціал роботодавців і експертів галузі, їх професійні знання та досвід, залучаючи до реалізації освітнього процесу (з цього приводу типовим є наступне зауваження: «ЕГ рекомендує розробити загальний алгоритм залучення потенційних роботодавців до проведення лекційних занять за даною освітньою програмою»).

Таким чином, результати дослідження, проведеного нами у 2022 р., у порівнянні з результатами 2011 і 2017 рр., засвідчують значне урізноманітнення видів і форм стейкхолдерської взаємодії у сфері вищої освіти. Ми спостерігаємо повне усвідомлення вітчизняними ЗВО необхідності такої взаємодії, прийняття ефективних рішень і конкретні кроки у напрямку інституціоналізації стейкхолдерського підходу до організації внутрішніх і зовнішніх зв'язків та соціально-партнерської діяльності в цілому.

Висновки.

Підводячи підсумки, зазначимо, що результати проведених нами досліджень підтвердили, що з часом значно посилюється розуміння закладами вищої освіти, як і зовнішніми по відношенню до них організаціями, необхідності кооперації своєї діяльності у досягненні спільних цілей. У 2011 р. серед представників закладів освіти домінувала думка про те, що основними зовнішніми стейкхолдерами є заклади середньої освіти (як потенційні донори майбутніх студентів), а також організації та підприємства (як потенційні роботодавці). Таким чином, форми взаємодії фактично були обмежені

профорієнтаційною роботою у школах і залученням організацій потенційних роботодавців у якості баз практик. Попри те, що у 2017 році спостерігається значне розширення уявлень про види і форми взаємодії із заінтересованими сторонами, а також кола потенційних партнерів ЗВО у досягненні поставлених цілей, ми бачимо, що у якості таких традиційно розглядаються виключно зовнішні заінтересовані групи. Ані здобувачі вищої освіти, ані викладачі у якості заінтересованих сторін і повноцінних партнерів у досягненні поставлених цілей не фігурують.

Разом із запровадженням нової процедури акредитації освітніх програм, світогляд вітчизняних закладів освіти починається стрімко змінюватися. Для багатьох ЗВО ці зміни були вимушеними і болісними, тим не менш, результати нашого дослідження 2021 року довели, що значний зсув, все ж таки, відбувся, що позитивно позначилося на якості освітньої діяльності університетів. Результати дослідження свідчать про те, що сьогодні стейкхолдерський підхід до організації ключових процесів в університеті перебуває в активній стадії інституціоналізації, сучасні ЗВО імплементують у практику всі ключові елементи стейкхолдер-менеджменту. У якості стейкхолдерів фігурує широке коло суб'єктів, до якого входять не тільки зовнішні по відношенню до ЗВО організації, але й здобувачі, викладачі, співробітники ЗВО, а також випускники. Університети розробляють власні канали і способи встановлення і утримання зв'язків зі стейкхолдерами, унікальні методи залучення представників різних груп стейкхолдерів до процедур запровадження, організації та реалізації освітніх програм. Форми взаємодії із заінтересованими сторонами відрізняються високою різноманітністю і, що головне, така взаємодія не є формальністю, вона є планованою і організованою діяльністю, важливість якої повною мірою усвідомлюється усіма залученими до неї суб'єктами.

Все вище зазначене свідчить про позитивні зміни в системі вітчизняної вищої освіти, які є значним кроком у наближенні її якості до європейських стандартів. На нашу думку, відкритий реєстр акредитаційних справ Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти містить у собі значний потенціал для проведення подальших досліджень, що стосуються тих важливих процесів, які відбуваються сьогодні вищої освіти України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ганзюк Т. Д., Денисенко М. П. Соціальне партнерство в системі професійної освіти. 2021. URL: <http://surl.li/buyex>.
- Корнешук В. Співробітництво зі стейкхолдерами як передумова якості вищої освіти. Науковий вісник мну імені в. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2020. № № 1 (68). С. 127–132. DOI: <https://doi.org/10.33310/2518-7813-2020-68-1-127-132>.
- Кухорська Л. В. Ринок освітніх послуг в Україні: реалії та перспективи. Соціально-правові студії. 2020. Випуск 3 (9). С. 184–191. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-3-184-191>.
- Мощна І. В. Проблеми розвитку соціального партнерства в Україні та шляхи їх вирішення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. Випуск 25, частина 1. С. 166–170.
- Назаркин А. А. Партнерские отношения как основа стейкхолдерского подхода в подготовке современных специалистов. Взаимодействие образовательных учреждений со стейкхолдерами: вестник времени : мат. XV междунар. науч.-практ. конф., Харьков, 16 февр. 2017 г. Харьков : Изд-во НУА, 2017. С. 167–172.
- Нечитайло И. С. Стейкхолдеры как акторы научно-исследовательской деятельности высшего учебного заведения. Взаимодействие образовательных учреждений со стейкхолдерами: вестник времени : мат. XV междунар. науч.-практ. конф., Харьков, 16 февр. 2017 г. Харьков : Изд-во НУА, 2017. С. 176–179.
- Піскурська Г. В. Стейкхолдерський підхід у забезпеченні якості вищої освіти. Вісті: всеукраїнський науковий збірник (Серія: Педагогіка, психологія і соціологія). 2019. №1(24). DOI: <https://doi.org/10.31474/2077-6780-2019-1-69-77>.
- Порохова И. С., Рассказова А. Ю. Анализ взаимодействия с заинтересованными сторонами предприятия: практика применения стандарта AA1000SES на примере национального аэрозольного кластера. Вестник университета. 2020. №11. С. 96–104.
- Санлайф К. Стейкхолдер-менеджмент: завдання та вплив. URL: <http://surl.li/butiw>.
- Астахова Е. В., Батаева Е. В., Михайлева Е. Г., Нечитайло И. С. Социальное партнерство в образовании: ключевые маркеры анализа. Нар. укр. акад. Харьков : Изд-во НУА, 2019. 84 с.
- Фурдуй С. Б. Фандрайзинг – партнерська взаємодія у системі інклюзивної освіти. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник мат. II Міжнар. наук.-практ. конф. (15-16 лист. 2018 р., м. Ніжин) / За заг. ред. С. Борисюк та О. Лісовця. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 179–181.
- Хоружий Г. Ф. Вища освіта: соціальна природа, структура і функції: монографія. Полтава : Полтавський літератор, 2013. 308 с.
- Шевченко Н. В. Соціальне партнерство у сфері освіти: горизонти модернізації : монографія. Харків : Вид-во «Щедра садиба плюс», 2014. 504 с.
- Шумило Ю. Соціальне партнерство як умова розвитку конкурентноздатного фахівця. World science. 2018. № 1(29), Вип. 6 (Січень). С. 20–26.
- Ящук І. П. Основи соціального партнерства в навчально-виховному закладі у творчій спадщині В. Сухомлинського. Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського (Серія: Педагогічні науки). 2014. Випуск 1.46 (108). С. 176–179.

REFERENCES

- Ghanzjuk, T. D., & Denysenko, M. P. (2021). Sotsial'ne partnerstvo v systemi profesiynoyi osvity [Social Partnership in the System of Vocational Education]. Retrieved from <http://surl.li/buyex>.
- Korneschuk, V. (2020). Spivrobotnytstvo zi steykholderamy yak peredumova yakosti vyshchoyi osvity [Cooperation with Stakeholders as a Prerequisite for the Quality of Higher Education]. Naukovyy visnyk mnu imeni v. O. Sukhomlyns'koho. Pedagogichni nauky, 1(68), 127-132. DOI: <https://doi.org/10.33310/2518-7813-2020-68-1-127-132>.
- Kukhorska, L. V. (2020). Rynok osvitnikh posluh v Ukraini: realiyi ta perspektivy [The Market of Educational Services in Ukraine: Realities and Prospects]. Sotsial'no-pravovi studiyi, 3(9), 184-191. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-3-184-191>.
- Motsna, I. V. (2019). Problemy rozvytku sotsial'noho partnerstva v Ukraini ta shlyakhy yikh vyrishennya [Problems of social partnership development in Ukraine and ways to solve them]. Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu, 25, Part 1, 166-170.
- Nazarkin, A. (2017). Partnerskiye otnosheniya kak osnova steykholderskogo podkhoda v podgotovke sovremennykh spetsialistov [Partnerships as the Basis of the Stakeholder Approach in the Training of Modern Specialists]. Vzaimodeystviye obrazovatel'nykh uchrezhdeniy so steykholderami: veleniye vremeni : mat. XV mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Khar'kov, 16 fevr. 2017 g. Khar'kov : Izd-vo NUA, 167-172.
- Nechitailo, I. (2017). Steykhholdery kak aktory nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti vysshogo uchebnogo zavedeniya [Stakeholders as Actors of Cientific Activity and Research in Higher Educational Establishments]. Vzaimodeystviye obrazovatel'nykh uchrezhdeniy so steykholderami: veleniye vremeni : mat. XV mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Khar'kov, 16 fevr. 2017 g. Khar'kov: Izd-vo NUA, 176-179.
- Piskurska, G. V. (2019). Steykhholders'kyy pidkhid u zabezpechenni yakosti vyshchoyi osvity [Stakeholder Approach in Ensuring the Quality of Higher Education]. Visti: vseukrayins'kyy naukovyy zbirnyk (Seriya: Pedagoghyka, psykholohiya i sotsiolohiya), 24. Retrieved from <http://surl.li/bvabo>.
- Porokhova, I. S., & Rasskazova, A. Y. (2020). Analiz vzaimodeystviya s zainteresovannymi storonami predpriyatiya: praktika primeneniya standarta AA1000SES na primere natsional'nogo aerazol'nogo klastera [Analysis of Interaction with Stakeholders of the Enterprise: Practice of Application of the AA1000SES Standard on the Example of the National Aerosol Cluster]. Vestnik universiteta, 11, 96-104.

- Sunlife, K. (2022). Steykhholder-menedzhment: zavdannya ta vplyv [Stakeholder-management: tasks and influence]. Retrieved from <http://surl.li/butiw>.
- Astakhova, E. V., Bataeva, E. V., Mikhaileva, E. G., & Nechitailo, I. S. (2019). Social partnership in education: key markers of analysis [Social partnership in education: key markers of analysis]. Nar. ukr. acad. Kharkiv: PUA Publishing House.
- Furduy, S. B. (2018). Fandrayzynh – partners'ka vzayemodiya u systemi inklyuzyvnoyi osvity [Fundraising – partnership in the system of inclusive education]. Partners'ka vzayemodiya u systemi instytutiv sotsial'noyi sfery: zbirnyk mat. II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (15-16 lyst. 2018 r., m. Nizhyn). Nizhyn: M. Gogol NDU Publishing House, 179-181.
- Khoruzhiy, G. F. (2013). Vyshcha osvita: sotsial'na pryroda, struktura i funktsiyi [Higher education: social nature, structure and functions]. Poltava: Poltavs'kyi literator.
- Shevchenko, N. (2014). Sotsial'ne partnerstvo u sferi osvity: horyzonty modernizatsiyi [Social Partnership in Field of Education: Modernization Horizons]. Monograph. Kharkiv: Publisher “Shedra sadyba plus”.
- Shumylo, Y. V. (2018). Sotsial'ne partnerstvo yak umova rozvytku konkurentnozdachnoho fakhivtsya [Social Partnership as a Condition for the Development of a Competitive Specialist]. World science, 1(29), 6(January), 20-26.
- Yashchuk, I. P. (2014). Osnovy sotsial'noho partnerstva v navchal'no-vykhovnomu zakladi u tvorchiy spadshchyni V. Sukhomlyns'koho [Fundamentals of Social Partnership in an Educational Institution in the Creative Heritage of V. Sukhomlinsky]. Naukovyy visnyk MDU imeni V. O. Sukhomlyns'koho (Seriya: Pedahohichni nauky), 1.46(108), 176-179.

Dynamics of political crises: managerial and technological dimension

UDC: 323.2

DOI: 10.15421/172227

Serhii StavchenkoDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4091-868X>, 1-703@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The aim of the study is to reveal the managerial and technological content of the dynamic aspect of political crises in a democratic process. The study is based on the application of postulates of systemic and synegetic approaches. Procedural and dynamic features of political crisis management in the conditions of democratic political systems are revealed. The stages of crisis development in the context of democratic political system development are singled out: 1) prodromal, when in the depths of political stability the preconditions of the future crisis mature; 2) manifest, when there is a rapid exacerbation of all contradictions, deterioration of social dynamics, intensification of major crisis processes that occurred at the previous stage in sleep, the accumulation of destructive forces, disrupted the normal functioning of social (political) institutions, deinstitutionalization process, etc.; 3) culminating, when there is a decline in the development of the political system, dysfunctional processes reach peak values, there is a stratification of the population by type of political activity; 4) reorganization, when there are opportunities to overcome the crisis, there is a mitigation of crisis processes. It is proved that at each stage a peculiar type of political situation is formed: at the prodromal stage a pre-crisis political situation is formed, which is characterized by cessation of growth of welfare, emergence of crisis elements and preconditions in various spheres of public life; at the manifest stage a crisis situation is formed, which is characterized by a decrease in the level of welfare of the population, increasing dysfunction of social institutions; at the culminating stage, the crisis situation is transformed into a stabilized crisis situation, which is characterized by the cessation of declining welfare, there are tendencies to recover in various spheres of public life; at the rehabilitation stage, a post-crisis situation is emerging, against the background of which strategies for overcoming the political crisis are being successfully implemented.

Keywords: crisis management, bifurcation zone, stages of political crisis, crisis situation, problem management, benchmarking, reform, revolution

Citation: Stavchenko, S. (2022). Dynamics of political crises: managerial and technological dimension. *Grani*, 25 (2), 82-87.

Динаміка політичних криз: управлінсько-технологічний вимір

Ставченко Сергій

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

Метою дослідження є розкриття управлінсько-технологічного змісту динамічного аспекту політичних криз в умовах демократичного процесу. Дослідження ґрунтується на застосуванні постулатів системного і синергетичного підходів. Розкрито процесуально-динамічні особливості управління політичною кризою в умовах демократичних політичних систем. Виділено етапи розгортання кризової ситуації в контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний, коли в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте знижується активність, гальмується оновлення, нарастають негативні приховані тенденції, тобто накопичується ентропія, дезорганізаційні, хаотичні тенденції; 2) маніфестативний, коли відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо; 3) кульмінаційний, коли спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розшарування населення за типом політичної активності; 4) санаційний, коли виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів. Доведено, що на кожному етапі утворюється власний тип політичної ситуації: на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя; на маніфестативному етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних інститутів; на кульмінаційному етапі кризова ситуація трансформується в стабілізовану кризову ситуацію, яка характеризується припиненням зниження рівня добробуту населення, з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя; на санаційному етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

Ключові слова: кризове управління, зона біфуркації, етапи політичної кризи, кризова ситуація, керування проблемами, бенчмаркінг, реформа, революція

Цитування: Ставченко С. Динаміка політичних криз: управлінсько-технологічний вимір. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 82 - 87.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.04.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Вступ.

Українське суспільство сьогодні знаходиться в стані глибоких духовно-культурних, політичних і соціально-економічних трансформацій. Особливої гостроти набувають процеси модернізації політичної системи, яка має бути адаптована до проголошених цілей – побудови демократичної, соціальної і правової держави. Трансформаційні процеси, що останніми роками відбуваються в усіх сферах суспільного життя, призвели до сутнісних змін у духовно-культурній та інституційній структурі українського соціуму, масовій політичній свідомості та корінним чином позначилися на поширенні у громадянському суспільстві політичних практиках. Об'єктивний характер політико-системних змін у сучасній Україні, демократична сутність суспільних перетворень зумовлюють необхідність осмислити досвід провідних країн світу з усталеними демократичними традиціями та розвиненими деліберативними механізмами соціально-політичної взаємодії.

У політичній практиці сучасної України мають місце кризові явища, пов'язані з процесами демократичного розвитку країни, трансформацією політичної системи. Проте в умовах війни Росії проти України, розпочатої у лютому 2022 р., грізливо загострюються кризові явища, що значно ускладнює демократичні перетворення. За цих обставин значно ускладнюється кризове управління, навіть з'являється концепція управління через кризу, а також відповідні поняття «керованого конфлікту» та «керованої кризи» в сфері політики. По суті, ідея технологічності та керованості політичної кризи визначила нові напрямки в дослідженні політичного менеджменту ХХІ ст. І саме ці напрямки на сьогодні можна розглядати як найбільш перспективні в політичній науці.

Кризове управління в політиці являє собою комплекс організаційних дій з мінімізації дисфункціональних чинників для тієї чи іншої системи, що здійснюється на передкризовому, кризовому і посткризовому етапах, і включає моніторинг інформації, координацію, прийняття рішень, внутрішні і зовнішні комунікації. Причини і наслідки кризи можуть розташовуватися на мікро- (локалітет), мезо- (регіон) і макрорівні (держава) політичного простору (від особистісного до соціетального), проте кризове управління завжди здійснюється на мезорівні організацій і соціальних мереж. Особливі форми управлінських відносин і механізми, що застосовуються в кризовому управлінні, вимагають на сьогоднішній день окремого розгляду і наукового осмислення. Ці дослідження можуть мати прикладне значення для застосування на різних рівнях – глобальному, загально-суспільному, регіональному, локальному.

Динамічний аспект політичних криз з тією чи іншою аналітичною глибиною досліджувався такими відомими вітчизняними науковцями, як С. Вонсович (Вонсович, 2013), К. Гаврилюк (Гаврилюк, 2018), Г. Зеленько (Зеленько, 2021), І. Іщенко (Іщенко, 2012),

Р. Ключник (Ключник, 2015), Ю. Мацієвський (Мацієвський, 2008), Т. Пояркова (Пояркова, 2015), Г. Щедрова (Щедрова, 2018) та ін. Водночас, незважаючи на комплексне висвітлення окремих істотних аспектів, на сучасному етапі розвитку політичної науки стан розробленості динамічних аспектів криз в умовах демократичних політичних систем ще не набув завершеного вигляду.

Метою дослідження є розкриття управлінсько-технологічного змісту динамічного аспекту політичних криз в умовах демократичного процесу.

Результати дослідження.

Політична криза (в контексті розвитку демократичних політичних систем) являє собою такий стан політичних відносин, який характеризується нестабільністю, руйнуванням елементів існуючого політичного порядку, системних параметрів, норм і правил та невизначеністю результатів будь-якої політичної дії, що за умов її (кризи) розгортання та поглиблення може привести до дисфункції (і навіть зупинки функціонування) політичної системи в цілому та/або окремих її інститутів, втрати легітимності інституційних та змістовних елементів політичної системи.

У цілому політичну кризу можна розглядати як природну фазу розвитку політичної системи або її окремих підсистем. У цьому аспекті політичну кризу доцільно витлумачувати в категоріях синергетичного підходу як зону біфуркації, яка, з одного боку, є моментом дезорганізації політичної системи, переходом її до хаотичного стану розвитку, де руйнується порядок, а з іншого – є фактором організації політичної системи та її самоорганізації, спричиняючи становлення нового порядку. Як відомо, в синергетиці функція кризи розглядається у послідовному категоріальному ряді: «суперечність – протиріччя – конфлікт – криза – катастрофа – біфуркація». Тобто із синергетичного погляду у кризі поєднуються конструктивні та деструктивні функції. Відповідно до синергетичного підходу політична криза, з одного боку, є станом дестабілізації політичної системи, що пов'язана з дисфункцією даної системи або її елементів і виникає в зоні біфуркації, де накопичення протиріч досягає пікових значень, а з іншого – є критичним станом політичної системи, задає напрямок переходу з хаосу (дезорганізації) до порядку (рівноваги).

Політико-процесуальний вимір кризового управління передбачає розгляд політичної кризової ситуації у динаміці, оскільки політична криза є наслідком попередніх станів розвитку політичної системи і поєднує в собі згасання попередньої та появу нової якості системи. Динаміка політичних криз у контексті розвитку демократичних політичних систем обумовлена стадіальністю цього процесу. Узагальнюючи підходи щодо стадій (етапів) розгортання кризових явищ, представлених у працях С. Жунга (1972), Н. Огастіна (2005), С. Фінка (Fink, 1986), Р. Хіта (2002) та ін., пропонуємо виділяти чотири етапи розгортання кризової ситуації в

контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний (від грец. *πρόδρομος* – той, хто біжить попереду, передвісник) або латентний, прихований; 2) маніфестативний; 3) кульмінаційний; 4) санаційний.

На продромальному етапі в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте вже спостерігається зниження активності, гальмування оновлення, наростання негативних прихованих тенденцій, тобто накопичується ентропія (від грец. *έν* – «в, у», *τροπή* – «поворот», «перетворення»), дезорганізаційні, хаотичні тенденції. На цьому етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній). У цей час формуються сторони конфлікту та виробляються взаємні вимоги. Якщо консенсусу між ними досягнути не вдається, то відбувається подальше загострення конфлікту. Зниження соціальної (політичної) напруженості шляхом усунення причин незадоволення може сприяти стабілізації існуючої політичної ситуації та недопущенню її трансформації у кризову ситуацію. У протилежному випадку передкризова ситуація може призвести до становлення сформованої політичної кризи.

На маніфестативному етапі відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо. На цьому етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас.

На кульмінаційному етапі спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розширення населення за типом політичної активності – одна частина впадає в своєрідну сплячку-анабіоз, намагається перечекати кризу, знижує свою політичну активність, друга – на основі зниження рівня задоволення потреб, відкладання споживчого попиту тощо пристосовується до політичних реалій, що склалися, третя – підвищує свою політичну активність, освоює нові види політичної діяльності, пропонує нововведення і способи ефективного виживання, четверта – включається в різні опозиційні форми політичної боротьби (конвенціональні або неконвенціональні). На цьому етапі кризова

ситуація трансформується в стабілізуючу кризову ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення.

На санаційному етапі виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів, поступово зникає страх, з'являється оптимізм, відбувається інтенсивне оновлення політичної системи і зростання ефективності від нововведень. На цьому етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи. У випадку неспіху післякризова ситуація переходить у катастрофічну ситуацію, що призводить до руйнування окремих соціальних (політичних) інститутів і навіть до краху політичної системи в цілому. Тобто на етапах сформованої кризи протидіючі сторони намагаються розв'язати проблеми більш жорсткими способами. Сформована політична криза призводить до неоднозначних наслідків: вона може перейти або в післякризовий стан, який також є конфліктним, але цілком керованим, або в соціальну (політичну) катастрофу.

Отже, в контексті розвитку демократичної політичної системи доцільно виокремити типи політичної ситуації, які узгоджуються з етапами розгортання кризової ситуації. Зокрема, можна зазначити, наступне:

- на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній);

- на маніфестативному етапі утворюється кризова політична ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас;

- на кульмінаційному етапі кризова політична ситуація трансформується в стабілізуючу кризову політичну ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до поживлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення;

- на санаційному етапі складається післякризова політична ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

Відповідно до виокремлених загальних етапів розгортання політичної кризи пропонуємо виділяти такі підвиди кризового управління:

- 1) передкризове політичне управління, яке здійснюють для своєчасного виявлення та вирішення проблем (ухвалення рішень) для запобігання кризи;

2) управління в умовах політичної кризи, що визначає стабілізацію нестійких станів і збереження керованості політичної системи;

3) управління процесами виходу з політичної кризи, яке здійснюють для мінімізації втрат і втрачених можливостей під час виведення політичної системи із кризового стану (Сапа, 2009).

На етапі передкризового політичного управління частіше всього застосовується технологія управління політичними проблемами, яка передбачає розуміння, мобілізацію, координацію і підпорядкування всіх функцій планування політичної стратегії і тактики, всієї майстерності публік рилейшнз досягненню єдиної мети – активної участі в розробці політики по відношенню до громадськості, від якої залежить доля людей та політичного інституту (Ставченко, 2014а). На цьому етапі можна виділити такі елементи управління політичними проблемами: передбачення політичних проблем; селективна ідентифікація політичних проблем; увага до сильних і слабких місць політичної системи чи окремої її підсистеми, окремого політичного інституту; планування політичних дій у напрямку «ззовні всередину»; орієнтація на отримання певних політичних зисків; складання графіка дій з вирішення виявлених політичних проблем; підтримка з боку політичного керівництва.

На етапі передкризового політичного управління свою ефективність демонструє технологія політичного бенчмаркінгу, яка передбачає систематичний пошук і впровадження найкращих практик, що можуть привести до покращення і вдосконалення системи передкризового політичного управління, підвищення її ефективності (Ставченко, 2014б). У контексті реалізації передкризових стратегій в умовах демократичних політичних систем можна виокремити такі рівні політичного бенчмаркінгу:

1) організаційний, де він використовується для покращення внутрішнього середовища і виступає здебільшого як внутрішній контроль;

2) секторальний (міжорганізаційний), де увага приділяється проблемам конкуренції між суб'єктами політичного управління і налагодження співпраці з партнерами з інших секторів;

3) загально-суспільний, метою якого є покращення зовнішнього середовища політичної системи шляхом застосування «м'яких» форм регулювання політики, заснованої на моніторингу та координації, або управління за посередництвом переконання, вибору та поширення.

На етапах управління в умовах політичної кризи і виходу з неї можливі дві основні стратегії – реформа і революція. Якщо реформа пов'язана з глибоким перетворенням політичних, економічних і соціальних відносин, які проводяться суб'єктами політичного управління з метою якісного оновлення політичної системи та / або її окремих підсистем, політичних інститутів, то революція як стратегія виходу із політичної кризи передбачає докорінну якісну зміну в розвитку політичної системи. Під

час революції відбувається процес делегітимації влади, що уособлює закони старого порядку, тим самим ведеться боротьба за делегітимацію старого та легітимацію нового режиму (або його уособлень) в масовій свідомості.

Зрозуміло, що більш «м'якою» стратегією виходу з політичної кризи є реформа. Вона може бути реалізована за одним із двох узагальнених варіантів:

а) технократичним (бюрократичним), який спрямований на послідовну зміну практик кризового політичного управління на основі технологій, спрямованих на підвищення ефективності політичної діяльності, створення процедур, покликаних «налаштувати» імпортовані з провідних країн політичні механізми до умов реципієнта, що веде до створення численних формальних модернізаційних проектів, де головна роль належить бюрократії;

б) інкрементальним, який зосереджує зусилля реформаторів на стратегії малих кроків, які не дають змоги зробити великі помилки – тут перевага надається інститутам, що здатні управляти змінами інших інститутів, наголос робиться на невеликих інституціональних інноваціях, без довгострокових цілей

Реформа як стратегія виходу із політичної кризи володіє потужним модернізаційним потенціалом, який може бути реалізований за одним з таких сценаріїв:

- інновація, коли політична система знаходить нові ресурси для вирішення проблем, які переводять її у кризовий процес;

- спрощення, коли вихід із кризової траєкторії відбувається за рахунок використання вже існуючих ресурсів, що й приводить до їх вичерпування;

- зависання (капсулювання), що характеризується переходом політичної системи в такий стан, коли заради виживання вона виходить з кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі і просторі, де ціною стає чітка ієрархічність, непрозорість соціальних зв'язків, відчуженість політичної еліти;

- руйнування, коли політична система досягає кінцевої точки схуднення ресурсів.

Висновки. У проведеному дослідженні розкрито процесуально-динамічні особливості управління політичною кризою в умовах демократичних політичних систем. Політико-процесуальний вимір кризового управління передбачає розгляд кризової ситуації у динаміці, оскільки політична криза є наслідком попередніх станів розвитку політичної системи і поєднує в собі згасання попередньої та появу нової якості системи.

Динаміка політичних криз у контексті розвитку демократичних політичних систем обумовлена стадіальністю цього процесу. Зокрема, запропоновано виділяти такі етапи (стадії) розгортання кризової ситуації в контексті розвитку демократичної політичної системи: 1) продромальний, коли в надрах політичної стабільності визрівають передумови майбутньої кризи, яка ще непомітна, проте знижується активність, гальмується оновлення, нарастають

негативні приховані тенденції, тобто накопичується ентропія, дезорганізаційні, хаотичні тенденції; 2) маніфестативний, коли відбувається швидке загострення всіх протиріч, погіршення показників соціальної динаміки, активізація основних кризових процесів, які заходилися на попередньому етапі у сплячому режимі, накопичення руйнівних сил, порушується нормальне функціонування соціальних (політичних) інститутів, реалізується процес деінституціоналізації тощо; 3) кульмінаційний, коли спостерігається спад розвитку політичної системи, дисфункціональні процеси досягають пікових значень, відбувається розшарування населення за типом політичної активності – одна частина впадає в своєрідну сплячку-анабіоз, намагається перечекати кризу, знижує свою політичну активність, друга – на основі зниження рівня задоволення потреб, відкладання споживчого попиту тощо пристосовується до політичних реалій, що склалися, третя – підвищує свою політичну активність, освоює нові види політичної діяльності, пропонує нововведення і способи ефективного виживання, четверта – включається в різні опозиційні форми політичної боротьби (конвенціональні або неконвенціональні); 4) санаційний, коли виникають можливості виходу із кризи, відбувається пом'якшення кризових процесів, поступово зникає страх, з'являється оптимізм,

відбувається інтенсивне оновлення політичної системи і зростання ефективності від нововведень.

На кожному із виокремлених етапів утворюється власний тип політичної ситуації: на продромальному етапі формується передкризова політична ситуація, яка характеризується припиненням темпів зростання добробуту населення, появою кризових елементів і передумов у різних сферах суспільного життя (і перш за все в економічній); на маніфестативному етапі утворюється кризова ситуація, яка характеризується зниженням рівня добробуту населення, наростанням дисфункціональності соціальних (в т.ч. політичних) інститутів, політична система опиняється в особливому стані, що визначається нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості соціально-економічними процесами, загостренням політичних конфліктів, наростанням критичної активності мас; на кульмінаційному етапі кризова ситуація трансформується в стабілізуючу кризову ситуацію, при якій зниження рівня добробуту населення припиняється і з'являються тенденції до пожвавлення в різних сферах суспільного життя та зростання добробуту населення; на санаційному етапі складається післякризова ситуація, на тлі якої успішно реалізуються стратегії виходу з політичної кризи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вонсович С. Г. Особливості транзиту в умовах кризовості політичної системи: теоретичний аспект. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6 (4). С. 122–125.
- Гаврилюк К. К. Етапи та фактори розвитку політичної кризи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Сер.: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 60–64.
- Жунг С. Системное управление организацией. М.: Советское радио, 1972. 454 с.
- Зеленько Г. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 33–61.
- Іщенко І. В. Політичні інститути у період нестабільності: синергетичний підхід. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 4 (1). С. 80–83.
- Ключник Р. М. Криза як чинник розвитку політичної системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
- Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6 (33). С. 16–29.
- Огастин Н. Р. Как выбраться из кризиса, который вы пытались предотвратить. *Управление в условиях кризиса*. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. С. 9–40.
- Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України : причини виникнення та засоби подолання : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 351 с.
- Сапа Н. В. Теоретико-методологічні засади механізму антикризового державного управління. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С. 106–116.
- Ставченко С. В. Керування проблемами як різновид превентивних технологій антикризового управління в політиці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2014, т. 22, вип. 24 (1). С. 99–106.
- Ставченко С. В. Політичний бенчмаркінг як складова антикризової стратегії держави. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2014. № 12 (116). С. 53–57.
- Хіт Р. Кризовий менеджмент для керівників / пер. з англ. Р.Л. Ткачук, С.М. Рябчук, Н.І. Мішеніна. Київ: Всеуито; Наукова думка, 2002. 566 с.
- Щедрова Г. П. Політична криза: структурно-функціональний аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139 (3). С. 7–11.
- Fink S. Crisis Management: Planning for the Inevitable. New York : American Management Association, 1986. 245 p.

REFERENCES

- Fink, S. (1986). *Crisis Management: Planning for the Inevitable*. New York: American Management Association.
- Havryliuk, K. K. (2018). Etapy ta faktory rozvytku politychnoi kryzy [Stages and Factors of Political Crisis Development]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Pytannia politolohii*, 33, 60-64.
- Ishchenko, I. V. (2012). Politychni instituty u period nestabilnosti: synerhetychnyi pidkhid [Political Institutions in Times of Instability: a Synergetic Approach]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 4 (1), 80-83.
- Khit, R. (2002). *Kryzovi menedzhment dlia kerivnykiv* [Crisis Management for Managers]. Kyiv: Vsevyto; Naukova dumka.
- Kliuchnyk, R. M. (2015). Kryza yak chynnyk rozvytku politychnoi systemy [Crisis as a Factor in the Development of the Political System]. *Avtoreferat dysertatsii ... kandydata politychnykh nauk*: 23.00.02. Dnipropetrovsk.
- Matsiievskiy, Yu. (2008). Deiaiki aspekty vyvchennia fenomena kryzy u politychnykh doslidzhenniakh [Some Aspects of Studying the Phenomenon of Crisis in Political Research]. *Politychnyi menedzhment*, 6 (33), 16-29.
- Ogastin, N. R. (2005). Kak vybratsya iz krizisa, kotoryj vy pytalis predotvratit [How to Get Out of the Crisis You Were Trying to Prevent]. *Upravlenie v usloviyakh krizisa* (pp. 9-40). Moscow: Alpina Biznes Buks.
- Poiarkova, T. K. (2015). Kryzovi syndrom modernizatsii nezalezhnoi Ukrainy: prychyny vynyknennia ta zasoby podolannia [Crisis Syndrome of Modernization of Independent Ukraine: Causes and Means of Overcoming]. *Monohrafiia*. Sumy: Universytetska knyha.
- Sapa, N. V. (2009). Teoretyko-metodolohichni zasady mekhanizmu antykryzovoho derzhavnoho upravlinnia [Theoretical and methodological principles of the mechanism of anti-crisis public administration]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, 38, 106-116.
- Shchedrova, H. P. (2018). Politychna kryza: strukturno-funktsionalnyi aspekt [Political Crisis: Structural and Functional Aspect]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 139 (3), 7-11.
- Stavchenko, S. V. (2014b). Politychnyi benchmarkinh yak skladova antykryzovoi stratehii derzhavy [Political Benchmarking as a Component of the State's Anti-crisis Strategy]. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 12 (116), 53-57.
- Stavchenko, S. V. (2014a). Keruvannia problemamy yak riznovyd preventyvnykh tekhnolohii antykryzovoho upravlinnia v politytsi [Problem Management as a Kind of Preventive Technologies of Crisis Management in Politics]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia*, 22, 24(1), 99-106.
- Vonsovych, S. H. (2013). Osoblyvosti tranzytu v umovakh kryzovosti politychnoi systemy: teoretychnyi aspekt [Peculiarities of Transit in the Conditions of Crisis of Political System: Theoretical Aspect]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 6 (4), 122-125.
- Zelenko, H. (2021). Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychyny ta zmist [Crises of Political Development in Ukraine: Causes and Content]. *Politychni doslidzhennia*, 2, 33-61.
- Zhung, S. (1972). *Sistemnoe upravlenie organizatsiei* [System Management of the Organization]. Moscow: Sovetskoe radio.

Contemporary political manipulation's legitimate potential

UDC: 323.21

DOI: 10.15421/172228

Moshak DariaPostgraduate student, <https://orcid.org/0000-0003-2290-5233>, moshakdaria51@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University Political Science Department (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The purpose of the study is to establish the significance of political manipulation as a factor in the legitimization of modern political power. The study is based on the application of the initial provisions of the systemic and structural-functional methodological approaches. The importance of democratic conditions of political competition for choosing a certain style of image behavior, which comes from the ruling team and is aimed at supporting a stable model of society's existence, is revealed. The political and technological means of implementing legitimization strategies in the context of forming an uncontroversial image of the government are singled out. The structure of the general stability of the constitutional system in a certain state has been established, which can testify to the stability of public administration technologies and the behavior of political actors. The significance of the technological paradigm of normative and legal changes in a democratic society and the probability of opposition resistance are revealed. The macro-parameters of political development, which determine the scale of political manipulation aimed at increasing the level of legitimacy of the political order and the ruling group, have been identified. The signs of manipulations regarding the subject of the social orientation of government policy, which are the most effective and in demand in conditions of economic crises, have been revealed. It is proved that in the conditions of the loss of meaning of classical political ideologies, it is relevant to assimilate the maximum space of ideological meanings within the framework of manipulation strategies. It was found that each new power regime in the conditions of political transformations creates a situation for a new start of democratic reforms (examples are the transformations in Ukraine in 2014 and 2019). The need to ensure the secrecy and non-publicity of the preparation of political manipulation campaigns is argued. The need to broadcast positive messages from alternative "non-authoritative" sources was determined. It was concluded that political manipulation is a set of political-communication and political-organizational actions that ensure a change in the behavior of electoral and social groups, as well as individuals who have a desire for political self-presentation.

Keywords: legitimacy, political manipulation, political communication, political technologies, political support, political trust, political space.

Citation: Moshak, D. (2022). Contemporary political manipulation's legitimate potential. *Grani*, 25 (2), 88-93.

Легітимаційний потенціал сучасної політичної маніпуляції

Мошак Дар'я

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Анотація

Метою дослідження є встановлення значення політичної маніпуляції як чинника легітимації сучасної політичної влади. Дослідження ґрунтується на застосуванні вихідних положень системного і структурно-функціонального методологічних підходів. Розкрито значення демократичних умов політичної конкуренції для обрання певного стилю іміджевої поведінки, який виходить від владної команди та спрямований на підтримку стабільної моделі існування суспільства. Виокремлено політико-технологічні засоби реалізації легітимаційних стратегій в контексті формування несуперечливого іміджу влади. Встановлено структуру загальної стабільності конституційного устрою у певній державі, яка може свідчити про стабільність технологій публічного управління та поведінки політичних акторів. Розкрито значення технологічної парадигми нормативно-правових змін у демократичному суспільстві та ймовірність опору опозиції. Виявлено макропараметри політичного розвитку, які визначають масштаби політичного маніпулювання, спрямованого на підвищення рівня легітимності політичного порядку та владної групи. Виявлено ознаки маніпуляцій щодо тематики соціальної спрямованості політики влади, які є найбільш ефективними та затребуваними в умовах економічних криз. Доведено, що в умовах втрати значення класичними політичними ідеологіями актуальним є засвоєння в рамках маніпулятивних стратегій максимального простору ідеологічних смислів. З'ясовано, що кожен новий владний режим в умовах політичних трансформацій формує ситуацію нового старту демократичних реформ (приклади – трансформації в Україні в 2014 та 2019 роках). Аргументовано необхідність трансляції позитивних повідомлень з боку альтернативних «поза владних» джерел. Зроблено висновок, що політична маніпуляція виступає сукупністю політико-комунікаційних та політико-організаційних дій, які забезпечують зміну поведінки електоральних та соціальних груп, а також індивідів, які мають прагнення до політичної самопрезентації.

Ключові слова: легітимність, політична маніпуляція, політична комунікація, політичні технології, політична підтримка, політична довіра, політичний простір.

Цитування: Мошак Д. Легітимаційний потенціал сучасної політичної маніпуляції. Науково-теоретичний альманах *Грані*. 2022. Том 25. №2. С. 88 - 93.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.04.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

Вступ.

Спроможність політико-комунікаційних повідомлень формувати порядок денний реальної політики забезпечує можливість припущень щодо масштабів політичних перетворень. При цьому легітимність політичної влади набуває особливого значення в умовах втрати суспільством традиційних орієнтирів та авторитетності інститутів врядування. Класичне веберіанське тлумачення легітимності сформоване, як відомо, на основі дискурсу довіри та підтримки до влади з боку масового суспільства. У сучасних реаліях громадська думка втрачає характеристики інтегрованості, структурної єдності, ідейної мотивованості. За цифрової доби поняття легітимності набуває смислової дисперсності, отримує конотації «цікавості», привабливості, «медійної історичності», технологічності тощо. Зазначене висуває проблему цілеспрямованої легітимації влади політико-комунікаційними засобами. В умовах політичної конкуренції, притаманній цифровій формі демократії, кожна владна команда на національному, регіональному або локальному рівні набуває статусу одного з акторів політико-комунікаційного простору. У такій ситуації вона змушена застосувати весь арсенал сучасних маніпулятивних політичних технологій, враховуючи набуття політико-маніпуляційними інструментами виняткової ефективності. Політико-маніпулятивний підхід до легітимності влади стає логічним кроком в сукупності стратегій її належного функціонування у міжнародному вимірі (good governance). Іншими словами, в умовах суцільного середовища політичного маніпулювання жодна владна команда не може відсторонюватися від таких засобів, аби не втратити конкурентні переваги. Однак постає питання щодо вимірів ефективності політичного маніпулювання, його морального виміру та соціальної відповідальності маніпуляторів.

Аналіз публікацій. Зарубіжні й вітчизняні науковці надають увагу структурним та змістовним аспектам сучасного політичного маніпулювання. Н. Шипка вивчає легітимацію політичної суб'єктності національних меншин в Україні (Шипка, 2008), М. Крейн та А. Надлер досліджували політичні маніпуляції та інфраструктуру реклами в Інтернеті (Crain, Nadler, 2019), Н. Ломас вивчає маніпуляції виборцями у соціальних мережах зараз є глобальною проблемою (Lomas, 2019), У. Райзах розкриває особливості відповідальності соціальних медіа в часи суспільних та політичних маніпуляцій (Reisach, 2021). Однак, потрібно надати увагу легітимаційним аспектам політичного маніпулювання як практики політичної комунікації владних суб'єктів і суспільства.

Метою роботи є встановлення значення політичної маніпуляції як чинника легітимації сучасної політичної влади. Завданням статті є визначення інструментальних засобів підвищення легітимності та утримання її стабільного рівня в умовах середовища політичної конкуренції.

Результат дослідження.

Легітимаційний потенціал політичної маніпуляції пов'язаний з існуванням основних центрів трансляції політичних цінностей та інституційного регулювання політичного розвитку. Демократичні умови політичної конкуренції визначають необхідність певного стилю іміджевої поведінки, який виходить від владної команди та спрямований на підтримку стабільної моделі існування суспільства. На підставі аналізу концепцій І. Купцова визначає основні фактори, що впливають на рівень політичної легітимності: «відповідність політичних інститутів традиціям та цінностям суспільної організації; ефективність норм та процедур в умовах даної політичної системи; існування оптимальної іміджевої моделі влади; здатність забезпечити стабільний розвиток політичної системи» (Купцова, 2013, с. 205). Британський дослідник Алан Вейр обґрунтовано стверджує, що концепт маніпулювання має ключове значення для формування демократичної влади (Ware, 1981).

Політико-технологічні засоби реалізації легітимаційних стратегій передбачає формування несуперечливого іміджу влади. В реальних умовах політичної відкритості це є предметом маніпулювання. На організаційному рівні вона полягає в утриманні від трансляції негативної інформації про діяльність владної команди. Як справедливо вважає І. Купцова «більшість чинників не тільки впливають на рівень легітимності політичної влади, а й визначають структуру політичного іміджу. Інститут політичного лідерства нерозривно зв'язаний з феноменом влади. Якості політичного лідера виступають необхідним компонентом формування політичного іміджу» (Купцова, 2013, с. 205).

Істотним аспектом формування середовища застосування маніпуляційних технологій підтримки легітимності є нормативно-правова база. Загальна стабільність конституційного устрою у певній державі може свідчити про стабільність технологій публічного управління та поведінки політичних акторів. Мінливість законодавства означає, що учасники політичного процесу мають можливість змінювати свої політичні позиції в рамках маніпулювання законодавством і створення сприятливих умов для свого існування. «Оскільки зміни основного закону найчастіше передбачають модифікації саме інституційного дизайну, виникає загроза перетворення політиками дискусії про конституційну реформу на інструмент політичної боротьби та маніпулювання електоральними вподобаннями. За таких умов, громадянське суспільство як активний учасник політичного діалогу має запобігати нехтуванню суспільних потреб. Через усталені форми артикуляції інтересів населення та взаємодії з владою воно повинне виступати у якості контролера влади, який узгоджуватиме політичну волю можновладців і суспільні інтереси», зазначає вітчизняна вчена І. Мезеря (Мезеря, 2012).

Позитивне значення нормативно-правових змін також підтримує імідж влади як спроможної на

контрольовані новації. У таких умовах політична маніпуляція є чинником надання позитивного значення діям наявних центрів влади. Водночас суто технологічна парадигма нормативно-правових змін у демократичному суспільстві буде зустрічати опір опозиції. У зв'язку з цим актуальним є впровадження діалогової моделі політичної маніпуляції. Дослідниця І. Мезеря слушно стверджує, що «вдосконалення конституції — це політичний процес, в межах якого провідні суб'єкти прагнуть отримати підтвердження легітимності своєї діяльності, здатності бути представниками громадських інтересів, прийняття важливих політичних рішень. Для досягнення легітимності конституційних перетворень необхідно активно залучати інститути громадянського суспільства для обговорення та визначення основних положень та норм суспільного життя» (Мезеря, 2012).

Макропараметри політичного розвитку визначають масштаби політичного маніпулювання, спрямованого на підвищення рівня легітимності політичного порядку та владної групи. Якщо політичний режим визнається як ефективний, то його допоміжні маніпуляційні дії в рамках політичного PR та політичних технологій є мінімальними. На думку О. Мазур, «недовіра по відношенню до керівників якого-небудь політичного інституту не означає, що сам інститут має бути засуджений. Одним з найбільш очевидних фактів, встановлених на основі емпіричних досліджень проблеми легітимності в плюралістичних демократіях, проведених за останні десятиліття, є постійна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих інститутів держави і до осіб, які ними керують, в той же час не оспорожуючи легітимності самої політичної системи» (Мазур, 2013).

В умовах демократичної трансформації легітимність влади вимагає широких соціальних реформ без співпраці з провідними соціальними групами з метою підвищення рівня їх добробуту. Маніпуляції на тему соціальної спрямованості політики влади є одними з найбільш ефективних та затребуваних в умовах економічних криз. Експерт О. Мазур акцентує увагу на досвіді демократичного будівництва, «де ключовою проблемою, від вирішення якої залежить ефективність політичних інститутів, є надання цим інститутам соціальної спрямованості в інтересах широких верств населення» (Мазур, 2013).

Важливе значення для маніпуляційної легітимності влади має ідеологічне тло політичного режиму. В умовах втрати значення класичними ідеологіями актуальним є засвоєння в рамках маніпуляційних стратегій максимального простору ідеологічних смислів. Сучасна «маніпуляційна ідеологія» — це еkleктика з різних ідеологічних традицій, спрямована на переконування максимальна широких верств громадян. О. Мазур обґрунтовано підкреслює, що «ідеологічне джерело легітимності містить установки, орієнтовані на інтереси лише частини суспільства, але саме тієї частини, з якою воно зв'язує свої перспективи. Ідеологічні стереотипи відбивають

існуючу нерівність, але в них закріплений мало усвідомлюваний суспільний договір про «соціальне партнерство». Ті, що не мають, наприклад, засобів виробництва (чи державних посад, або що належать нижчим станам) погоджуються з тим, що це є у інших, за що ці інші погоджуються забезпечувати їх існування на історично прийнятному рівні» (Мазур, 2013).

Створення організаційних умов для демократизації також забезпечує позитивне тло для розгортання політико-маніпуляційних стратегій інноваційного спрямування. Кожен новий режим в умовах політичних трансформацій формує ситуацію нового старту демократичних реформ (зокрема, як це було в Україні в 2014 та 2019 роках). Зазначений етап є точкою відліку для нових смислів політичного маніпулювання з боку владної команди і дає певний період часу для підготовки більше ґрунтовних політико-маніпуляційних кампаній. О. Мазур аргументовано вказує, що «незалежно від назви позитивними кроками у легітимності політичного режиму в країнах транзитивного типу стали: етап конституціонування (формальне закріплення) основ демократії, становлення парламентаризму та багатопартійності, заснування різних форм участі громадян у політиці, започаткування основ розвитку громадянського суспільства та інші» (Мазур, 2013).

Попри закритість та непублічність підготовки політико-маніпуляційної кампанії існує необхідність трансляції позитивних повідомлень з боку альтернативних «поза владних» джерел. Для цього «владні маніпулятори» вибудовують схему відносин з суб'єктами політичної участі, за якої альтернативні актори (які користуються довірою у суспільстві) добровільно транслиють позитивну інформацію (див.: Oxford report, 2021). Як слушно вважає В. Скрипнюк, «не зважаючи на значні відмінності щодо забезпечення політичної участі у різних державах, є всі підстави для того, щоб зафіксувати певні загальні форми, які характеризують практично всі без виключення політичні режими демократичного типу (за авторитарних режимів політична участь носить лише формальний характер, а тому не може розглядатися як засіб впливу на державну владу та на реалізований нею політичний, соціальний, економічний, ідеологічний курс)» (Скрипнюк, 2013, с.50).

Можливість легітимності політичного режиму в умовах демократії забезпечується не лише на основі цілеспрямованої маніпуляції, але й на основі одностайної підтримки та взаємної довіри. Однак слід усвідомлювати, що політична конкуренція формує ситуацію, в якій опоненти влади наполегливо намагаються її дискредитувати і транслиують негативну маніпулятивну інформацію. У зв'язку з цим одним з елементів маніпулювання є концентрація зусиль щодо консолідації публічних прибічників та розколу політичної суб'єктності супротивників владної команди. В. Скрипнюк справедливо характеризує значення політичної участі для існуючих

політичних режимів. Вона постає «фундаментальним механізмом демократичної легітимації влади, завдяки якому підтримується і відтворюється постійний зв'язок між такими трьома елементами публічного життя як: громадянин, суспільство і держава. Це відкриває широкі можливості для досліджень в галузі конституційно-правової компаративістики» (Скрипнюк, 2013, с.50).

Непрофесійні або неефективні політико-маніпуляційні дії спричиняють делегітимацію влади. Це означає зниження довіри та підтримки владних рішень, до її несприйняття в суспільстві. Проявом кризи легітимності в комунікаційній сфері стає збільшення негативних повідомлень та складність просування позитивної інформації звичними каналами. На порядку денному з'являється необхідність побудови креативних сценаріїв легітимаційного маніпулювання. Український політолог В. Нечеса вірно зазначає, що «криза легітимності – це істотне зниження рівня підтримки і прагнення підкорятися владі. Криза може виявлятися в масовій незадоволеності або у відході людей від участі в політиці, що заважає повноцінному функціонуванню інституційного порядку. Іншими словами, легітимуюча модель втрачає властивості пояснювати інституційний порядок. Часто криза легітимності супроводжується формуванням нової легітимуючої моделі, яка пропонує своє пояснення необхідності інституційних змін або зміни лідера» (Нечеса, 2014, с. 82).

Оцінка ефективності досягнення цілей маніпуляційної легітимації на сучасному етапі може здійснюватися на основі виконання завдань підвищення рейтингу підтримки владної команди. При цьому слід усвідомлювати, що правляча команда в демократичних умовах у міжвиборчий період найчастіше втрачає рівень підтримки та рейтингові показники через завищені очікування соціального добробуту в суспільстві. За таких умов необхідно маніпулятивно апелювати до цінностей стабільності та підтримки обраного курсу. Згідно з В. Нечесою, «поняття легітимності дуже часто використовують завузько: для оцінки й коментарів дій представників влади, коли з'ясовують, чи мали право відповідно до корпусу законів та Конституції ті чи ті політики або урядовці діяти так, як вони вчинили» (Нечеса, 2014, с. 82).

Рівень задоволеності життям в умовах функціонування певної владної команди визначається рівнем задоволеності конкретних соціальних груп. При цьому навіть високі показники соціально-економічного розвитку не можуть повною мірою гарантувати високого рівня легітимності діючої влади. Підтримка має ґрунтуватися на поширенні базових цінностей і це вимагає зусиль щодо до «глибинного маніпулювання», формування зв'язку влади з базовими аспектами соціального порядку. Як слушно вказує В. Нечеса, «легітимація своїм результатом

повинна мати смисловий порядок, який інтегрує соціальні відносини у певній групі або в суспільстві в цілому» (Нечеса, 2014, с. 88).

Таким чином, маніпуляційні легітимаційні стратегії здійснюються не лише в напрямку використання засобів комунікації. Вони вимагають забезпечення балансу негативних та позитивних повідомлень про владу, широких організаційних зусиль щодо визнання влади основними соціальними групами та суспільними інститутами з формування довірливих відносин з політичними акторами тощо. Це виводить поняття легітимаційної маніпуляції за межі проблеми застосування політико-комунікаційних технологій.

Висновки.

Таким чином, політична маніпуляція виступає сукупністю політико-комунікаційних та політико-організаційних дій, які забезпечують зміну поведінки електоральних та соціальних груп, а також індивідів, які мають прагнення до політичної самопрезентації. При цьому політичне маніпулювання розуміється в широкому сенсі: це досягнення результату в застосуванні політичних технологій, який дає змогу стверджувати про зміну світогляду, ментальності або світосприйняття тощо. Цей результат охоплює формування в цільових групах стану довіри та підтримки, а також утримання від певних дій або позицій. У підсумку передбачається включення значних масивів електорату й соціально-демографічних груп до глобальних стратегій управління та реалізації програмних положень провладних й опозиційних політичних сил.

Засоби дезінформації, дезорієнтації, практики замовчування, «постправди» та «напівправди» стають не просто інструментами переконування та створення картини світу. Вони втілюють прагнення владних груп отримати контроль над суспільством на раціональних та технократичних засадах. Політико-маніпуляційні стратегії легітимаційного напрямку набувають характеру добору оптимальних альтернатив щодо структурування інформаційного простору політики. Практики переконування, омани, використання індивідів і груп як об'єктів впливу поступаються засобам витіснення на периферію найбільш ефективних форм медіа-презентації політичних опонентів.

Пряма дискредитація супротивників стає менш ефективною, ніж спрямування «всієї логіки подій» в певному напрямку протягом певного політичного циклу. Отже, основним засобом маніпуляційної легітимації політичної влади в умовах інформаційно-цифрової доби та гіперболізації політичної конкуренції стає створення активного контексту позитивних та негативних повідомлень про владу та регулювання їх балансу. Перспектива подальшої розробки теми, порушеної в даній статті – уточнення інституційних та політико-організаційних засобів легітимації політичної влади.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Шипка, Н. П. 2008. Легітимація політичної суб'єктності національних меншин в Україні. Військово-науковий вісник. Вип. 10. С. 229-240.
- Crain, M., Nadler A. 2019. Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure. Journal of Information Policy. Vol. 9. pp. 370-410.
- Lomas, N. 2019. Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. URL: <https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/>
- Reisach, U. 2021. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation. European Journal of Operational Research. Volume 291. Issue 3. 16 June. P. 906-917
- Купцова, І. І. 2013. Політичний імідж як складова легітимації політичної влади (Political image as a component of the legitimation of political power). Актуальні проблеми політики. Вип. 50. С. 201-209.
- Ware, A. 1981 The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. British Journal of Political Science. Volume 11. Issue 2. April. pp. 163 - 181 DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123400002556>
- Мезеря, І. О. 2012. Конституційні засади легітимації політичної влади в Україні. Політологічні записки. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_34.
- Мазур, О. Г. 2013. Ефективність політичного режиму як детермінанта його інституціональної легітимності (The effectiveness of the political regime as a determinant of its institutional legitimacy). Політологічні записки. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_12.
- Social media manipulation by political actors an industrial scale problem - Oxford report. URL: <https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report>
- Скрипнюк, В. М. 2013. Громадянин, суспільство, держава: політична участь як механізм демократичної легітимації влади. Філософські та методологічні проблеми права. № 1-2. С. 44-51.
- Нечеса, В. 2014. Аналіз проблеми політичної легітимності. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія. Вип. 14(1). С. 79-88.

REFERENCES

- Shypka, N. P. 2008. Legitimacy of political subjectivity of national minorities in Ukraine. [Legitimation of the political subjectivity of national minorities in Ukraine]. Viiskovo-naukovy visnyk. Vyp. 10. S. 229-240 (in Ukrainian).
- Crain, M., Nadler A. 2019. Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure. Journal of Information Policy. Vol. 9. pp. 370-410 (in English).
- Lomas, N. 2019. Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. URL: <https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/> (in English).
- Reisach, U. 2021. The responsibility of social media in times of societal and political manipulation. European Journal of Operational Research. Volume 291. Issue 3. 16 June. P. 906-917 (in English).
- Kuptsova, I. I. 2013. Political image as a component of the legitimation of political power. Aktualni problemy polityky. Vyp. 50. S. 201-209 (in Ukrainian).
- Ware, A. 1981. The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. British Journal of Political Science. Volume 11. Issue 2. April. pp. 163 - 181 DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123400002556> (in English).
- Mezeria, I. O. 2012. Constitutional principles of legitimation of political power in Ukraine. Politolohichni zapysky. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_34 (in Ukrainian).
- Mazur, O. H. 2013. The effectiveness of the political regime as a determinant of its institutional legitimacy. Politolohichni zapysky. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_12 (in Ukrainian).
- Social media manipulation by political actors an industrial scale problem - Oxford report. URL: <https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report> (in English)
- Skrypniuk, V. M. 2013. Hromadianyn, suspilstvo, derzhava: politychna uchast yak mekhanizm demokratychnoi lehityatsii vlady. [Citizen, society, state: political participation as a mechanism of democratic legitimation of power]. Filosofska ta metodolohichni problemy prava. № 1-2. S. 44-51 (in Ukrainian).
- Nechesa, V. 2014. Analiz problemy politychnoi lehityatsii [Analysis of the problem of political legitimacy]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii : Kulturolohiia. Vyp. 14(1). S. 79-88 (in Ukrainian).

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 28.04.2022 р.

Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.

Друк цифровий. Ум. друк 15,18. Наклад 100 пр. Зам. № 1/22

Видавництво «ГРАНІ»

49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005

www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com